

Т. ЗИЁЗОДА

ТАЪРИХИ УМУМӢ

Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Нашри панҷум

**Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст**

**ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2023**

ТДУ (УДК) 603+372.8+378
ТКБ (ББК) 30.6+74.268+92Я2
3-57

3-57. Зиёзода Т. Таърихи умумӣ. Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ. – Нашри панҷум – Душанбе, «Маориф», 2023. – 208 сах.

Хонандагони азиз!

Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он баҳравар шавед ва онро тоза нигоҳ доред! Кӯшиш кунед, ки соли таҳсили оянда ҳам ин китоб ҳамин гуна зебову орошта дастраси хонандагони дигар гардад ва онҳо низ аз он истифода баранд.

Ҷадвали истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали соли таҳсил	Охири соли таҳсил
1					
2					
3					
4					
5					

ISBN 978-99985-39-46-4
Моликияти давлат

© «Маориф», 2023

ПЕШГУФТОР

Хонандагон аз таърихи дунёи қадим ва асрҳои миёна оид ба пайдоишу ташаккули давлат ва ҷомеа дар он замонҳо аллақай иттилоъ доранд. Он вақт олоти меҳнат такмил ёфта, маданияти моддию маънавии ҷомеа хеле пеш рафта буд. Чунин иттилоотро хонандагон ба таври мушаххас ҳангоми омӯзиши таърихи давлатҳои дунёи қадим – Шумеру Акад, Бобулу Ошур, Ҳиндустону Чин, Мисру Ҳет, Финикияю Фаластин, Ҳахоманишиёну Бохтар, Хоразму Урарту, Юнону Рим, давлатҳои асримиёнагии Сосониёну Руси Киев, Эрону Арабистон, Олмону Италия, Византияву Туркия ва давлатҳои дигар ба даст оварда, барои омӯзиши таърихи нав замина гузоштаанд.

Ба фарорасии давраи нави таърихи башар тамаддуни Эҳё, кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ, Реформатсияи Аврупо, империяи Византия, инқилоби буржуазии Нидерланд ва Англия саҳм гузоштаанд. Лекин сабабгори асосии пайдоиши давраи нав маданияти Эҳё мебошад. Давраи Эҳё имкон дод, ки муносибатҳои сармоядорӣ ба вучуд оянд. Пайдоиши муносибатҳои сармоядорӣ ба инсоният кашфиёти бузурги ҷуғрофиро ҳада намудааст.

Китоби дарсии мазкур аз пайдоиши муносибатҳои сармоядорӣ, кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ ва инқилоби буржуазии Нидерланд оғоз ёфта, дар миёнаи асри XIX хотима меёбад.

Ҳар як давраи таърихӣ нишонаю хусусиятҳои хосси хурдо дорад, аз он ҷумла давраи нав низ. Дар охири асрҳои миёна ва оғози давраи нав мардуми Аврупо ба фарҳанги антиқа рӯ оварданд. Дар ин қитъа давлат аз тобеияти калисо ва дин озод мешавад. Аз асрҳои XVI – XVII сар карда, оҳиста-оҳиста ҷойи истехсолоти сеҳӣ-косибиро истехсолоти мануфактурӣ ишғол мекунад. Дар асри XVIII мошинҳои механикии пурмаҳсули қорӣ ихтироъ ва дар истехсолот қорӣ шуданд. Дар нимаи дуоми ин аср, дар мамлакатҳои пешқадами Аврупо, пеш аз ҳама, дар Англия табaddулотӣ саноатӣ ба амал омад, ки он ба ҳаёти ҷомеа таъсири калон расонд. Дар натиҷаи ин раванд гурӯҳҳои иҷтимоии нав – қорчалонҳо, соҳибқорон, бонқдорон, қорғарони қироя ва зиёиёни буржуазӣ ташаккул меёбанд.

Пешрафти неруҳои истехсолкунанда қариб дар ҳамаи давлатҳои пурқуввати феодалӣ бӯҳрони иҷтимоиро ба вучуд овард. Тарзи феодалии идораи давлат ва муносибатҳои истехсолӣ ба

неруҳои истехсолкунандаи нав ва табиати табақаҳои чадидаи иҷтимоӣ мувофиқат намекарданд. Акнун дар муқобили ҳокимияти истибдоди асримиёнагӣ неруҳои чадидаи ҷомеа меистоданд. Онҳо дар истехсолот, тиҷорат ва маънавият озодии шахсро талаб мекарданд.

Дар асрҳои XVI – XVIII дар Амрикои Лотинӣ, Осиё ва Африқо неруҳои истехсолкунанда ниҳоят суст пеш мерафтанд. Дар ин давра, махсусан, дар таркиби иҷтимоии ҷомеа ва низоми идораи давлатии мамлакатҳои Осиё ва Африқо қариб тағйироте ба амал наомад. Ин ҳолат давлатҳои абарқудрати Аврупо ва ИМА -ро дар баргараии қарор дод. Онҳо метавонистанд давлатҳои заифро бе мушкилии зиёд ба мустамликаҳои худ табдил бидиҳанд.

Баъди табaddулоти саноатии нимаи дууми асри XVIII неруҳои истехсолкунандаи давлатҳои абарқудрати Аврупо ва ИМА чунон пеш рафтанд, ки майдони фаъолияти онҳо дар дохили давлат тангӣ мекард. Ин ҳолат ба сиёсати хориҷии онҳо таъсири бевоқифа мерасонид. Ба иттиҳодияҳои инҳисорӣ (монополистӣ) муяссар гардид, ки барои ба даст даровардани бозорҳои молфурӯшӣ, манбаъҳои ашёи хом ва захираҳои қувваи арзони қорӣ сиёсати хориҷии давлатро тағйир диҳанд. Ҳамин тариқ, давлатҳои сармоҷдорӣ ба давлатҳои империалистӣ сабаба расида, манфиатҳои ширкату бонкҳои ҳимоя мекарданд.

Барои давлатҳои империалистӣ Амрикои Лотинӣ, Осиё ва Африқо ҷойҳои сердаромад буданд. Англия, Фаронса, Олмон, Италия, Нидерланд, Русия ва баъзе давлатҳои дигар дар ин қитъаҳо ба забти мустамликаҳо шуруъ карданд. Агар дар асрҳои XV – XVIII баъзе давлатҳои Аврупо ба монанди Испания, Португалия, Нидерланд ва Англия ба як қатор давлатҳои Осиё ва Африқо сар дароварда бошанд, дар асри XIX ба мустамлика табдилёбии мамлакатҳои қитъаҳои мазкур ба таври оммавӣ сурат гирифт.

Дар натиҷаи фаъолияти ширкатҳо ва бонкҳои хориҷӣ дар мамлакатҳои мустамлика қувваҳои истехсолкунанда то як андоза пеш рафта, неруҳои сиёсии миллиро ташаккул доданд. Ҷорати сарватҳои миллий ва истисмори бемислу монанди мамлакатҳои мустамлика ҳисси бедорӣ миллий ва шуури истиклолҳои мардумро ба вуҷуд овард. Дар натиҷа, халқҳои дар ҳолати мустамлика қарордошта ба муборизаи миллию озодихоҳӣ бархостанд.

ФАСЛИ I МАМЛАКАТҲОИ АВРУПО ВА АМРИКО ДАР АСРИ XV – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

БОБИ I ПОЙДОР ШУДАНИ СОХТИ САРМОЯДОРӢ

§1. ПАЙДОИШИ МУНОСИБАТҲОИ САРМОЯДОРӢ

Таназзули сохти феодалӣ. Давраи Эҳё дигаргуниҳои пешқадамро на танҳо дар фарҳанг ба вучуд овард, балки ба пешрафти неруҳои истехсолкунанда ҳам кумак расонида, ҷомеаи феодалиро ба бухрон дучор намуд.

Дар асрҳои XV – XVI ба ҷойи хочагиҳои натуралӣ хочагиҳои вобаста ба бозор ба вучуд омаданд. Дар истехсолоти саноатӣ ҳокимияти инҳисорӣ доштани сеҳҳо, шаклҳои нави иқтисодӣ – муносибати иҷоравӣ дар деҳот, рушди саноати ғайрисеҳӣ, тобеияти он ба соҳибкор ва ҷудойӣ дар дохили сеҳҳо пайдо мешаванд. Ин навгониҳои иқтисодӣ аз тавлиди тарзи нави истехсолот – сармоядорӣ дарак меоданд.

Тарзи сармоядорӣ истехсолот самараноктар баромад. Аз ин рӯ, он охишта-охишта ҷойи хочагиҳои кӯҳнаи каммаҳсули феодалиро мегирифт. Дар Фаронса, Англия, Олмон, Италия ва баъзе давлатҳои дигари Аврупо сохти сеҳӣ таназзул қардан гирифт. Болоравии истехсолот ва васеъшавии бозор баробарии қосибонро аз байн бурд. Ин баробарӣ дар байни қосибон низ рӯ ба таназзул ниҳод. Сеҳҳои нисбатан бой сеҳҳои камбағалро ба худ тобеъ мекарданд. Баъзе сеҳҳо ба пуррагӣ дар зери таъсири савдогароне монданд, ки молҳои онҳоро бо нархи арзон харида, ба бозорҳои дурдаст бурда, бо нархи гарон мефурӯхтанд. Қисме аз сеҳҳо ба тоҷироне, ки онҳоро бо ашёи хом таъмин мекарданд, вобаста мешуданд, яъне аксари сеҳҳо ба коллективҳои меҳнатии тоҷирон таъдил меёфтанд.

Дар охири асрҳои миёна тичорат дар шаҳрҳои Аврупо ривож ёфт. Масалан, ба иттиҳоди Ганза ғайр аз шаҳрҳои Любек, Гамбург ва Бремен боз қариб 80 шаҳри дигари Олмон дохил буданд. Дар ин шаҳрҳо муносибатҳои тичоратӣ ривочу раванқ ёфтанд. Ғайр аз ин, дар шаҳри Лион ва шаҳрҳои музофоти Шампани Фаронса, шаҳрҳои Лейпсиг ва Франкфурти лаби Майни Олмон, Венетсия Италия ва дар як қатор шаҳру мамлакатҳои дигари Аврупо бозорҳои калон – **ярмаркаҳо** кушода шуданд.

Дар кори ярмаркаҳо фаъолияти **саррофон** аҳаммияти калон дошт. Онҳо ашхоси хеле даркорӣ ва асосӣ ба шумор мерафтанд.

Саррофон курб ва **сифати пули** ин ва ё он давлатро муайян карда, маблағи тоҷиронро бо пули барои онҳо зарурӣ иваз намуда, бо ҳамин хариду фурӯши онҳоро осон мегардониданд. Дар натиҷаи фаъолияти саррофон бонкҳо ба вучуд омаданд. Бонкҳо ҳам амалиёти пулии дохилидавлатӣ ва ҳам тичорати байналмилалиро ба низом медароварданд.

Бонкдорони аввалини Аврупо италиявиҳо буданд. Вожаҳои «**бонк**», «**банкир**», «**кредит**», «**ломбард**», «**банкнот**», «**банкрот**» ва истилоҳҳои бисёри дигаре, ки ҳамон вақт мавриди истифода қарор гирифта буданд ва ҳоло ҳам дар амалиёти корҳои бонкӣ ва молия истифода мешаванд, аз забони италиявӣ гирифта шудаанд.

Навгониҳои дар саноат, тичорат ва муносибатҳои пулию молӣ баамаломата, сабабгори таназзули истехсолоти феодалӣ шуданд. Ин раванд танҳо мамлакатҳои пешқадами Аврупо фаро гирифта буд.

Корхонаҳои сармоядорӣ. Бо фароҳам омадани шароити **истехсолоти сармоядорӣ** истехсоли майдаи косибӣ ҷойи худро ба он иваз намуд. Шакли аввали истехсолоти сармоядорӣ мануфактура буд. Ба сабаби бо техника мусаллаҳ набудан, он танҳо аз меҳнати дастӣ истифода мебуд. Дар баробари ин, мануфактура нисбат ба косибӣ истехсолоти калонтар ба шумор мерафт. Дар байни истехсолкунандагони он тақсимоти кор вучуд дошт. Дар ҷараёни истехсолот ҳар як корманд танҳо ҳиссаи кори барои ӯ муайяншударо иҷро мекард.

Се навъи корхона мануфактура мавҷуд буд. Навъи якумро **корхонаи мутамаркиз** меномиданд. Дар ҷунин корхона тамоми корҳои истехсоли маҳсулот дар дохили (мануфактура) иҷро мешуданд. Корхонаи мутамаркиз аз рӯи баъзе хусусиятҳои худ ба фабрикаи оянда шабоҳат дошт.

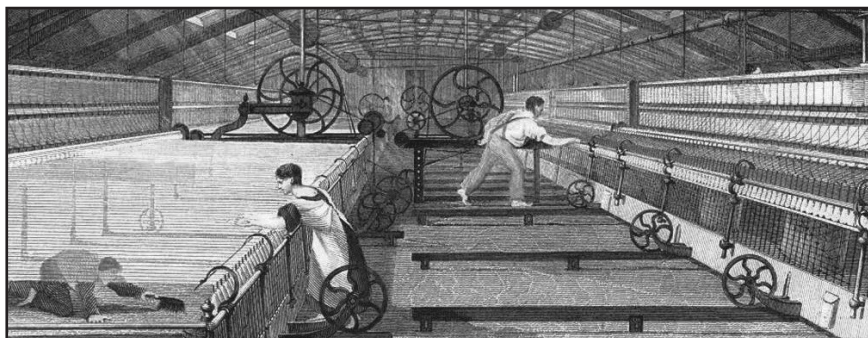
Шакли дигари онро (мануфактура)-и пароканда меномиданд. Мануфактураҳои пароканда нисбат ба мануфактураҳои марказонидашуда сершумортар буданд. Дар ҷунин корхонаҳо косибон, кишоварзони камзамин ва ё безамин ба коргарони “мануфактураи хонагӣ” табдил меёфтанд. Соҳиби корхонаи пароканда коргарони хонагиро бо ашъи хом таъмин мекард. Ин коргарон маҳсулоти тайёркардашонро ба соҳибкор супорида, музди меҳнат меги-

рифтанд. Корҳои марбут ба оmodасозии ниҳои мол дар бинои корхона ба анҷом мерасиданд.

Дар асрҳои XVI – XVII теъдоди корхона хеле афзуд ва дар байни онҳо рақобат ҳам оғоз ёфт. Ин раванд соҳибони корхонахоро маҷбур менамуд, ки маҳсулнокии меҳнатро зиёд ва арзиши аслии маҳсулотро кам кунанд. Аз ин рӯ, ҳаракат мекарданд, ки дар корхонаи худ аз техникаи сермаҳсули механикӣ истифода баранд. Олоти меҳнати пештараро такмил дода, ба самаранокии истеҳсолот муваффақ мешуданд.

Дар асри XV дар саноати бофандагӣ, металлургӣ ва кӯҳканӣ як дараҷа такмили техникӣ ба амал омад. Ихтирои муҳимтарин дастгоҳҳои ресмонресӣ ва татбиқи он дар саноати бофандагӣ ҳанӯз дар оғози пайдоиши саноати корхонавӣ – солҳои 80-уми асри XV ба амал омада буд. Ин афзори қорӣ дар як вақт ду қор – ресидани нах ва калобакунии риштаро иҷро менамуд. Истифодаи чархи ресандагӣ дар корхонаҳои Англия, Нидерланд, Италия ва Олмон қариб дар як вақт қорӣ гардида, баъд дар давлатҳои дигари Аврупо низ паҳн мешавад.

Дар ин давра дар қори кӯҳканӣ низ навигариҳои техникӣ пайдо шуданд. Чархи бо об ҳаракаткунанда ихтироъ шуд. Ин муҳаррики механикӣ имкон фароҳам овард, ки маъдани дар жарғои зиёд ҳобидаро қанда, ба рӯйи замин барорад. Истифодаи ин чарх истеҳсоли маъданро зиёд намуд. Ихтирои қураи оҳангудозӣ ҳаҷми гудозиши маъданро зиёд намуд. Бо ёрии чархи бо об ҳаракаткунанда, ҳарорати қураҳои маъдангудозӣ зиёд карда шуд. Усули домнагии истеҳсоли маъдан дар нимаи дууми асри XV, дар Фаронса, Италия ва Олмон истифода шудааст.

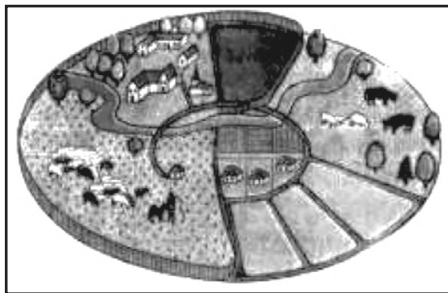

1. Корхонаи моҳутбарории англисии асри XVI.

Пайдоиши унсурҳои сармоядорӣ дар кишоварзӣ. Дар Англия, Фаронса, Италия, Олмон ва баъзе давлатҳои дигари Аврупо хочагиҳои калони кишоварзӣ ташкил шуданд. Масалан, дар Англия хочагиҳои лендлордҳо ба вучуд омаданд. Худи лендлордҳо бевосита ба кишоварзӣ машғул набуданд, барои ин кор деҳқонони безамин ва ё камзаминро истифода мебарданд. Заминдорони калон аз заминҳои худ ба таври дигар ҳам даромад мегирифтанд. Заминхоёшонро ба фермерҳои иҷоракор ба иҷора дода, даромади соф ба даст меоварданд. Хамин тарик, дар асрҳои XVI–XVII дар мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ хочагиҳои фермерӣ ба вучуд омаданд.

Фермерҳо дар зироаткорӣ аз тухмпшошак ва ғаллақӯбакҳои аспӣ истифода мебарданд. Барои хушконида ни лачон захбурҳои мекофтанд. Ба заминҳои кишт на танҳо поруи чорво, балки поруҳои маъданӣ низ мепошиданд ва маҳсулнокии зироатро зиёд мекарданд.

Дар чорводорӣ ҳам баъзе навигариҳо пайдо шуданд. Фермерҳо ба миқдори зиёд пашм, гӯшт, чарм, равған, панир ва маҳсулоти дигари чорводорӣ истеҳсол карда, ба бозорҳо мебароварданд.

2. *Хочаги фермер.*

Қисми зиёди маҳсулоти кишоварзиро ханӯз ҳам хочагиҳои майда ва миёнаи деҳқонӣ истеҳсол мекарданд.

Дар хамин давра дар аксари мамлакатҳои Шарқ хочагиҳои калони кишоварзӣ вучуд доштанд. Соҳибони онҳо заминҳои худро ба хошишмандон ба иҷора медоданд,

лекин чунин усули истифодаи замин он қадар маъмул набуд. Дар Шарқ асрҳои зиёд аз меҳнати кироя дар зироаткорӣ, боғдорӣ ва чорводорӣ истифода мебарданд. Чунин коргаронро «чоряккор», «панчяккор», «шашяккор» меномиданд.

Пайдоиши буржуазия. Тағйирёбии тарзи истеҳсолот ва гузариш аз сохти феодалӣ ба сохти сармоядорӣ буржуазияро тавлид сохт. Дар радифи табақаҳои дигари ҷомеа буржуазия ҳам дар шахрҳо ва ҳам дар доираи умумимиллии як қатор давлатҳои Аврупо ташаккул ёфта, барои пешрафти ҷомеа хидмати бузург кардааст. Масалан, дар ташаккулёбии миллатҳои гуногуни Аврупои

асрҳои XVI – XVII мақоми муҳимро иҷро намуд. Истехсолотро мутамаркиз кард, мубодилаи молро ба роҳ монд, робитаҳои иқтисодиро дар миқёси мамлакати худ васеъ ва мустаҳкам кард, дар ҳаёти сиёсӣ ва фарҳангии ҷомеа мақоми торафт баландтарро иҷро мекард. Вале бо вучуди ин, дар ин давра дар Аврупо ҳокимият дар дасти феодалҳо ва сохти истибдоди мутлақи дворянӣ буд. Дар он шох (шоҳ) дворяни аввали мамлакат ва роҳбари дворянҳо, ҳимоятгари манфиатҳои ин табақа ба ҳисоб мерафт. Буржуазияи навпайдо ба ҳокимияти дворянии шохҳо нафъовар буд. Шохҳо аз сармоядорони буржуазӣ андоз ситонида, ҳокимияти худро то андозае мустаҳкам мекарданд. Аз ин рӯ шох нисбат ба буржуазияи ҷавон муносибати нек дошт. Буржуазия низ дар аввал нисбати шох даст ба зуроварӣ намезад.

Феодалҳои калон рақибони буржуазия буданд, чунки ҳар кадоми онҳо шакли истехсолоти бо ҳамдигар муқобилро ифода мекарданд.

Сармоияи буржуазия бо суръат меафзуд. Ин ҳолат диққати ҳокимияти шохро бештар ба худ ҷалб менамуд. Робитаҳои нави давлати мутамаркизи феодалӣ бо буржуазия мустаҳкамтар мешуданд. Ин робита дар баровардани **вобарги давлатӣ**, ҷорӣ намудани низоми **андози фиддиягӣ**, сиёсати пуштибонии буржуазия, ёрӣ ба буржуазия дар масъалаи кушодани корхонаҳо, васеъкунии тиҷорат ва ғайра ифода меёфтанд, вале дар нимаи дуоми асри XVI ва асри XVII вазъият тағйир ёфт. Буржуазияи акнун сарватмандшуда барои васеъкунии фаъолияти иқтисодӣ ва дар ҳаёти сиёсӣ ҷомеа ширкат варзидан кӯшиш мекард. Ин бо манфиати табақаи феодалӣ муҳолиф буд. Бинобар ин, дар байни ин ду неру низоъ ба амал омад. Баъзе хусусиятҳои ин муҳолифат дар **реформатсияи Олмон** ва Ҷанги бузурги деҳқонии оғози асри XVI дар Олмону Англия ва баъзе давлатҳои дигар ба амаломада, ки моҳияти умумимиллӣ доштанд, ифода ёфтаанд. Яке аз чунин ҳаракатҳои миллию озодихоҳона (дар нимаи дуоми асри XVI) дар Нидерланд сар зад, ки оқибат бо ғалабаи инқилоби буржуазияи милли анҷом ёфт. Натиҷаи ин ғалаба дар Аврупо ташкилҳои аввалин давлати буржуазӣ Ҷумҳурии Ҳуанд мебошад. Ғалабаи инқилоби буржуазии Нидерланди солҳои 1566–1609 нишон дод, ки буржуазия ҳамчун неруи пурзӯри сиёсӣ ба майдони мубориза баромадааст.

Савол ва супоришҳо:

1. Бо кадом далелҳо исбот карда метавонед, ки дар асрҳои XV–XVI дар Аврупо сохти феодалӣ рӯ ба таназзул ниҳодааст? 2. Дар байни сех ва (мануфактура) чӣ фарқ вуҷуд дорад? 3. Дар бораи ярмаркаҳо ва мақоми онҳо нақл кунед. 4. Саррофон кӣ буданд ва кадом вазифаро иҷро мекарданд? 5. Чаро дар қори бонкҳо ва молия истилоҳот бо забони италиявӣ бисёранд? 6. Корхонаҳои аввалини сармоядорӣ чӣ ном доштанд? 7. Дар бораи корхонаҳои мутамаркиз, пароканда ва омехта маълумот диҳед. 8. Коргарони қироя кистанд? 9. Дар асрҳои XV–XVI дар истеҳсолот кадом навоариҳои техникӣ қорӣ гардиданд? 10. Муносибати байни шох ва буржуазия дар ибтидо чӣ хел буд? 11. Фарқи байни феодал ва буржуазияро муайян кунед.

§ 2. КАШФИЁТИ БУЗУРГИ ЧУҶРОФӢ

Сабабҳои кашфиёти бузурги чуҷрофӣ. Давраи Эҳё ва оғози муносибатҳои сармоядорӣ ба пешрафти тичорати аврупоиён тақдирнокӣ бузург дод. Тоҷирони аврупоӣ ба тичорати дохилӣ қаноат накарда, ба мамлакатҳои хориҷӣ рӯ оварданд. Аз давлатҳои Шарқ диққати онҳоро пеш аз ҳама Ҳиндустони афсонавӣ ҷалб намуда буд. Онҳо гумон доштанд, ки дар Ҳиндустон соҳиби тиллою нуқра ва дурру ҷавоҳироти зиёд мешаванд. Вале ба тичорати Ҳиндустон ва Чин кайҳо боз арабҳо назорат мекарданд. Онҳо молҳои аз мамлакатҳои Шарқ бо нархи арзон харидашонро ба тоҷирони италиявӣ бо нархи гарон фурӯхта, даромади қалон ба даст меоварданд.

Баъди он ки соли 1453 туркҳо шаҳри Қустантаняро ишғол намуданд, вазъи тичорати аврупоиён бо давлатҳои Шарқ боз ҳам мушкилтар гардид. Туркҳои Усмонӣ роҳҳои тичоратӣ ба Шарқро зери назорати худ гирифтанд. Аз ин рӯ, тоҷирони аврупоӣ маҷбур буданд, ки ба туркони бочӣ қалон диҳанд. Тавасути ин роҳҳо кашонидани мол ба онҳо фоидаи қалон намеовард.

3. Маллоҳи португалӣ бо асбоб
ҷойи истиқомат муайян мекунад.

Роҳи ягона ба Ҳиндустон аз Миср ва баҳри Сурх мегузашт, вале арабҳо ин роҳро низ ба рӯи тоҷирони аврупоӣ бастанд. Ин тоҷирон акнун метавонистанд танҳо то шаҳри Искандарияи Миср омада, хариду фурӯш кунанд, лекин онҳо аз ин тиҷорат ғоидаи ночиз мегирифтанд.

Аз тарафи арабҳо ва туркҳо бастании роҳҳои тиҷорати аврупоӣ шохҳои давлатҳои феодалии мутараққии Аврупо ро маҷбур сохт, ки роҳҳои дигар ба Ҳиндустон рафтани тоҷиронро ҷустуҷӯ намоянд.

Барои ба Ҳиндустон рафтани ба тоҷирони аврупоӣ лозим меомад, ки Африқоро давр зада, ба уқёнуси Ҳинд бароянд ва ё ки ба самти Фарб ҳаракат карда, ба Ҳиндустон аз Шарқи Дур дохил шаванд, вале ин роҳҳо ҳанӯз кашф нашуда буданд.

Олимони Аврупо донишҳои асримиёнагиро дар бораи сохти Замин омӯхта, ба ҳулосае омаданд, ки он монанди тухм аст ва агар ба тарафи Фарб ҳаракат кунӣ, пас аз муддате аз тарафи Шарқ боз ба ҳамин нуқтаи аввала бармегардӣ. Акнун барои аврупоӣ вақти он расида буд, ки аз ин донишҳо истифода баранд. Пайдоиши муносибатҳои сармоядорӣ дар давлатҳои Аврупо бозори фурӯши мол ва сарчашмаҳои ашёи хомро тақозо мекард. Ин ҳолат ҷустуҷӯи роҳҳои нави ба Ҳиндустон рафтуомад кардани тоҷиронро боз ҳам таъхирнопазир мегардонид.

Саёҳати Васко да Гама. Шоҳи Португалия яке аз манфиатдорони асосии кашфи роҳи Ҳиндустон буд. Ӯ соли 1497 бо сардории Васко да Гама экспедитсияи нав ташкил намуд. Киштиҳои ӯ баҳрнавардони ботаҷриба доштанд ва барои шинокунии дарозмуддат бо харита ва дигар таҷҳизоти зарурӣ мучаҳҳаз буданд.

Баъди ҷору ним моҳ португалиҳо Африқоро давр зада, аввалин шуда ба соҳилҳои шарқии он расиданд. Бӯрони шадид муқобили ҷараён шинокунии киштиҳоро мушкил мегардонид. Баҳрнавардон аз гармии сӯзони Офтоб азоб мекашиданд. Бисёри онҳо аз беморӣ вафот карданд. Аз 168 нафар танҳо 55 нафар зинда монд. Ба Васко да Гама муяссар шуд, ки роҳбалади пуртаҷрибаи баҳрӣ пайдо кунад. Ӯ киштиҳои португалиҳоро аз уқёнуси Ҳинд гузаронида, то соҳилҳои Ҳиндустон расонид.

Моҳи майи соли 1498 киштиҳои португалӣ дар шаҳри Калкуттаи Ҳиндустон лангар партофтанд. Васко да Гама ба баҳрнавардон амр кард, ки ба соҳил баромада, доруворӣ харанд, лекин роҷаи Калкутта португалиҳои ба соҳил фуromaдaro ҳабс кард.

Чавобан Васко да Гама якчанд хиндуи ашрофери, ки киштихоро тамошо мекарданд, дастгир намуд. Он гоҳ роҷа махбусонро озод карда, барои халос кардани хиндуҳо заврақ фиристод, вале Васко да Гама ин заврақхоро бо гулулаборонкунӣ тариқи тӯпҳо «пешвоз» гирифта, аз баргардонидани асирон саркашӣ мекунад. Ҳамин тариқ, аврупоиён воридшавии худро ба Ҳиндустон бо тӯппарронӣ хабар доданд.

Баъди чанде португалиҳо киштихоро аз доруворӣ пур карда, ба ватан баргаштанд. Маблағи аз ин доруворӣ бадастомада нисбат ба хароҷоти ташкили экспедитсия қариб 60 маротиба зиёдтар буд.

Мустамликаҳои аввалини португалиҳо. Португалиҳо соҳилҳои ғарбӣ ва қисми соҳилҳои шарқии Ҳиндустонро забт карданд. Шоҳи Португалия дар заминҳои ишғолкарда адмирал Алмейдаро ноиби шоҳ (1505–1508) таъин кард. Пойтахти заминҳои ишғолшудаи Ҳиндустон шаҳри ин Гоа дар қисмати шимолии Калкутта воқеъ буд. Ноиби шоҳ дар ҳамин шаҳр қароргоҳ дошт.

Истилогарони португалӣ баъди забти қисми шарқии Ҳиндустон дар Африқои Шарқӣ ва ҳавзаи укёнуси Ҳинд заминҳои зиёдеро ба даст оварданд, аз ҷумла дар халиҷи Форс, дар баромадгоҳи баҳри Сурх ба укёнуси Ҳинд ва дар нимҷазираи Арабистон. Истилогарони португалӣ аҳолии шаҳрхоро қир карда, дар он ҷойҳо барои худ қалъаю истехкомҳо месохтанд. Дар Ҳиндустон нисбати истилогарон меғуфтанд: «Хушбахтона, португалиҳо чун палангу шерҳо камшуморанд, вагарна тамоми насли инсонро қир мекарданд».

Баъди ба даст овардани ҳавзаи укёнуси Ҳинд ва як қисми шарқии Африқо, португалиҳо киштиҳои арабҳо ва хиндухоро ғорат ва ғарқ мекарданд. Баҳрнаврдони асиргирифтаашонро мекуштанд ва ё ба ғуломӣ мефуруштанд. Дар укёнуси Ҳинд ягон киштӣ бе иҷозати португалиҳо шино карда наметавонист. Португалиҳо аз бартарии яроқу аслиҳа ва флоти худ истифода бурда, арабхоро аз укёнус танг карда, роҳҳои баҳрии Ҳиндустонро ба даст гирифтанд. Баъдан онҳо ҷазираҳои Зонд ва Молукро низ ишғол намуданд. Соқинони ин ҷазираҳо навъҳои беҳтарини гиёҳҳои шифобахшро парвариш мекарданд. Истилога-

4. Христофор Колумб.

рони португалӣ аз аҳолии маҳаллӣ гиёҳҳои шифобахшро бо нархи ниҳоят арзон харидорӣ мекарданд.

Мустамликадорон аҳолии маҳаллии Ҳиндустон ва ҷойҳои дигари ишғолкардаи худро маҷбур мекарданд, ки андоз ва бочро бо доруворӣ пардозанд. Бо ин роҳ онҳо аз мулкҳои шарқӣ даромади калон ба даст меоварданд.

Португалиҳо ҳаракати худро ба Шарқ давом дода, то ба соҳилҳои шарқии Чин ва Ҷопон рафта расиданд. Заминҳои забткардашонро ба мустамлика табдил доданд.

Кашфиёти Христофор Колумб. Вақте ки туркҳо ва арабҳо пеши роҳи тичорати аврупоӣҳо ба Ҳиндустон ва Чин гирифтанд, масъалаи ба ин мамлакатҳо аз тариқи Ғарб сафар кардан аҳаммияти калон пайдо намуд. Онҳо исбот кардани шуданд, ки ба ин самт шино карда, ба Ҳиндустону Чин расидан мумкин аст. Ҳатто ин роҳро нисбат ба роҳҳои шарқӣ кӯтоҳтар мешумориданд. Ин тахмин ба ҳақиқат рост меомад.

Баҳрнаварди нахустини аврупоӣ, ки бо роҳи ғарбӣ ба Ҳиндустон сафар намуд, Христофор Колумб (1451–1506) буд. Ӯ дар наздикии шаҳри Генуяи Италия дар оилаи бофанда таваллуд ёфтааст. Колумб дар ҷавонияш дар якҷанд саёҳати баҳрӣ иштирок карда, баъд ба тартиб додани харитаҳои ҷуғрофӣ машғул мешавад. Колумб то сафар ба Ҳиндустон таҷрибаи ғании баҳрнавардӣ ва дониши хуби ҷуғрофӣ дошт.

Колумб ба Испания кӯчида, барои ба воситаи укёнуси Атлантик ба Ҳиндустон сафар намудан аз шоҳ иҷозат меурсад. Баъди интизории зиёд, ки он 8 сол тул кашид, бо сардории Христофор Колумб тобистони соли 1492 се киштии начандон калон бо 90 нафар баҳрнавард аз Испания ба роҳ баромаданд. Киштиҳои Колумб ба қазирачае наздик шуда, лангар партофтанд. Колумб парчами Испанияро дар соҳил барафрохт. Сайёҳон дар талоши пайдо намудани тилло буданд. Бо ҳамин мақсад Колумб аз ин ҷо ба сӯи чануб роҳ паймуд ва дере нагузашта қазираҳои хеле калони Куба ва Гаитиро кашф кард.

Сафари испаниҳо хеле мушкил сураат мегирифт. Аз се киштии танҳо яктояш солим монд. Онҳо тавассути ин киштии ба Испания баргаштанд.

Колумб дар қазираҳои кашфкардааш одамонро вохӯрд, ки ранги пӯст ва қиёфашон ба ҳиндуён монандӣ дошт. Дар рафти

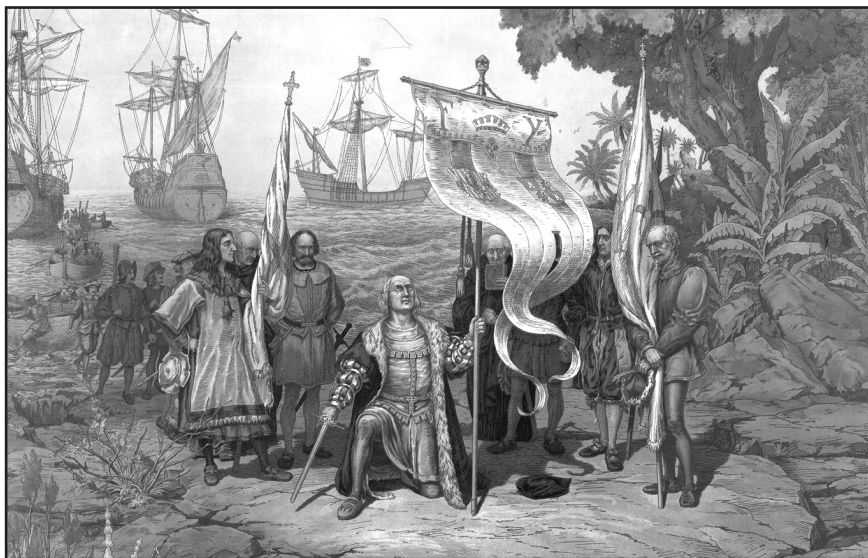
ин сафар ӯ дар хавзаи баҳри Кариб боз қазираҳои бисёро кашф намуда, як қисми соҳилҳои шарқии Амрикоро низ таҳқиқ намуд, вале дар ин ҷойҳо Колумб на тилло ёфт на сарвати дигар.

Христофор Колумб то охири ҳаёташ намедонист, ки қитъаи наvero кашф кардааст. Ӯ сарзамини кашфкардашро «Ҳиндустон» ва аҳолиашро «ҳинду» номид. Ҳамин тариқ, аврупоӣҳо аҳолии муқими Амрикоро аз он вақт сар карда «ҳинду» меномиданд.

Сафари Америго Веспуччӣ. Баъд аз сафари Колумб, зодаи Флоренсия Америго Веспуччи (1454-1512) соли 1502 ба Ғарб сафар карда, соҳилҳои шимолу шарқи Амрикоро ҳаматарафа таҳқиқ намуда, онро «Замини нав» номид. Соли 1507 Америго Веспуччи дар бораи саёҳатҳои баҳрии худ маҷмуаи ҳикояҳо шро ҷоп мекунад. Ин китоб дар Аврупо хонандагонии зиёд пайдо намуда, машҳур мешавад.

Аз соли 1507 сар карда, ҷуғрофидонҳои аврупоӣ дар хари-таҳояшон қитъаи навқашфкардари «Заминҳои Америго» меномиданд. Минбаъд барои Америгоро ҷун ибораҳои «Европа», «Азия» ва «Африка» дуруст талаффуз кардан дар вожаи «Америго» ду ҳарфи охириро бо «-ка» иваз карданд, ки дар натиҷа ибораи «Америка» пайдо шуд. Ҳамин тариқ, қитъаи нав Америка (Амрико) ном мегирад.

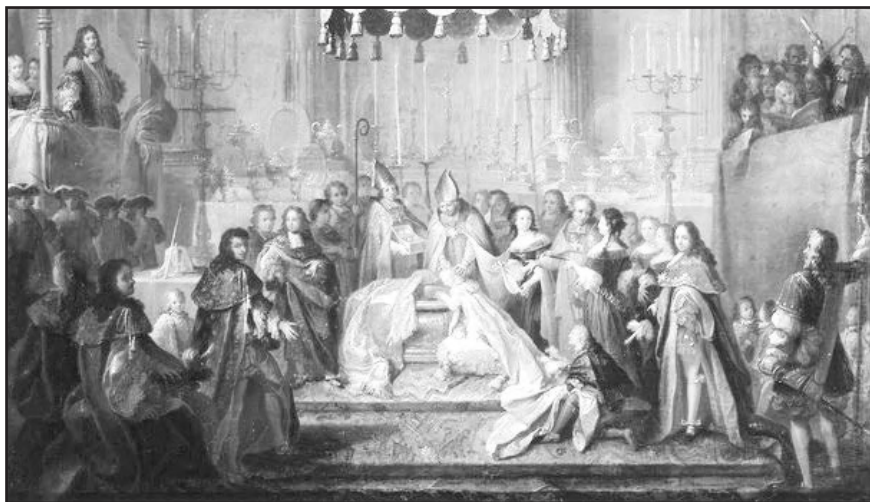
Тақсимоии аввалини мустанлиқавии ҷаҳон. Қашфиётҳои ҷуғрофии португалиҳо испаниҳо дар байни Испаниё ва Португалия рақобати шадидро ба вуҷуд оварданд. Барои пешгирӣ намудани задухӯрдҳои ҳарбӣ онҳо соли 1494 дар шаҳри Тердесияс ба қарордоде имзо гузоштанд, ки мувофиқи он аз қутби Шимолӣ ба қутби Ҷанубӣ хатти дарозияш 2053 километр қашада шуд, ки он аз самти ғарбтари қазираҳои «Димоғаи Сабз» мегузашт. Ҳамаи заминҳои дар тарафи ғарбии ин хат қашфшуда аз испаниҳо ва заминҳои шарқи он аз португалиҳо шуданд. Ин тақсимоии ҷаҳон нимкураи Ғарбиро дар бар мегирифт. Баъди солҳои зиёд рақобати испаниҳо ва португалиҳо барои нимкураи шарқии За-мин ба миён омад. Бинобар ин, соли 1529 дар шаҳри Сарагоса дар байни ин ду давлат қарордоди нав ба имзо мерасад. Мувофиқи он ҷунин хатти доираи нуфуз дар нимкураи Шарқӣ низ қашада мешавад. Он аз 170 километрии ғарбтари қазираҳои Молук мегузашт. Ҳамин тавр, дар байни Испания ва Португалия тақсимоии аввалини мустанлиқавии ҷаҳон ба амал омад.

5. Америго Веспуччӣ, ки номи худро ба қитъаи Амрико тухфа кардааст.

Савол ва супоришҳо:

1. Чаро кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ зарур буд?
2. Арабҳо ва туркҳо ба кашфиёти ҷуғрофии аврупоён чӣ муносибат доранд?
3. Дар бораи роҳи Ҳиндустонро аз тариқи Африқо давр зада гузаштани баҳрнавардони Португалия нақл кунед.
4. Экспедитсияи Васко да Гама чӣ тавр ба Ҳиндустон рафта расид ва он чӣ тавр анҷом ёфт?
5. Португалиҳо аввал кучоро ба мустамликаҳои худ табдил доданд?
6. Дар бораи экспедитсияи Христофор Колумб нақл кунед.
7. Америго Веспуччӣ кист? Номи ӯ ба қитъаи Амрико чӣ рабте дорад?
8. Кадом солҳо дар байни Португалия ва Испания тақсимоти аввал ва дуюми мустамликавии ҷаҳон ба амал омад?
9. Дар бораи кашфиёти ҷуғрофии нимаи асри XVI ва нимаи аввали асри XVII нақл кунед.

6. *Ғусли таъмиди насорогардоши аҳолии маҳаллӣ.*

§ 3. ОҚИБАТҲОИ КАШФИЁТИ БУЗУРГИ ҶУҒРОФӢ

Баъди кашфиёти ҷуғрофӣ. Мақсади асосии ташкили экспедитсияҳо ба мустамлика табдил додани сарзаминҳои кашфкардашуда барои ҳукуматҳои худ буд. Баҳрнавاردони португалӣ, испанӣ, ҳоландӣ ва англисӣ заминҳои бисёреро кашф карда, барои ташкили экспедитсияҳои ҳарбӣ роҳҳои муносибро муайян намуданд.

Ба забти заминҳо аввал португалиҳо оғоз намуданд. Пас аз онҳо ба ин қор испаниҳо, ҳоландиҳо ва дертар англисҳо шуруъ карданд. Ба заминҳои кашфкарда ҳазорон нафар португалиҳою испаниҳо барои даромади бедардимиён мешитобиданд. Баъди аз нимҷазираҳои Пиреней пеш кардани арабҳо, ритсарҳо, ки ҷангро машғулияти пуршарафи худ меҳисобиданд, бекор монданд. Бинобар ин, аксарияти ҷанговароне, ки дар экспедитсияҳои истилогарона иштирок мекарданд, аз ҷумлаи ин ритсарҳо буданд.

Феодалон дар омода соختани экспедитсияҳои савдогарон ва соҳибони киштиҳо ширкат карда, аз ҳисоби тиҷорат ва ғорати мамлакатҳои истилошуда сарватманд мешуданд. Ба қитъаи Амрико намояндагони калисо низ сафарбар шуда, ба насронӣ гардонидани аҳолии маҳаллӣ машғул мешуданд. Калисо ҳам як қисми молу сарвати аз мустамликаҳо ғоратшударо аз худ мекард.

Забти Мексика. Дар қитъаи Амрико сарзаминҳои дорои тамаддуни қадима Мексика ва Перу ба ҳисоб мерафтанд. Ҳукуматдорони испанӣ баъди кашфиёти бузурги чуғрофӣ барои забти ватани астикҳо, майяҳо ва инкҳо экспедитсияҳои ҳарбӣ ташкил карданд.

Соли 1519 дастаи 400-нафара бо сардории дворянини испанӣ Кортес ба Мексика ворид шуд.

Дар байни қабилаҳои сокини Мексика ягонагӣ вучуд нашофт. Қабилаҳои, ки ватанашонро астикҳо забт карда буданд, дар ишғол кардани Мексика ба Кортес ёрӣ расониданд. Кортес чанговарони қабилаҳои хиндуҳо ба дастааш ҳамроҳ карда, ба шаҳри Мехико ҳамла овард. Астикҳо аз тарси савораҳои испанӣ ва гулдурроси тӯпҳо рӯ ба гурез ниҳоданд (ҳаргиз чунин силоҳро надида буданд). Баъди шикасти аввалин шоҳи астикҳо аз муқобилат бо испаниҳо даст кашид ва Кортес бо дастааш вориди Мехико гардид.

Испаниҳо мардуми маҳаллиро маҷбур мекарданд, ки шоҳи Испанияро эътироф кунанд ва андозро бо тилло супоранд. Онҳо дар қасри шоҳи астикҳо хазинаи махфияро ёфтанд, ки дар он асбобу анҷоми тиллоӣ ва ҷавохироти зиёд нигоҳ дошта мешуд. Истилогарон сарватҳои садсолаҳо ҷамъовардаи астикҳоро ба тороҷ бурданд. Қисми зиёди он ба шоҳи Испания ва боқимондааш ба Кортес расид.

Астикҳо аз бераҳмию чашмгуруснагии истилогарон ба дод омада, борҳо даст ба шӯриш заданд. Боре Кортес дар задухӯрди шабона шикаст хӯрда, аз муҳосира бо душвории зиёд халос мешавад. Баъд дастаашро аз ҳисоби испаниҳои аз Куба омада ва чанговарони хиндуҳо пурра карда, Мехикоро муҳосира мекунад. Бо фармони Кортес ба шаҳр додани оби нӯшоқӣ қатъ мегардад. Дар натиҷа, аз ташнагии гуруснагӣ қариб ҳамаи аҳолии Мехико талаф мешаванд. Испаниҳо ба Мехикои беодам ворид мегарданд.

Истилои Перу. Сарвари дастаи истилогарони испанӣ Писарро ном дошта, шахси камсавод, бераҳм ва боғайрат буд. Солҳои 1532-1535 бо дастаи 200-нафара ба Перу ҳучум кард. Писарро шоҳи инкҳоро асир гирифта, барои озод кардани ӯ аз хиндуён тиллои зиёд талаб кард. Мувофиқи талаби Писарро хиндуҳо бояд хонаи калонеро пур аз тилло мекарданд. Лекин испаниҳо бо фиреб аз хиндуҳо мувофиқи талаби худ тилло ситонида, ваъдаҳои қарда, шоҳи хиндуёнро ба қатл расониданд. Истилогарони испанӣ ибодатхонаҳои қадим ва пойтахти инкҳоро ғорат карданд. Асбобу анҷоми тиллою нуқрагини ғаниматгирифтаро,

ки ахаммияти калони маданияу таърихӣ доштанд, байни худ тақсим карда, баъд онҳоро мегудохтанд. Ҳамин тавр, испаниҳо тамаддуни қадимаю ғании халқҳои Амрико ро нест мекарданд. Танҳо қисми Амрикои Ҷанубӣ – Бразилия дар дасти португалиҳо монд. Онҳо хангоми ба воситаи соҳилҳои ғарбии Африқо ба ҷануби Ҳиндустон шино кардан, тасодуфан ба ин ҷо омада, Бразилияро ишғол карданд.

7. Гуломҳои зангии аз Африқо овардашуда.

8. Гуломҳои зангии аз Африқо овардашуда.

Авчгирии ғуломфурӯшӣ. Дар натиҷаи куштори зиёди мардуми маҳаллӣ қувваи корӣ кам шуд. Зарурати ташкили бозорҳои ғуломфурӯшӣ ба миён омад. Точироне пайдо шуданд, ки аз Африқо ба Амрико ғуломони зангӣ оварда мефурӯхтанд. Ба ин кор аввал португалиҳо, баъд испаниҳою Нидерландиҳо ва англисҳо даст за-данд. Ғуломфурӯшон аз Африқо «молҳои зиндаро» мебариданд, ё ки шабонгоҳ деҳаҳои зангиёнро муҳосира карда, гирдогирди онро оташ мезаданд, баъд сокинони онро дастгир намуда, ба пояшон за-влона зада, ба киштиҳо бор мекарданд. Ғуломфурӯшон аз ин кор даромади калон мегирифтанд. Ҳар сол дар бозорҳои ғуломфурӯшии Амрико ҳазорҳо ғуломи зангӣ хариду фурӯш мешуд.

Аҳаммияти кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ. Кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ боиси тараққиёти тичорат гардид. Дар байни мамла-катҳои ҳамаи қитъаҳо робитаҳои тичоратӣ ташаккул ёфтанд ва бо ҳамин тичорати ҷаҳонӣ ба вучуд омад. Аврупоиён ба мустам-ликаҳо кӯчида, бо худ яроқу аслиҳо, газворҳои гуногун, зарфҳо ва сарулибос меоварданд. Точирон аз Амрико ба Аврупо маҳсулоти гуногун, ба монанди какао ва тамоку оварда, аз Осиё ҷою қаҳва харида мебарданд.

Савол ва супоришҳо:

1. Мақсади асосии кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ аз чӣ иборат буд?
2. Аврупоиён ба заминҳои кашфишуда барои чӣ рафтанд?
3. Кортес Мексикаро чӣ тавр забт кард?
4. Испаниҳо дар Мексика бо кадом роҳҳо соҳиби тилло ва нуқра шуданд?
5. Писаррои испанӣ ватани инҳо – Перуро чӣ тавр забт кард?
6. Дар бораи ғуломфурӯшӣ дар Амрико маълумот диҳед.
7. Дар бораи кирдори ношоями истилогарони испанӣ дар Перу далелҳо биёред.
8. Кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ чӣ натиҷаҳо ба бор овард?
9. Дар бораи аҳаммияти кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ фикри худро баён кунед.
10. Аз мавзӯ ҳулоса бароред.

§ 4. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ НИДЕРЛАНД

Соҳти иқтисодии Нидерланд. Дар асрҳои миёна Нидерланд гуфта, «Заминҳои поён»-и музофотҳои поёноби дарёҳои Рейн, Хаас ва Шелдаи соҳилҳои баҳри Шимолро меномиданд. Як вақтҳо ин заминҳоро «Лотарингияи Поён» ном мебарданд.

Дар Нидерланд пешрафти саноат барвакт оғоз ёфтааст. Моҳути Фриз кайҳо боз шухрат пайдо карда буд. Саноати мохутбарории Фландрия дар Аврупо яке аз пешқадамҳо ба шумор мерафт. Дар ин масъала дар асрҳои XIII – XIV бо Фландрия танҳо Флоренсия рақобат карда метавонист. Мардуми шаҳрҳои Англия, Фаронса ва Олмон ба моҳути хушсифати шаҳрҳои Брюгге, Ипр ва Генти Нидерланд ҳасад мебарданд. Чунки сеҳҳо ва корхонаҳои онҳо ҳанӯз қобилияти истеҳсоли чунин моҳутро на доштанд. Дар асрҳои XV – XVI дар резишгоҳи дарёи Шелдаи Фландрия шаҳри нави саноатию тиҷоратӣ – Антверпен қомат рост кард. Баъди кашфиёти бузурги чуғрофӣ ин шаҳр ба бандари умумичаҳонӣ табдил ёфт. Антверпен дар баробари тиҷорат маркази бузурги саноат низ буд. Брюссел ва Брабант шаҳрҳои калони саноатӣ ба ҳисоб мерафтанд. Фландрия ва Брабант аз нигоҳи иқтисодӣ музофотҳои муҳимтарини Нидерланди Ҷанубӣ буданд.

Дар Музофотҳои Намор, Лен ва Люксембурги Нидерланди Ҷанубӣ саноати металлургӣ тараққӣ карда буд. Музофотҳои ҷанубу ғарбии Нидерланд – Геннегау ва Артуа ва музофотҳои шимолу шарқии Нидерланд – Гелдерн ва Овериссел, асосан ба кишоварзӣ машғул буданд. Дар шимолӣ Нидерланд, Зеландия ва Утриш музофотҳои нисбатан тараққикарда ба ҳисоб мерафтанд. Дар ин ҷо, дар қатори саноати мохутбарорӣ, газвору атласбофӣ ҳам тараққӣ карда буд. Нидерланд, асосан музофоти тиҷоратӣ ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ, ин ҷо ба маркази киштисозию киштигардӣ ва моҳигирӣ табдил ёфта буд. Шаҳри Амстердами Нидерланд дар асри XVI босуръат тараққӣ карда, бо Антверпен рақобат мекард.

Дар асрҳои XVI – XVII соҳти иқтисодии Нидерланд феодалӣ буд. Унсурҳои сармоядорӣ нав пайдо шуда, босуръат пеш мерафтанд. Баробари пайдоиши унсурҳои сармоядорӣ табақаҳои нав – буржуазия ва коргарони кироя ба вучуд омада, ташаккул меёфтанд.

Соҳти сиёсии Нидерланд. Нидерланд аз дахҳо давлати хурди феодалӣ ташкил ёфта буд, ки онҳоро герсогӣ, графӣ, епископӣ ва ғайра меномиданд. Як қисми онҳо ба ҳайати Фаронса ва қисми дигарашон ба ҳайати империяи Олмон дохил буданд. Аз байни ин давлатҳо герсогии Бургундия рӯ ба тараққӣ мениҳад ва дар асрҳои XIV–XV заминҳои зиёди Нидерландро ба тасарруфи худ медарорад. Вақте ки герсогии Бургундия тобеи шоҳи Фаронса –

Людовики XI мешавад, мулкҳои Нидерланд ба ихтиёри шавҳари Мариаи Бургундӣ (духтари Карли Шучоъ) Максимилиан Габсбург мегузаранд. Дар оғози асри XVI дар натиҷаи бастанӣ акди никоҳи писари Максимилиан – Филиппи I бо Хуана, ки духтари Фердинанди Арагонӣ ва Изабеллаи Кастилий буд, Нидерланд мутеи Испания мешавад.

Соҳти сиёсии Нидерланд дар давраи ҳукмронии Карли V – писари Филиппи I ва Хуан як навъ давраи гузаришро аз сар мегузаранд. Ҳокимияти олий дар дасти сулолаи Габсбургҳо буд. Ҳамаи 17 музофоти Нидерланд иёлотӣ музофотӣ, додгоҳҳои махсуси худ барои табақаҳои маҳаллӣ ва баъзе озодиҳои дигар доштанд.

Дар замони ҳукмронии герсоғҳои бургундӣ, аз соли 1464 сар карда, дар Нидерланд Иёлотӣ Кулл (Штатҳои генералӣ) чамъ меомаданд, ки он аз намояндагони музофотҳо иборат буд. Дар замони герсоғҳои бургундӣ ва Габсбургҳо ҳаҷми андозро Иёлотӣ Кулл муайян менамуд. Иёлотӣ Кулли Фаронса дар назди шоҳ мавқеи худро пурра аз даст дода буд. Дар асри XVI Иёлотӣ Кулли Нидерланд низ даъват карда мешуд, вале он ба хоҳиши шоҳ вобаста буд. Карли V имтиёзҳои баъзе музофоту шаҳрҳои маҳдуд кард. Соли 1539 дар натиҷаи бо фиребу найранг рӯендани андоз дар шаҳри Гент шӯриш ба амал омад. Ҷавобан ба ин Карли V мардуми ин шаҳро аз ҳама имтиёзҳо маҳрум намуда, ба онҳо ҷаримаи калон андохт.

9. Филиппи II.

Карли V дар баробари бедодгарӣ барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ баъзе ҷораҳои судманд ҳам меандешид. Ӯ, инчунин, сарҳадҳои Нидерландро васеъ кард. Барои тамоми мамлакат як ҳукумат ва ду Шурои марказӣ – додгоҳӣ ва молиявӣ ташкил кард. Нидерланд беш аз пеш ба Испания тобеъ мешуд. Габсбургҳо аз халқи Нидерланд андози ниҳоят вазнин ситонида, онро дар ҷанг- ҳоё харҷ мекарданд, ки барои Нидерланд ягон аҳаммияте надоштанд.

Карли V дар Нидерланд ҳаракати протестантиро бераҳмона паҳш мекард. Аз рӯи он амр мардонро бо шамшер қатл карда, занҳоро зинда гӯронид, молу мулки онҳоро мусодира менамуданд.

10. Вилгелми
Оранї.

Соҳти сиёсии Нидерланд ба ваҳдати миллии ин мамлакат мусоидат намекард. Он барои ба вучуд омадани оппозитсияи пурзӯр шароит муҳайё намуд.

Оғози инқилоб. Баъди вафоти Карли V дар Нидерланд Филиппи II ба сари қудрат омад. Ин вақт муҳолифат дар байни буржуазия ва мутлақият пурзӯртар шуд.

Лашкари Испания дар музофотҳои чанубии Нидерланд ҷойгир шуда, таъминоти он ба дӯши халқи маҳаллӣ буд. Ин бедодгариҳо норозигии мардуми Нидерландро ба вучуд меовард. Ба муқобили ҳукумати Филиппи II аввалин шуда аъзои Шурои давлатӣ, ашрофони калонтарини нидерландӣ – Вилгелми Оранӣ, граф Эгмонт ва Горн баромад карданд. Вилгелми Оранӣ ва ҳамсафони ӯ ба муқобили дар Нидерланд зиёд кардани епископҳо ва ҳокимияти инквизиторӣ баромада, аз вазифа сабукдӯш кардани золимон, бекор кардани амрҳои зидди «мулҳидон» ва даъвати Иёлотҳои Кулдро талаб карданд.

Баромади инқилобии ашрофон ҳаракати доираҳои васеи дворянҳоро бар зидди мутлақият ба вучуд овард. Соли 1566 бо ҷидду ҷаҳди Вилгелми Оранӣ созмони «Муросои дворянҳо» ташкил меёбад. Ба ин созмон қариб 2 ҳазор дворян шомил шуд, ки онҳо намояндагони мазҳабҳои калвинӣ ва католикӣ буданд.

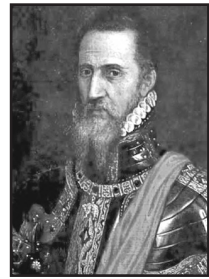
5-уми апрели соли 1566 вакилони дворянҳои муттаҳида ба малика Маргаритаи Пармӣ илтимоснома пешниҳод намуданд, ки дар он ба аълоҳазрат – шоҳи Испания садоқат доштани онҳо ифода ёфта буд. Дар баробари ин, дар санад гуфта мешуд, ки инквизитсия бекор ва Иёлотҳои Кулл бетаъхир даъват карда шавад. Маргаритаи Пармӣ аз ташрифи вакилони сершумори дворянҳо ба ҳаросафтод. Аҳли дарбори ӯ, ки асосан испанию англис буданд, ба вакилони дворянҳо, ки аслан нидерландӣ буданд, бо ҳисси нафрат нигоҳ мекарданд. Яке аз дарбориён онҳоро таҳқиромез «гёзҳо», яъне «қашшоқҳо» (бо забони фаронсавӣ) номид. Дворянҳо баъдан истилоҳи «гёзҳо»-ро барои номи ҳизби худ истифода бурданд.

11. Хароб гардонидани ибодатгоҳи католикӣ.

Маргаритаи Пармӣ ваъда дод, ки хоҳиши онҳоро ба таваҷҷуҳи шоҳ мерасонад. Ӯ баъди якчанд рӯз қонун дар бораи сабуктар кардани амри соли 1550-ро эълон намуд, вале бо талаби қатъии Филиппи II ин амри худро зуд бекор кард. Аъзои Шурои дворянҳо аз гуфтушунид бо Маргаритаи Пармӣ норозӣ буданд, чунки он натиҷаи дилхоҳ надод.

Харакати зиди сурат (икона)-парастии католикҳо. Ҷамъомадҳои (ибодаткунии) калвинчиён дар шароити болоравии инқилоби буржуазӣ ба гирдиҳамоиҳои сиёсӣ табдил меёфтанд. Дар чунин ҷамъомадҳо табақаҳои гуногуни аҳоли – буржуазия, дворянҳо, устоҳо шогирдони онҳо, коргарони мануфактураҳо ва мардуми камбағал иштирок мекарданд. Нотиқони калвинӣ «суратпарастӣ»-и католикҳо ба зери танқиди саҳт гирифта, оид ба истиқлоли Нидерланд широк ба миён мегузоштанд. Калисоҳои католикӣ дар ҳама ҷо аз тарафи иштирокчиёни инқилоб ба ҳок яксон карда мешуданд. Калисои католикӣ, махсусан дар Антверпен зарари қалон дид.

12. Герцог Алба.

Аз тарси ҳаракати умумихалқӣ мустамликадорон муваққатан баъзе гузаштҳо карданд. Аз он ҷумла, инквизитсия ва додгоҳҳои

гуногуни фавкулода расман фаъолияти худро қатъ карданд. Ба фаъолияти калисои калвинӣ иҷозат дода шуд, вале бар зидди несткунандагони «суратҳо» (иконаҳо) дастаҳои қирқунанда ра- вон карда мешуданд.

Филиппи II мехост, ки аз ҳаракати зиддикатоликӣ истифода бурда, тамоми Нидерландро ишғол намояд. Ӯ иҷрои ин нақшаи худро ба уҳдаи Герсог Алба вогузошт. Алба бо лашкари 10-ҳа- зорнафараи хуб таълимгирифта ба қаламрави Нидерланд дохил мешавад.

Иттифокҳои Аррас ва Утриш. Инқилоби озодихоҳона мавқеи ҳамаи музофотҳои Нидерландро муайян намуд. 6-уми январи соли 1579 дворянҳо қарордоди махсусро бо номи «Иттифоқи Аррас» қа- бул карданд. Дар он гуфта мешуд, ки ризоят тавассути шоҳи қонунӣ Филиппи II ба даст оварда мешавад. Ҳокими нави Нидерланд Алек- сандр Фарнезейи Парнӣ ин иттифокномаро бо имзои худ тасдиқ на- муд. Фарнезей ваъда дод, ки аз ин музофотҳо лашкари Испанияро мебарорад ва ба онҳо озодии пештараашонро бармегардонад.

Музофотҳои шимолӣ ин забонякунии хоинонаи Артуа ва Геннегауро бо испаниҳо мушоҳида карда, 23-юми январи соли 1579 намояндагони онҳо дар Утриш қарордоди худро имзо гузо- штанд. Ин санад «Иттифоқи Утриш» ном дошта, иттифоқи абадӣ ва ҷудонашавандаи музофотҳои шимолиро тасдиқ кард. Вай пули умумӣ, ченакҳои дарозӣ ва вазн, сиёсати умумии ҳарбӣ ва хоричи- ро барои ҳамаи музофотҳои муттаҳида муайян намуд. Иттифоқи Утриш Иёлотҳои Куллро ҳокимияти олий эълон кард, ки он аз намо- яндагони ҳамаи музофотҳои ба федератсияи нав дохилшуда ибро- рат буд. Ба ин иттифок дар ибтидо панҷ музофот – Нидерланд, Зеландия, Утриш, Геддерн, Фрисландия ва баъд шахрҳои калони Фландрия ва Брабант – Гент, Ипр, Брюгге, Антверпен, Брюссел ва Бреда низ дохил шуданд.

Иттифоқи Утриш дар ибтидо ҳокимияти Филиппи II-ро эъти- роф мекард, вале Иёлотҳои Кулл изҳор кард, ки ҳокимияти Филип- пи II дар музофотҳои муттаҳида барҳам дода шавад. Бо ҳамин Нидерланди Шимолӣ ҳарчанд расман эълон нашуда бошад ҳам, дар амал ба ҷумҳури табдил ёфт. Аз ҳамон вақт сар карда давлати нав Нидерланд ном гирифт.

Ҷанги истиқлолҳои дар Нидерланди Шимолӣ. Дар ҳаракати озодихоҳонаи Нидерланд Вилгелми Оранӣ мақоми калон дошт. Бинобар ин, шоҳи Испания барои нест кардани ӯ мукофоти калон

эълон кард. 10-уми июни соли 1584 аз тарафи қотиле, ки Филиппи II равон карда буд, ин шахс ба қатл расонида шуд. Қатли Вилгелми Оранӣ ба инқилоби Нидерланд зарбаи сахт зад. Испаниҳо баъди ин куштор ба ҳучум гузашта, шаҳрҳои Брюгге, Гент, Брюссел ва Антверпенро ишғол намуданд. Дар чунин шароити вазнин Иёлоти Кулл маҷбур шуд, ки пуштибонии Англияро қабул намуда, аз он ёрии ҳарбӣ пурсад. Соли 1585 ноиби маликаи Англия – Елизавета граф Лейстер бо лашкари 7600-нафара ба Нидерланд дохил мешавад. Лейстер дар ин ҷо чун истилогар рафтор намуда, боиси нафрати мардум гардид ва дере нагузашта маҷбур шуд, ки Нидерландро тарк кунад.

Аҳаммияти инқилоби буржуазии Нидерланд. Инқилоби буржуазии солҳои 1566 – 1609-и Нидерланд аҳаммияти бузурги таърихӣ дорад. Пеш аз ҳама, он аввалин инқилоби муваффақи буржуазӣ мебошад. Дар натиҷаи ғалабаи ин инқилоб, аввалан, халқи Нидерланд аз тобеияти Испания озод шуд, дувум, Ҷумҳурии Музофотҳои Муттаҳида, яъне Нидерланд ташкил ёфт.

Дар инқилоби буржуазии Нидерланд табақаҳои гуногуни ҷомеа-дворянҳо, буржуазия, зиёӣён, коргарон, косибон, кишоварзон ва қисми ватандӯсти руҳониёни насронӣ, пеш аз ҳама, калвинчиён ширкат варзида, ғалабаи Нидерландро бар Испания таъмин намуданд. Дар Нидерланд ба сари ҳокимият буржуазияи миллӣ омад.

Инқилоби буржуазии Нидерланд баъзе рӯкнҳои ҳокимияти демократӣ – Иёлоти Кулл ва ҳокимияти додгоҳиро ба вуҷуд овард. Дар мамлакат ҳокимияти истибдодии мутлақияти испанӣ барҳам хӯрда, сохти ҷумҳуриявии идоракунии давлат ба миён омад.

Савол ва супоришҳо:

1. *Инқилоби буржуазии Нидерланд кай ва чӣ тавр оғоз ёфт?*
2. *Дворянҳо ва буржуазияи нидерландӣ чӣ хел созмонҳои инқилобӣ ташкил намуданд?*
3. *«Гёзҳо» кистанд?*
4. *Ҳаракати зидди «суратпарастӣ»-и католикҳо чӣ тавр сурат гирифт ва он чӣ натиҷа дод?*
5. *Герсог Алба Нидерландро чӣ тавр идора мекард? Ӯ бар зидди халқ чӣ хел бедодгарихоро раво медид?*
6. *Қарордодҳои «Иттифоқи Аррас» ва «Иттифоқи Утрехт»-ро шарҳ диҳед. Онҳо аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд?*

7. Дар Нидерланди Шимолӣ чанги истиқлолхоҳӣ чӣ тавр сурат гирифт?

8. Испания истиқлоли Музофотҳои Муттаҳида – Ҳоландияро кай пурра эътироф кард?

9. Дар бораи аҳаммияти галабаи инқилоби буржуазии озодихоҳонаи Нидерланд фикри худро баён кунед.

§ 5. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ АНГЛИЯ

Сабабҳои инқилоб. Дар нимаи аввали асри XVII дар Англия (мануфактураҳо) хеле зиёд шуданд. Онҳо молҳои гуногун истеҳсол мекарданд.

Дар натиҷаи тараққиёти сармоядорӣ шаҳрҳои Англия ободу зебо мегардиданд. Аҳолии онҳо зиёд мешуд. Дар он давра Англия ҳамагӣ 5,5 млн нафар аҳоли дошт ва зиёда аз 25 дарсади он дар шаҳрҳо сокин буданд. Махсусан, аҳолии шаҳри Лондон тез меафзуд. Дар он қариб 500 ҳазор нафар одам сокин буданд.

Сулолаи Стюартҳо, ки дар Англия аз асри XVII ҳукмронӣ мекард, ба мустаҳкам кардани ҳокимияти мутлақ майл дошт. Ин корро аввал намояндагони якуми ин хонадон Якови I (1608 – 1625) ва баъд Карли I (1625 – 1649) амалӣ намуданд. Ҳарчанд дар Англия порлумон вучуд дошт, Стюартҳо бо он кам маслиҳат мекарданд. Барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ ва пурра кардани хазинаи шоҳӣ, Стюартҳо мунтазам андозҳои нав ҷорӣ мекарданд ва дар ин бора аз порлумон иҷозат намекурсиданд. Шахсонеро, ки аз сиёсати шоҳ норозигӣ баён менамуданд, ба маҳбус мепартофтанд. Аз роҳи пешгирифтаи Стюартҳо порлумон норозӣ буд. Маъруфтарин аъзои порлумон, ҳуқуқшиносону нотикон, ба монанди Пим Гемпдон худсарихоӣ шоҳро маҳкум менамуданд. Соли 1628 порлумон ба шоҳ «Талабнома дар бораи ҳуқуқ»-ро пешниҳод намуд. Тавассути он порлумон аз шоҳ талаб кард, ки андозҳои порлумон тасдиқнакардари бекор кунад ва ба ҳабскуниҳои худсаронаву ғайриқонунии мардум хотима диҳад.

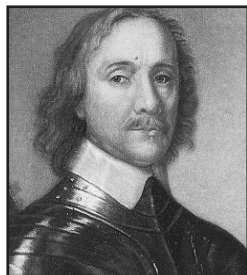
Дар аввал Карли I ваъда дод, ки «Талабнома»-ро ба инобат мегирад, вале ғайриҷашмдошт соли 1629 порлумонро пароканда намуда, дар зарфи 11 соли минбаъда онро дигар даъват накард ва давлатро бепорлумон танҳо идора мекард. Ҳамин тариқ, дар Англия ҳокимияти мутлақи Стюартҳо ба вучуд омад.

13. Мулки заминдори калон.

Дар Англия баробари тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунандаи сармоядорӣ ду табақаи нави ҷамъиятӣ ташаккул меёфт – буржуазия ва коргарони кироӣ. Онҳо дар мубориза бар зидди ҳокимияти мутлақи шоҳӣ иттифоқӣ буданд. Ба шикастани тартиботи феодалӣ, пеш аз ҳама буржуазия манфиатдор буд. Бинобар ин, инқилоби дарпешистодаи Англия моҳияти буржуазӣ дошта, мақсадҳои онро ифода менамуд.

Оғоз ва рафти инқилоб. Шоҳ вазъияти баамаломадаро ба ҳисоб гирифта, 13-уми апрели соли 1640 порлумони навро даъват намуд, ки он дер фаъолият накард. Карли I бо сабаби гапнодаро буданаш 6-уми июни ҳамон сол онро пароканда кард. Ин порлумон дар таърихи Англия «Порлумони кӯтоҳмуддат» ном гирифтааст.

14. Оливер Кромвел.

Баъди пароканда кардани «Парлумони кӯтоҳмуддат» дар Лондон ва баъзе шаҳру маҳалҳои дигар ошӯбҳои оммавӣ сар заданд. Шоҳ аз ин ба ҳарос афтида, порлумони навро даъват намуд. Ӯ кӯшиш намуд, ки ба он ҳарчи зиёдтар ҷонибдорони содиқи худро дохил намояд, вале ба порлумони ҷадид ҳам бештар намоёндагони

буржуазия ва дворянҳои нав интихоб шуданд. Ҳамин тариқ, онҳо дар интихоботи порлумони ғалабаи қатъӣ ба даст оварданд. Ин порлумон аз 3-юми ноябри соли 1640 то 20-уми ноябри соли 1653 фаъолият кард ва дар таърихи Англия он ҳамчун «Порлумони дарозмуддат» машҳур аст.

Ба Карли I лозим омад, ки аксари талабҳои Порлумони дарозмуддатро иҷро намояд. Аз он ҷумла, ӯ маҳбусони сиёсиро озод ва андозҳои худсарона ҷорикардаашро бекор кард. Ба ин нигоҳ накарда, оппозиция аз шоҳ норозӣ буд.

Лашкар, ки сарфармондеҳи он Карли I буд, барои порлумон хавфи калон дошт. Шоҳ метавонист онро бар зидди порлумон истифода барад. Аз ин рӯ, порлумон бо қарори худ шоҳро аз вази-фааш барканор сохт. Карли I бе қувваи ҷарбӣ монда, ба шимоли Англия фирор кард ва дар он ҷо дастаҳои мусаллаҳи «кавалер» (савора)-хоро дар атрофи худ муттаҳид кардан гирифт. Ӯ бар зидди порлумон ба ҷанг тайёри медид.

22-юми августи соли 1642 Карли I бар зидди порлумон ҷанг эълон кард. Неруҳои ҷарбии порлумон рӯз то рӯз зиёд мешуданд ва аксари оммаи халқ онро дастگیرӣ мекард. Он аз маблағ ҳам таъмин буд, зеро вилоятҳои, ки порлумонро дастگیرӣ мекарданд, аз панҷ чор ҳиссаи андози умумии мамлакатро медоданд ва ин маблағ акнун дар ихтиёри порлумон буд. Дар аввали ҷанг қувваҳои ҷарбии шоҳ нисбат ба неруҳои ҷарбии порлумон бисёр хубтар мусаллаҳ ва таълимгирифта буданд.

15. Кромвел дарахти булутӣ шоҳро мебурад.

Муҳорибаи аввал байни онҳо 23-юми октябри соли 1642 дар маҳаллаи Эҷхил ба амал омад. Дар он 14 ҳазор нафар афсару аскар аз тарафи Карли I ва 10 ҳазор афсару аскар ва ихтиёриён аз тарафи порлумон иштирок намуданд.

Ин муҳориба ба порлумон пирӯзӣ наовард, вале шоҳ ҳам дастболо нашуд. Барои пурзӯр шудан Карли I Ирландихоро ба тарафи худ кашид. Порлумон бо Шотландия иттифок бастан. Муҳорибаҳои ҳалқунандаи Карли I ва порлумон дар пеш буданд.

Оливер Кромвел. Дар байни вакилони порлумон шахси аз ҳама нотарсу қавиירוда, доно ва нотиқи оташинсухан Оливер Кромвел ба ҳисоб мерафт. Кромвел аз вазъи ҷорӣ хуб бохабар буд ва ба он баҳои дуруст ҳам дода метавонист. Барои ғалабаи порлумон нақшаҳои самараноктаринро пешниҳод менамуд. Бинобар ин, Кромвел дар муддати кӯтоҳ ходими намоёни инқилоби буржуазии англис шуд. Ӯ дар байни оммаи мардум обрӯю эътибори калон пайдо намуд.

Порлумон Оливер Кромвелро фармондеҳи лашкар таъин кард. Вай дар санъати ҷарбӣ ҳам дониши хуб дошт. Кромвел лашкари порлумонро аз нав сохт. Ӯ лашкари «**Намунаи нав**»-ро ташкил намуд, ки аз лашкари қаблӣ фарқи калон дошт. Бо чидду ҷаҳди Кромвел лашкари хуб мусаллаҳшуда ва дорой интизоми саҳттарин ташкил карда шуд. Сарвари нави ҷарбӣ нисбат ба аскарону афсарон хушмуомила, вале серталаб буд. Зердастон фармонҳои Кромвелро бечунучаро иҷро мекарданд, зеро онҳо медонистанд, ки танҳо лашкари боинтизому хуб мусаллаҳшудаю ба таври аъло таълимгирифта метавонад ба рақиб ғолиб ояд. Кромвел ба онҳое, ки вазифаҳои хизмати худро нағз иҷро намекарданд, ҷазои саҳт меод. Бо роҳбарии Кромвел порлумон соҳиби лашкари қавӣ шуд.

Муҳорибаи Нэзби. Лашкари Оливер Кромвел воқеан ҳам лашкари «намунаи нав» буд. Дар муҳорибаи маҳаллаи Нэзби 14-уми июни соли 1645 ӯ «кавалерҳо»-ро пурра мағлуб кард. Шоҳ тавассути гурехтан наҷот ёфт. Артиллерия, корвон ва чандин ҳазор нафар кавалерҳо ба «лундасарҳо» (лашкари порлумонро ҳамин хел меномиданд, чунки бе мӯйи сар буданд) асир афтоданд. Аз шикасти қатъӣ тарсида, Карли I пинҳонӣ аз шоҳи Фаронса ёрӣ пурсид. Барои ин кораш Карли I хоин эълон карда шуд.

Соли 1646 Карли I дар Шотландия пинҳон шуд, вале шотландиҳо ӯро дастгир карда, ба порлумони Англия фуруҳтанд.

Натиҷаҳои инқилоби буржуазии англис.

Охирҳои соли 1648 полковник Прайд бо дастаи на чандон калон ба маҷлисгоҳи порлумон дохил шуда, вакилони безътимдро аз он ҷо пеш кард. Баъди ин дар порлумон аксариятро муҳолифони Карли I ташкил намуданд. Дар масъалаи тақдири Карли I дар порлумон яқдилӣ набуд. Як гурӯҳ тарафдори қатли шох буданд, қисми дигар – зидди он, вале ҷонибдорони ба қатл расонидани Карли I бештар буданд. Оливер Кромвелл низ ба ҳамин гурӯҳ шомил буд.

Суди олие, ки онро порлумон ташкил карда буд, Карли I -ро ба қатл маҳкум кард. Ҳукми қатл 30-юми январӣ соли 1649 иҷро карда шуд.

Аҳаммияти инқилоби буржуазии англис. Инқилоби буржуазӣ тавассути порлумон мутлақияти комилро дар Англия барҳам дод. Акнун шох ҳокимияти маҳдуд дошт. Аксари вазифаҳоро порлумон ба уҳдаи худ гирифт. Шох маҷбур буд, ки ба порлумон ва қонунҳои қабулкардаи вай итоат кунад. Ҳуқуқи вазифаҳои шох дар Конститутсияи Англия муайян карда шуд.

Тартиботи феодалиро дар Англия инқилоби буржуазии солҳои 1648-1649 қариб пурра барҳам дод, ҳуқуқҳои мардумро васеъ кард. Масалан, деҳқонон дигар ба помешикону дворянҳо тобеъ набуданд. Онҳо соҳиби замин шуданд.

Инқилоби буржуазии англис нотамои монд. Ин сабаб дошт.

Дворянҳои нав ханӯз пурра ба буржуазия табдил наёфта буданд, вале инқилоб ба решаи тартиботи феодалӣ теша зад.

Инқилоби буржуазӣ барои ташаккули минбаъдаи ҷомеаи сармоядорӣ ва демократӣ аҳаммияти ҳалқунанда дошт. Порлумон дар амал афзори рушди муносибатҳои сармоядорӣ дар Англия гардид.

Инқилоби буржуазӣ соҳаи кишоварзии Англияро ҳам ба роҳи сармоядорӣ даровард. Саноат тез тараққӣ мекард. Он барои ба амал омадани табaddулотӣ саноатӣ дар Англия шароити мусоид фароҳам овард. Ҷойи қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолии феодалиро қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолии сармоядорӣ ишғол кардаанд.

Савол ва суноршиҳо:

1. Тараққиёти корхонаҳо ба ободу зебошавии шаҳрҳои Англия чӣ таърир таъсир расонид? 3. Ҷаро порлумон аз Стюартҳо норозӣ буд? 4. Ҷаро шох порлумонро пароканда кард? 6. Сабабҳои асосии инқилоби буржуазии англисро маънидод кунед. 7. Дар бораи тараққиёти сармоядорӣ дар Англия

чиро медонед? 8. Киҳоро «пуританҳо» меномиданд? 9. Порлумони қўтоҳ-муддат кай ба қор шуруъ кард ва ба кадом муваффақиятҳо ноил гардид? 10. Чаро Карли I Порлумони дарозмуддатро пароканда карданӣ шуд? 11. Дар бораи Оливер Кромвел нақл кунед. Дар бораи лашқари «намунаи нав»-и ӯ чӣ медонед? 12. Карли I бар зидди порлумон кай қанг эълон кард ва он бо чӣ анҷомид? 13. Гўед, ки инқилоби буржуазии англис чӣ натиҷаҳо дод ва аҳаммияти он дар чист?

§ 6. ТАШКИЛЁБИИ ИЁЛОТИ МУТТАХИДАИ АМРИКО

Аҳволи мустамликаҳо. Дар шимоли қитъаи Амрико мустамликаҳои Англия воқеъ гардида буданд. Англисҳо соли 1607 бо номи Виржиния мустамликаи аввалини худро ташкил карданд. Аз Англия деҳқонони безамин, ҳунармандон ва мардуми касбу кори гуногун барои рӯзгузаронӣ ба он ҷо хичрат мекарданд. Дар байни муҳочирон пуританҳо хеле зиёд буданд, зеро ҳокимияти Стюартҳо ба онҳо фишор меовард. Аз ҳисоби кашида гирифтани заминҳои аҳолии муқимии Амрико истилогарони англис оҳиста-оҳиста шумораи мустамликаҳои худро то ба 13 адад расониданд.

16. Соли 1770 Саҳнаи тирборон шудани сокинони шаҳри Бостон тавассути аскарони англис.

Иқтисодиёт дар мустамликаҳо сол то сол инкишоф меёфт. Дар Каролинаи Чанубӣ ва Қорчия хоҷагиҳои ғуломдорӣ барпо шуданд. Дар киштзорҳо тамоку, найшакар ва индиго парвариш мекарданд. Дар Пенсилвания, Нью-Йорк, Нью-Ҷерси мардум ба зироатпарварӣ машғул буданд. Дар соҳилҳои баҳр хунармандӣ ва киштисозӣ тараққӣ мекард. Дар Нью-Гемпшир, Массачусетс, Коннектикут ва Род-Айленд, ки дар Шимол воқеъ гардида буданд, хунармандӣ ва корхонаҳо инкишоф меёфтанд. Қисми аҳоли ба моҳигирӣ ва баҳрнавардӣ машғул буд.

Аз мустамликаҳо ба Англия мӯйина, тамоку, моҳӣ, чӯбу тахта ва оҳан меоварданд. Муҳочирон хиндуёнро азобу шиканча медоданд, аз ҷойҳои муқимиашон меронданд.

Дар мустамликаҳои амрикоии Англия ғуломфурӯшӣ васеъ паҳн гардида буд.

Дар мустамликаҳо муносибатҳои феодалӣ ҳукмрон буданд. Аз ин тартибот пеш аз ҳама Стюартҳо ғоида медиданд. Заминдорони калони англис аз иҷорагирандагон андоза калон меситониданд. Камбағалони шаҳр ва иҷорагирандагони деҳотӣ ҳаракат мекарданд, ки ба тарафи ғарби Амрикои Шимолӣ ҳичрат намуда, фермери мустақил шаванд.

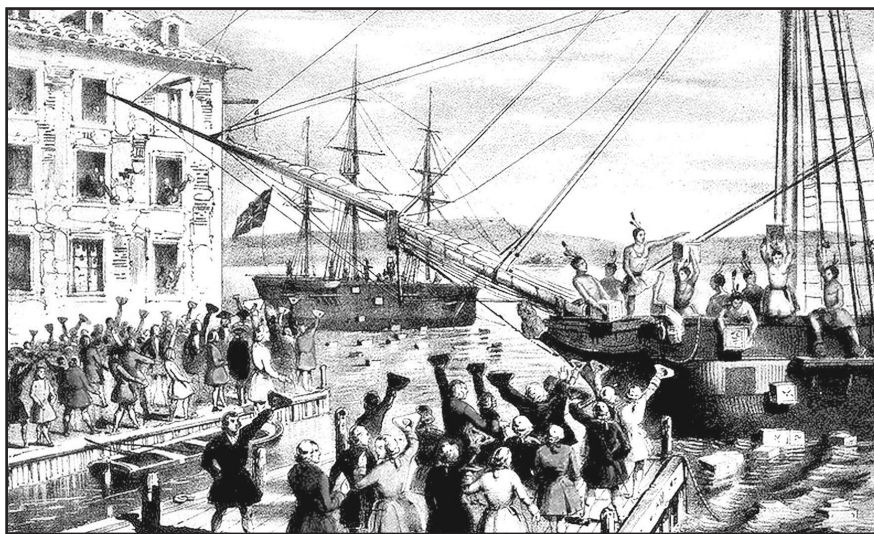
Иқтисодиёти мустамликаҳои Амрикои Шимолӣ дар ниҳаи аввали асри XVIII сарфи назар аз ҳамаи маҳдудиятҳои, ки мустамликадорон ба вучуд оварда буданд, тез тараққӣ мекард. Дар байни мустамликаҳо робитаҳои иқтисодӣ фарҳангӣ торафт мустаҳкамтар мешуданд. Қарорҳои минбаъдае, ки шох ва ё порлумони Англия нисбати мустамликаҳо қабул мекард, фарорасии ҷанги озодихонаро дар шимолӣ Амрико торафт наздиктар мегардониданд. Соли 1763 шӯҳи Англия Георг III фармон баровард, ки мувофиқи он мардуми мустамликаҳо минбаъд ҳақ надоштанд, ки заминҳои ғарбии кӯҳҳои Аллеганро худсарона аз худ карда, ба фермерӣ машғул шаванд. Соли 1765 порлумони Англия ба зиммаи мардуми мустамликаҳо ба рои ҳар як додугирифтӣ савдо, ҳуччат, рӯзнома, ҷопи эълонҳо ва ғайра андоза нишонпулӣ (гербӣ)-ро зам намуд, вале мардуми мустамликаҳои шимолӣ Амрико бо қатъият муқобили ин амри шох баромаданд.

Дар охири соли 1773 воқеае ба амал омад, ки он «Ҷойнӯшии Бостон» номида шудааст. Сокинони шаҳри Бостон пирӯҳани хиндӯи ба бар карда, пинҳонӣ ба киштии пурбори дар бандар

лангарпартофта баромада, аз бордонҳои он куттиҳои чойро, ки аз тоҷирони англис буданд, ба об партофтан гирифтанд. Ин хабарро шунида, англисҳо алайҳи бостониҳо ҷазодихӣ ва манъкуниҳои навро ба қор бурданд. Ин рафтори мустамликадорон қосаи сабри мардумро лабрез кард.

Соли 1774 дар Филадельфия Конгресси якуми намояндагони як қатор мустамликаҳои амрикоии Англия баргузор гардид. Он даъват намуд, ки дар мустамликаҳо хариди молҳои англисӣ манъ карда шавад. Аз ин иқдом тоҷирони англис ба ҳарос афтоданд, чунки ҳам тоҷирон ва ҳам ҳазинаи шоҳ зарар меидид. Ин буд, ки шӯҳи Англия андози нишонпулиро бекор кард.

Дар нимаи аввали солҳои 70-ум дар мустамликаҳои шимоли Амрико ҳаракат барои ҷудошавӣ аз Англия пурзӯр гардид.

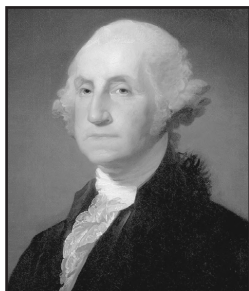

17. «Чойнӯшӣ дар Бостон». Соли 1773.

Оғози ҷанги истиқлолҳои. Муборизаи мусаллаҳонаи мустамликаҳои Англия дар Амрикои Шимолӣ баҳори соли 1775 оғоз ёфт. 19-уми апрел дастаи қалони аскарони англис бо мақсади нест кардани силоҳхонаи партизанҳои шаҳри Бостон аз тарафи Конкорд раҳсипор шуданд, вале аллақай дер шуда буд. Мустамликадорон силоҳхоро қайҳо дар чойи дигар пинҳон карда буданд. Вақте ки дастаи аскарон ба қафо бармегашт, партизанҳои камингирифта ба сӯйи онҳо оташ кушоданд. Дар ин муҳориба 273 нафар низомии англис куштаю захмдор шуд. Лашкари шоҳ бетартибона ақиб ни-

шаст. Партизанҳо дар ин мухориба аз усули чанги пароканда хуб истифода бурданд. Лашкари шоҳ аз усули кухнаи чанг, яъне дар як хат саф кашида, ҳучум карданро истифода бурда, шикаст хӯрд.

Мухорибаи назди Конкорд мардуми мустамликаҳоро ба ватандӯстон (вигҳо) ва ақсулинқилобчиён (лоялчиён) чудо кард. Даре нагузашта дар наздикии шари Бостон урдугоҳи калони партизанӣ ташкил карда шуд, ки дар он ҷо аз тамоми гӯшаю канори мамлакатҳо беш аз 20 ҳазор нафар ихтиёриён чамъ шуданд. Мустамликадорон тайёр буданд, ки ватани худро аз англисҳои аҷнабӣ озод кунанд.

18. Чорч
Вашингтон.

Моҳи майи соли 1775 дар Филадельфия Конгресси дуҷуми мустамликаҳои англисии Амрикои Шимолӣ кушода шуд. Иштироккунандагони ин конгресс тарафдори он буданд, ки мустамликаҳо аз Англия чудо шаванд. Конгресс лашкари аз ҳисоби партизанҳо ташкилкардари ҳамчун лашкари худ шинохт ва ба сарфармондеҳии он заминдори калони Виржиния Чорч Вашингтонро (1732-1799) таъин намуд. Вашингтон чанде пештар дар амалиёти харбии зидди фаронсавиҳо ва ҳиндуҳо ширкат карда, худро ҳамчун лашкаркаши соҳибистеъдод нишон дода буд.

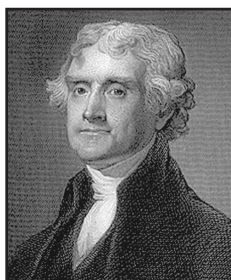
Дар Амрикои Шимолӣ ҳаракати чудоихоҳӣ пурзӯр мешуд. Каролинаи Шимолӣ ва Виржиния дар бораи аз Англия чудо шудани худ хабар доданд.

Дар таърихи 4-уми июли соли 1776 Конгресс «Эълomia дар бораи истиқлолият»-ро қабул кард, ки муаллифи асосии он Томас Чеферсон (1748 – 1826) буд. Т.Чеферсон заминдори вирчинӣ, адвокат, демократи буржуазӣ, яке аз маъруфттарин ходимони инқилоби буржуазии истиқлолхоҳии Амрикои Шимолӣ мебошад. Дар Эълomia гуфта мешуд, ки зулми мустамликавӣ бо ҳуқуқҳои табиӣ инсон муҳолиф аст. Бинобар ин, мустамликаҳо дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико муттаҳид гардида, «Давлатҳои озод ва соҳибистиклол»-ро ташкил менамоянд.

Ин шахр аз англисҳо озод карда шуд. Баъди ин лашкари шоҳ дар зери роҳбарии генерал Гоу Нью-Йоркро ишғол кард. Вашингтон лашкари инқилобии худро ба Трентон бурд, то ки ба англисҳо зарбаи ғайричашмдошт зада, бо ҳамин пеши роҳи идомаи ҳучуми онҳоро бигирад. Вале тобистони соли 1777 ба англисҳо муяссар

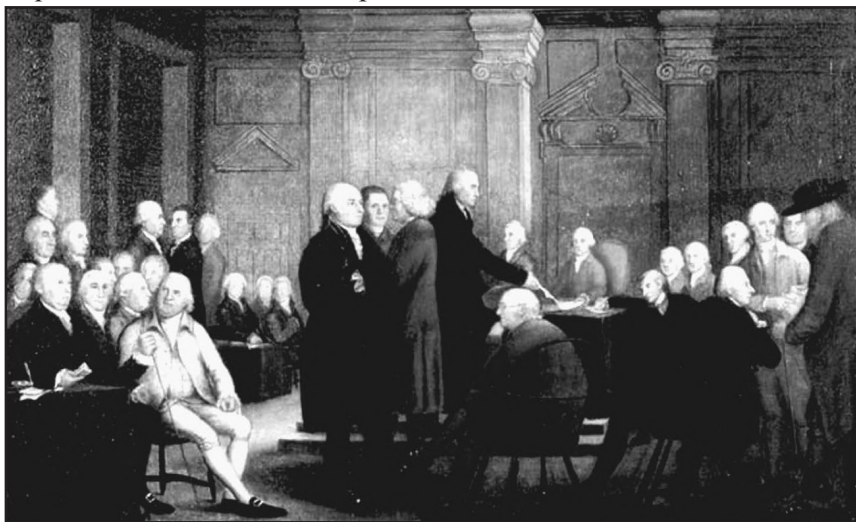
шуд, ки Филадельфияро ишғол намоянд. Дар ин пирӯзӣ ба онҳо флот ёрии калон расонид.

Конгресс кӯшиш намуд, ки инқилоби озодихонаи мустамликаҳоро мамлакатҳои мутараққии Аврупо дастгирӣ намоянд. Бо ин мақсад Конгресс Бенҷамин Франклинро, ки шахси машҳури Амрико буд, ба он қитъа равон кард. Шоҳи Фаронса Людовики XVI муборизаи озодихонаи мустамликаҳои Амрико дастгирӣ кард. Бо ин роҳ ӯ хост, ки қасди худро аз Англия бигирад. Фаронса дар забти мустамликаҳо бо Англия рақобат мекард. Шоҳи Фаронса ният дошт, ки заминҳои амрикоии худро аз Англия бозситонад.

19. Томас Џефферсон

Аз Фаронса ва Испания ба ёрии инқилобгарони Амрикои Шимолӣ ихтиёриёни зиёде омаданд. Ҳукумати Фаронса ба Вашингтон ба маблағи 21 миллион ливр қарз ҷудо намуд. Баъд аз ғалабаи Вашингтон ва иттифокчиён дар назди Саратога Фаронса ИМА-ро ҳамчун давлати мустақил ба расмият шинохта, бо он иттифок ва созишномаи тичоратӣ бастанд.

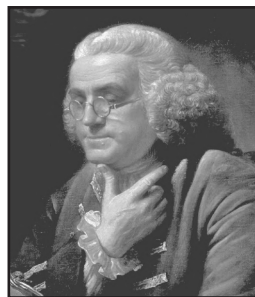
20. Ба имзо расидани Эълониёи Истиқлолият. ИМА, 4 - уми шоли соли 1776.

Фаронса ва Испания аз ҷониби ИМА дар баҳр ҳам алайҳи Англия ба ҷанг даромаданд. Флоти онҳо дар гирду атрофи мустамликаҳо ва дар тамоми баҳру уқёнусҳои ҷаҳон ба киштиҳои Англия ҳамла мекарданд.

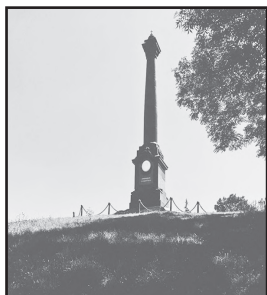
Флоти Англия ба ҷойи расонидани ёрӣ ба лашкари дар мустамликаҳои Амрико буда, акнун ба мудофияи мулкҳои англисӣ гузашта буд.

Вазъи лашкари Англия рӯз то рӯз вазнин мешуд. Баъди он ки англисҳо дар Саратога шикаст хӯрданд, қувваҳои асосии худро ба ҷануб бурданд, вале дар он ҷо ғайриҷашмдошт аҳволи онҳо хеле вазнин шуд. Лашкари сарфармондеҳи англисҳо Корнваллис аз тарафи лашкари Вашингтон ва лашкари Фаронса (сарфармондеҳаш генерал Рошамбо) муҳосира ва 19-уми октябри соли 1781 таслим шуд. Баъд аз як сол ҳукумати Англия қарор дод, ки ба ҷанг хотима дода, бо ИМА дар бораи сулҳ гуфтушунид оғоз кунад. Ҳамин тариқ, мустамликаҳои шимолӣ Амрико ғалаба ба даст оварданд.

Қабули Конститутсияи ИМА. Соли 1787 маҷлиси махсуси намоёндагони иёлот (Конвенти муассисон) дар шаҳри Филадельфия Конститутсияи ИМА-ро қабул кард. Конститутсияи ИМА-ро ҷумҳурӣ эълон намуд. Мувофиқи ин санад сардори давлат ва ҳукумат президент мебошад, ки ӯ аз тарафи интихобкунандагон ба муҳлати чаҳор сол интихоб карда мешавад. Конститутсия ба президенти ИМА ваколатҳои васеъ дода буд. Ӯ роҳбари лашкар ва флот буда, ҳуқуқи таъин кардани мансабдорони олиро дар ихтиёри худ дошт. Дар асоси ин конститутсия президенти нахустини ИМА Ҷорҷ Вашингтон интихоб гардид.

21. Бинёмин Франклин.

22. Муҷасссаи ёдгори муҳорибаи Нэзби.

Мақоми олии қонунгузори ИМА Конгресс ҳисоб мешуд, ки он аз ду палата – Палатаи намоёндаҳо ва Сенат иборат буд. Дар Сенат намоёндаҳои баробар – ҳар иёлот (штат) дунафарӣ ва дар Палатаи намоёндаҳо вакилон мувофиқи шумораи аҳолии иёлот интихоб карда мешуданд.

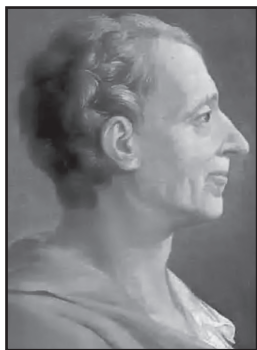
Қабули Конститутсияи ИМА қадами бузурге буд дар таъмини ҳуқуқҳои мардум, иёлот ва дар бунёди ҷомеаи демократӣ. Он баъди зиёда аз 228 соли қабул шуданаш ҳам, ба мардум ва давлати ИМА хизмат карда истодааст. То имрӯз ба Конститутсия 26 тағйироту иловаҳо дохил карда шудаанд.

Савол ва супориш:

1. Дар бораи сабабҳои инқилоби истиқлолхоҳии мустамликаҳои дар шимолӣ Амрико будаи Англия нақл кунед.
6. «Чойнӯшии Бостон»-ро шарҳ диҳед.
7. Чанги истиқлолиятхоҳии мустамликаҳо чӣ тавр оғоз ёфт?
8. Дар бораи қарорҳои Конгресси дуум чихоро медонед?
9. Бинёмин Франклин чаро ба Аврупо рафт?
12. Ғалабаи инқилоби озодихоҳонаи мустамликаҳои дар шимолӣ Амрико воқеъбудаи Англия чӣ аҳаммият дошт?

§ 7. ҒАЛАБАИ ИНҚИЛОБИ БУЗУРГИ БУРЖУАЗИИ ФАРОНСА

Назариячиёни буржуазӣ. Инкишофи сармоядорӣ ва рӯ ба та-назул ниҳодани сохти феодалӣ асоси моддӣ ва назариявии идео-логҳои Фаронса гардид. Онҳо боқимондаҳои раиятӣ, маҳдуди-ятҳои тиҷоратӣ-саноатии сохти мавҷударо ба зерӣ танкиди саҳт гирифтанд. Файласуфон, иқтисоддонҳо ва шоирону нависанда-гон ҳам ба ҳокимияти мутлақӣ Фаронса зид буданд. Онҳо боисрор аз ҳукуматдорон талаб мекарданд, ки маҳдудиятҳои мавҷуд дар роҳи соҳибкорӣ баргараф гарданд, ба дахлнопазирии моликияти хусусӣ кафолат дода ва шахс комилан аз зулми феодалӣ озод кар-да шавад. Назариячиёни буржуазӣ дар таракқиёти ҷомеа ақлу хи-рад, маориф ва илмро дар ҷойи аввал мегузоштанд. Онҳо ғояҳои пешқадами башардӯстиро ташвиқу тарғиб намуда, дар амал мар-думро ба инқилоби буржуазӣ тайёр мекарданд.

23. *Монтеске.*

Монтеске (1689-1755). Шар Монтеске пи-сари амалдори дворянин, яке аз маорифпар-варони машҳури Аврупо буд. Ӯ дар асарҳои худ «Мақтубҳои форсӣ» (1721) ва «Дар бораи руҳи қонунҳо» (1748) иллатҳои ҳокимияти мутлақ – худсариҳои ҳокимияти шохӣ, ба-дахлоқии аҳли дарбор ва асилзодагон, чанг-ҳои ноодилонаи феодалиро ба зерӣ танкиди саҳт мегирад ва масҳара мекунад. Монтеске ҳукумати шохиро барои он маҳкум мекард, ки он ба гардани халқ андозҳои вазнинро бор кардааст.

Монтеске ҳокимияти мутлақи маҳдуди конституциониро (наздик ба сохти сиёсии Англия) бехтарин сохти давлатӣ мешуморад. Ӯ, хусусан, ба дахлнопазирии моликияти хусусӣ ва озодии шахс, имконияти иҷро карда тавонистани ҳар он чизеро, ки «қонун манъ накарда бошад», аҳаммияти калон меод.

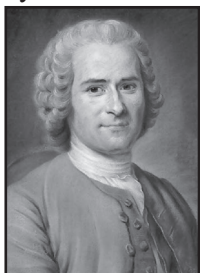
Ғояҳои озодихоҳӣ ва инсондӯстии ӯ қариб дар тамоми Аврупо ва берун аз он ҳам паҳн гардида буданд.

Волтер (1694-1778). Ғояҳои пешқадами Волтер ба тартиботи феодалӣ зарбаи сахт заданд. Ӯ муаллифи асарҳои зиёди сиёсӣ, таърихӣ, дostonу романҳо ва повесту намоишномаҳо, ба монанди «Ғачриба дар бораи руҳ ва урфу одати халқҳо», «Луғати фалсафӣ», «Асри Людовиқи XVI», «Кандид» ва ғайра мебошад. Ӯ бо ақидаҳои инсондӯстонаи худ дар байни мардуми тараққиҳоҳ обрӯю эътибори бузург пайдо кард. Танқиди тартиботи феодалӣ, тарзу услуби равшану сабуки асарофарӣ ӯро ҳамчун «хукмронии афкор»-и одамони пешқадами замони худ маълуму шухратманд гардонид.

24. Волтер.

Волтер ҳамчун фoшкунандаи ҷаҳолатпарастии калисо, масхаракунандаи имтиёзҳои феодалҳо шинохта шуда буд. Танқиди ҳокимияти мутлақ ва калисои католикӣ барои наздикшавии инқилоб дар Фаронса ва мамлакатҳои дигари Аврупо замина гузошт.

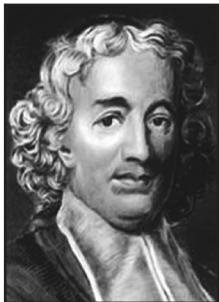
25. Жан Жак Руссо.

Руссо (1712-1778). Жан Жак Руссо идеологи буржуазияи майдаи асри XVIII буд. Ӯ дар оилаи сотасози швейтсарӣ ба дунё омадааст. Дар хурдсолӣ падараш ӯро ба заргаре ба шогирдӣ медихад, вале Руссои ҷавон аз назди ӯ мегурезад. Баъд аз сарсонии саргардониҳои зиёд ва шуғлварзӣ ба касбу кори гуногун, Руссо вазифаи котибии сафоратхонаи Венетсияро соҳиб шуд, лекин ин вазифа ба ӯ писанд набуд. Бинобар ин, дере нагузашта ба кори адабӣ машғул мешавад.

Дар асарҳои худ Руссо бадахлоқӣ ва ифроткории дворянҳоро маҳкум карда, мардумро ба ҳалолхӯрию хоксорӣ даъват менамуд. Ба андешаи ӯ одамоне баробарҳуқуқ таваллуд шудаанд ва ҳақ доранд тарзи идоракунии давлатиро интиҳоб ва ё бекор кунанд, зolimонро аз ҳокимият дур созанд. Ба ақидаи Руссо

чомеаи мулкдорони хурди баробархуқуқ ва бе бою камбағал чомеаи беҳтарин мебошад. Руссо ақидаҳои хешро дар рисолаи «Дар бораи сабабҳо ва пайдоиши нобаробарӣ» (1754) ва «Дар бораи созишномаи ҷамъиятӣ» (1762) баён намудааст.

Ғайр аз номбурдагон, Меле, Дидро, Мабли ва маорифпарварони дигар низ буданд, ки инқилоби буржуазии Фаронсаро бо ғояҳои инқилобӣ мусаллаҳ намудаанд.

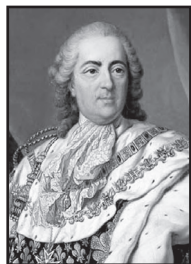
26. Меле.

Жан Меле (1664-1729) тарафдори барҳам додани моликияти хусусӣ ва имтиёзҳои истисморгарон буд. Ӯ манфиатҳои камбағалони деҳотро ифода мекард. Меле ақидаҳои хешро дар «Васиятнома»-и худ инъикос намудааст, ки он баъд аз вафоти ӯ чоп шуд.

Дидро (1713-1784) ба инқилоби буржуазии Фаронса асоси фалсафӣ гузоштааст. Вай ақидаҳои худро дар «Мактуб ба нобиноён ва насихат ба биноён» баён намудааст. Инчунин бо ҳамкориҳои гурӯҳи олимони асарҳои бисёрҷилдаи «Энсиклопедияи илм, санъат ва касбу ҳунар»-ро ба чоп тайёр кардааст. Ин асар ба маърифати инқилобии мардуми Фаронса ёрии калон расонид.

27. Дени Дидро.

28. Людовики XVI.

Мабли (1709-1785) ифодакунандаи манфиатҳои буржуазии майда, муқобили зиндагии бодабдаба, тарафдори сохти ҷумҳуриявии давлат буд, ки дар он шоҳ ҳам ҷой дошта бошад, яъне ӯ чун Руссо мутлақияти маҳдудро ҷонибдорӣ мекард.

Сабабҳои инқилоб. Дар охири солҳои 70-ум ва аввали солҳои 80-уми асри XVIII дар Фаронса вазъияти инқилобӣ ба амал омад. Сабаби асосии он зиддияти байни қувваҳои истеҳсолкунандаи нав ва муносибатҳои истеҳсолии феодалӣ буд.

Акнун буржуазияи Фаронса дигар бо ҳокимияти мутлақ ва тартиботи феодалии он созиш кардан намехост. Косаи сабри халқ ҳам лабрез шуда буд, зеро шоҳ Людовики XVI тавассути андозҳои сершумор халқро аз ҳад зиёд истисмор менамуд.

Шоҳ бодабада зиндагӣ мекард. Гурӯҳи сершумори амалдорони дарбор ҳам аз ин бенасіб набуданд. Харчи давлат муттасил зиёд мешуд. Дар натиҷа хазинаи шоҳ холӣ шуд. Дар шароити номусоид худсарона ҷорӣ намудани андозҳои нав барои ҳокимияти шоҳӣ ва ҷомеаи феодалии Фаронса хавфнок буд. Баъд аз 175 сол Людовики XVI қарор дод, ки бо мақсади ҷорӣ кардани вомбарг (заём) ва андозҳои нав Иёлотҳои Култро даъват намояд (аз соли 1614 шоҳҳои Фаронса Иёлотҳои Култро даъват накарда буданд). Аммо даврае, ки шоҳ Фаронсаро яққаву танҳо идора мекард, кайҳо гузашта буд.

29. Лувр.

Дар вақти интиҳобот, бо иҷозати шоҳ аз ҳамаи табақаҳои мардуми Фаронса ба вакилӣ номзадҳо пешниҳод карда мешуданд. Ҳангоми пешбарии номзадҳо ба вакилӣ дар Иёлотҳои Кулл мардум ҳақ дошт, ки ба номзадҳо супориш бидиҳад. Дар супоришҳои худ буржуазия, деҳқонон, коргарон ва хунармандон аз тартиботи феодалий шикаҷят карда, барҳам додани онро талаб мекарданд. Аз даъват карда шудани Иёлотҳои Кулл мардуми заҳматкаш умеди калон дошт.

Дар арафаи инқилоби буржуазӣ дар Фаронса табақаҳои болиии ҷомеа дигар ба таври қуҳна давлатро идора карда наметавонистанд. Табақаҳои поёнии ҷомеа ҳам минбаъд ба мисли пештара ба истисмори ҳокимияти феодалий ва феодалон тоҷат кардан наметавонистанд. Дар мамлакат вазъияти инқилобӣ пухта расид.

30. Намояндагони табақкаи сеюм.

Ба сари ҳокимият омадани буржуазияи калон. 14-уми июли соли 1789 дар Фаронса мутлақият пурра сарнагун нашуд. Ҳарчанд шох Людовики XVI сардори давлат буд, конунхоро Мачлиси муассисон мебаровард. Ҳокимият ба дасти буржуазияи калон гузашт. Буржуазия барои гирифтани ҳокимият бештар тайёр буд. Идоракунии шаҳри Париж ҳам ба дасти буржуазияи калон гузашт. Дар ин шаҳр буржуазияи калон Горди миллии худро ташкил кард.

Дар тамоми маҳалҳои мамлакат ва хусусан дар шаҳрҳои он буржуазияи калон ба мардум таъя карда, ҳокимиятро ба дасти худ мегирифт. Қариб тамоми Фаронсаро мавҷи шӯриши деҳқонон фаро гирифт. Онҳо қалъаҳои сенорҳои худро муҳосира карда, ба ҳок яксон мекарданд. Сенорҳоро гунаҳгорони асосии бадбахтии худ меҳисобиданд. Дар қалъаҳои сенорҳо деҳқонони шӯришбар-

дошта китобхоеро, ки қарзҳои деҳқонон сабт карда шуда буданд, пайдо намуда, несту нобуд мекарданд.

Як қисми дворянҳо аз мамлакат гурехтанд. Онҳое, ки дар Фаронса монданд, ба деҳқонон гузашт мекарданд. Маҷлиси миллий тартиботи феодалиро дар мамлакат бекор кард. Як қисм имтиёзҳои сенорҳо бекор карда шуданд. Масалан, ҳуқуқи дар замини деҳқонон шикор кардани онҳо.

31. Эълومیяи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд.

«Эълومیяи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд». Маҷлиси миллий «Эълومیяи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд»-ро қабул кард. Дар он ҳокимияти олий – миллат эълон карда шуд. Ҳокимияти шох дуумдараҷа гардид. «Эълومیя...» Фаронсаро ҳокимияти маҳдуди конституционӣ эълон кард. «Эълومیя...» бо-тантана эълон кард, ки одамон озод таваллуд шудаанд ва онҳо то охири умр озод мемонанд. Ба ҳама ҳуқуқҳои баробар дода шуд. Ин иқдом имкон намерод, ки акнун касе барои худ имтиёзҳои махсус гирад. Ҳамаи имтиёзҳои табақавии ҷомеаи феодалии Фаронса барҳам дода шуданд.

«Эълومیя...» дар амал сохти демократии ҷомеаи буржуазиро эълон намуд. Дар он махсус қайд гардида буд, ки «моликияти хусусӣ дахлнопазир ва муқаддас аст». Бо вучуди баъзе маҳдудиятҳо, «Эълومیяи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд» дар мубориза барои ҷомеаи демократӣ аҳаммияти умумичаҳонӣ дошт. Он дар Фаронса ба сохти феодалӣ зарбаи ҳалокатовар зад.

Рафти инқилоб. Баъди гирифтани Бастилия Маҷлиси муассисон ва шох дар Версал буданд. Мардум талаб карданд, ки онҳо ба Париж оянд. Моҳи октябри соли 1789 издиҳомии калони буржуазия, деҳқонон, коргарон ва ҳунармандони мусаллаҳ дар Версал қалъаеро, ки шох зиндагӣ мекард, ихота намуданд. Лю-

довики XVI маҷбур шуд, ки барои ба Париж рафтани розӣ шавад. Маҷлиси муассисон ҳам ба Париж кӯчид.

Ҳарчанд ки Маҷлиси миллӣ дар мамлакат тартиботи феодалиро бекор кард, ҳанӯз он ба таври пурра манфиати халқро ифода намекард. Баҳори соли 1791 Маҷлиси миллӣ дар бораи манъ кардани шӯришҳо ва ташкилҳои иттифоқҳои коргарони кироя қонун қабул кард. Дар он бораи вайрон кардани ин қонун ҳаёс ва ҷарима муқаррар карда шуд. Дар асоси қонуни нав, аскарон ҳуқуқ доштанд, ки шӯришгаронро тирборон кунанд.

32. Роҳнамои омми халқ ба Версал. Октябри соли 1789.

Ба тахти шоҳии Фаронса дар баробари Людовики XVI завҷаи ӯ малика Мария Антуанетта низ соҳиб буд. Малика умед дошт, ки ба инқилоби буржуазии Фаронса зарба зада хоҳад шуд. Людовики XVI ҳамроҳи ҳамсараш шабонгоҳ махфӣ аз Фаронса фирор карданӣ буданд, вале писари нозири почта, ки қиёфаи шоҳи Фаронсаро борҳо дар тангаҳо дида буд, аз ин боҳабар шуда, Людовики XVI ва Мария Антуанеттаро дастгир карда, ба Париж оварданд. Халқ талаб мекард, ки шоҳ аз тахт фароварда шавад. Маҷлиси муассисон тарсид, ки ин кор ба шӯриши умумихалқӣ оварда мерасонад. Бинобар ин, вай бо фиреб ба мардум эълон кард, ки Людовики XVI ва Мария Антуанетта гурехтанд ва феълан дар Париж нестанд.

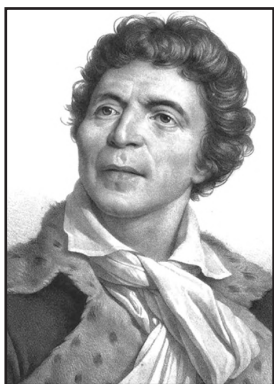
Соли 1790 мардumi заҳматкаш ҳам клуби худро ташкил карданд, ки номи «корделерчиён» (миёнбастагон)-ро гирифт. Қароргоҳи ин клуб дар дайри корделерҳои Фаронса воқеъ гардида буд. Дар «Клуби корделерчиён» адвокат Ҷорҷ Дантон (1759-1794), журналист Камил Демулен ва инқилобчиёни дигар суҳанронӣ карда, ба ҳозирин мақсаду вазифаҳои инқилобро мефаҳмониданд ва хоҳиш мекарданд, ки онҳоро дастгирӣ кунанд.

Солҳои 1790-1791 роҳиб Клод Фоше ба «Маҳфили иҷтимоӣ» асос гузошт. Дар он адибон ва таблиғотчиҳои дигари демократия, ки мақсаду мароми ҳимояи оммаи камбағалро доштанд, аъзо буданд. Онҳо бо номи «Алфози оҳанин» рӯзномаи худро ҷоп мекарданд.

Клуб ва созмонҳое, ки дар рафти инқилоб ташкил ёфта буданд, ҳар кадом манфиати гурӯҳҳои алоҳидаи аҳолиро ифода менамуданд ва дар муайян кардани мақсадҳои инқилоб ва усулҳои муборизаи инқилобӣ ҳисса мегузоштанд. Онҳо аввалин шуда дар Фаронса ба оғоз ёфтани гуногунии (плюрализми) ақидаҳо асос гузоштанд.

34. Ҷорҷ Дантон.

35. Жан Пол Марат.

Марат ва рӯзномаи ӯ «Дӯсти халқ».

Соли 1789 дар байни мардум рӯзномаи «Дӯсти халқ» обрӯю эътибор пайдо кард. Ӯ ғояҳои демократӣ ва инсондӯстиро тарғибу ташвиқ мекард. Ин рӯзномаро Жан Пол Марат (1743-1793) табиб, писари омӯзгори камбағал ва публицист ташкил карда буд. Ӯ дар рӯзномаи худ манфиатҳои моликиятдорони майдари хифз менамуд.

Марат маҳдудиятҳои фармону амрҳои Маҷлиси муассисонро бо далелҳои раднашаванда дар саҳифаҳои рӯзномааш ғош мекард. Душманон аз вай ҳарос доштанд ва номи ӯро бо қаҳру ғазаб ба забон мегирифтанд, вале Марат аз онҳо наметарсид ва ба халқ то охири умр содиқ монд.

Оғози ҷангҳои инқилобӣ. Маркази таҷовузи мамлакатҳои хориҷӣ алайҳи инқилоб дар доҳили Фаронса буд. Дар наздикии сарҳад, дар шаҳри Кобленс, аксулинқилобчиён бо дастгирии Авс-

трия қувваҳои мусаллаҳ ташкил намуданд ва аз шоҳони Аврупо талаб карданд, ки ба таҷовузи зидди Фаронсаи инқилобӣ оғоз кунанд. Англия ва Русия ба ин ҷанг Австрия ва Пруссияро мекашиданд. 7-уми феввали соли 1792 ин давлатҳо муқобили Фаронса иттифоқ бастанд ва лашкари 20-ҳазорнафараи муштаракӣ худро барои забти Фаронса равон карданд. Ба ин иттифоқи аксулинқилобӣ чанде аз давлатҳои дигари олмонӣ ҳам дохил гардиданд. Онҳо гумон доштанд, ки лашкаркашӣ ба муқобили Фаронсаи инқилобӣ хеле осон ба даст хоҳад омад.

Ҷонибдорони шоҳи Фаронса хоҳони ин ҷанг ва муқобилонаш бар зидди он буданд. Муқобилон бар он ақида буданд, ки ҳуҷуми лашкари хориҷӣ инқилобро боз ҳам тезутунд хоҳад кард. Аз ин рӯ, мақсад гузошта шуд, ки аксулинқилоб дар Кобленс торумор карда шавад. Якобинчиён ва жирондачиён гумон надоштанд, ки бар зидди Фаронсаи инқилобӣ иттиҳоди калони давлатҳои аксулинқилобиро ташкил кардан мумкин аст.

36. Париж. 10-уми августи соли 1792.

Ҳукумати Фаронса талаб кард, ки Австрия лашкари худро аз сарҳадҳои он дур кунад, вале императори нави Австрия Франс инро рад намуд ва изҳор кард, ки ӯ дар он сураат ин корро хоҳад кард, ки агар Конститутсияи Фаронса ба фоидаи шоҳ Людовиқи XVI тағйир дода шавад. Албатта, ин корро Маҷлиси муассисон карда наметавонист, чунки он ба «Эъломияи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд» муҳолиф буд. Инчунин, масъалаи пешниҳодкардаи шоҳи Австрия даҳолати

рӯйирост ба корҳои дохилии Фаронса буд. Аз ин рӯ, Маҷлиси муассисон алайҳи Австрия ҷанг эълон кард.

Ҷанг аз тарафи аксулинқилобчиёни аҷнабӣ ноодилона ва аз тарафи мардуми Фаронса мубориза барои озодии ватан буд. Ҳукумати буржуазии Фаронса маҷбур шуд, ки ҳам бар зидди тартиботи феодалӣ дар дохили мамлакат ва ҳам бар зидди душманони хориҷии инқилоб мубориза барад.

Эълони Ҷумҳурияти Фаронса. Пруссиягиҳо қалъаи Лонгвиро ишғол намуда, Верденро муҳосира карданд. Дар ин лаҳзаи душвор Шурои Коммунаи Париж фармон дод, ки бонги хатар зада, сафарбарии умумии ихтиёриён ташкил карда шавад. Устоҳо аз зангӯлаҳои калисоҳо ва дайрҳо тӯп месохтанд. Қисми фидоӣ барои лашкар хӯрок ва барои аспҳо ему хошок омода мекарданд.

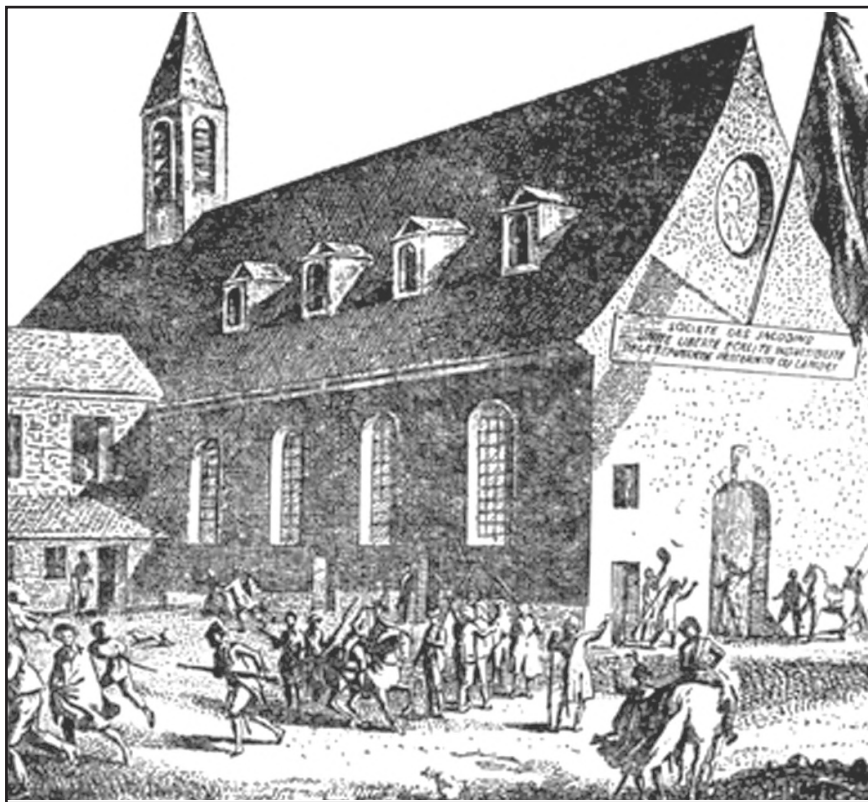
Фаронсаविҳо алайҳи Пруссия лашкари дигари худро бо сардории генерал Дюмура ва Келлерман равон карданд. Ин генералҳо тавонистанд, ки дар назди деҳқадаи Валми бар лашкари душман ғалаба ба даст оранд. Нерӯҳои Пруссия аз хоки Фаронса берун карда шуданд. Рӯзи задухӯрд дар Валми, яъне 20-уми сентябри соли 1792 дар Париж маҷлиси Конвенти миллии кушода шуд. Ба ҳайати он 750 вакил дохил буд. Қарори аввали Конвенти милли аз ҳокимият маҳрум кардани шоҳ ва қарори дуюм ҷумҳурӣ эълон кардани Фаронса мебошад.

Қатли шоҳ. Дар бораи тақдири шоҳ Людовики XVI баҳсу мунозира авҷ гирифт. Маълум буд, ки жирондачӣ тавассути ғалаба дар фронт диққати мардумро аз ӯ дур мекарданд, вале ҳаракати оммавӣ барои ба суд додани шоҳ ба нуқтаи олии худ расид. Жирондачӣ мегуфтанд, ки шоҳ шахси суднашаванда аст ва аз ин рӯ, Конвент ҳақ надорад, ки ӯро суд бикунанд. Дар ҳар сурат онҳо намехостанд, ки аз нав барқарор кардани мутлақиятро кушода бимонанд. Монтанярҳо, ки онҳоро клуби яқобинчӣ ва Коммунаи Париж дастгирӣ мекарданд, талаб намуданд, ки ба шоҳ ҷазо дода шавад. Аз Коммунаи Париж вакилон ба Конвент ҳозир шуда, қатли Людовики XVI-ро талаб намуданд. Сипас, вакилон истинтоқи ошқорони шоҳро ташкил намуда, гуноҳи ӯро пурра исбот карданд. Ӯ ба суди Конвент дода шуд. Марат ва дигарон талаб карданд, ки қарори Конвент дар бораи қатли Людовики XVI бо роҳи овоздиҳии ном ба ном ба ҷо оварда шавад, то ки ба дурӯябозии жирондачӣ роҳ дода нашавад. Ба ҳамин бо аксарияти овозҳо Конвент шоҳро ба қатл ҳукм кард. 21-уми январи соли

1793 хукми қатл ба иҷро расонида шуд. Қатли шох пеш аз ҳама шикасти калони клуби жирондачиён буд.

Диктатураи яacobинчиён. Шӯриши 31-уми май – 2-юми июни соли 1793 ва ҳабс кардану аз Конвент пеш кардани жирондачиён нуқтаи олии инқилоби буржуазии Фаронса буд. Давраи диктатураи инқилобии демократии яacobинчиён фаро расид. Ҳамин тариқ, ҳокимият ба дасти қисми аз ҳама инқилобитарини буржуазия гузошт. Яacobинчиён ба деҳқонон, ба аҳолии камбағали шаҳр таъа мекарданд.

Конвент 24-уми июни соли 1793 конституцияро қабул кард. Дар он ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд – баробарӣ, озодӣ, бехатарӣ моликиятдорӣ, озодии сухан, матбуот, маълумоти умумӣ, иҷрои эътиқодҳои динӣ, ҳуқуқи ташкил кардани ҷамъиятҳои мардумӣ, дахлнопазирии моликияти хусусӣ ва озодии соҳибкорӣ эълон карда шуд.

37. Баста шудани клуби яacobинчиён шаби 10 Термидор.

Табаддулоти 9 термидор. Тобистони соли 1794 қисми зиёди монтанярҳо, ки диктатураи яacobинчиёнро дастгирӣ мекарданд, дар атрофи «ботлоқ»-и Конвент муттаҳид шуданд. Оҳиста-оҳиста блоки яacobинчиён пароканда шуд ва дар Конвент бар зидди диктатураи яacobинчиён суиқасд тайёр шудан гирифт. Суиқасдчиёни асосӣ Телъен, Фрерон, Баррас ва якчанд нафари дигар буданд. Онҳо дар рафти инқилоб тавассути ханнотию дуддӣ сарватманд шуда буданд. Ин афрод барои мансаб ва дорой ба ҳар гуна ҷиноят тайёр буданд.

Аз тайёрии табаддулоти аксулинқилобӣ Робеспер бохабар шуд. Ӯ дар клуби яacobинчиён суханронӣ карда, даъват намуд, ки ҳайати Кумитаи Начоти Ҷамъиятӣ нав карда шавад. Вале рӯзи дигар, 9 термидори соли 2-юми ҷумҳурӣ, вақте ки Сен - Жюст дар Конвент суханронӣ мекард, суиқасдчиён дастони худро боло бардошта, шӯру ғавғо бардоштанд. Бо талаби Телъен Конвент дар бораи ҳабси бисёре аз роҳбарони Коммунаи Париж қарор қабул кард. Тавассути овозҳои «ботлоқ» суиқасдчиён қарор карданд, ки Робеспер, Сен-Жюст ва дигарон ба ҳабс гирифта шаванд. Дар натиҷаи фишори Горди миллӣ он рӯз термидорчиён ҳабсшудагонро озод карданд. Ин вақт Робеспер ва ҳамсафони ӯ ба мусолиҳакорӣ роҳ доданд. Аз лаҳзаи барои худ мувофиқ истифода бурда, термидорчиён озодшудагонро аз нав ба ҳабс гирифтанд. Рӯзи дигар термидорчиён сари 22 нафар, аз ҷумла Робеспер, Сен-Жюст, Кутон ва дигаронро аз тан ҷудо карданд.

Табаддулоти аксулинқилобии 9 термидор буржуазияи калонро аз нав ба сари ҳокимият оварда, ба диктатураи инқилобӣ-демократии яacobинчиён хотима гузошт.

Савол ва супориш:

1. *Мардум чӣ тавр ба муҳофизати ватан бархост?*
2. *Шӯриши 10-уми августи соли 1792 чӣ тавр ба амал омад?*
3. *Дар бораи мавқеи Конвент нисбати воқеаҳои аксулинқилобӣ нақл кунед.*
4. *Диктатураи яacobинчиён чӣ тавр барпо шуд?*
5. *Кай Фаронса ҷумҳурӣ эълон карда шуд?*
6. *Дар бораи Конститутсияи соли 1793-и Фаронса ҷиро медонед?*
7. *Табаддулоти 9 термидор чӣ тавр ба амал омад?*
8. *Фикри шахсии худро дар бораи марҳалаи мазкури инқилоби буржуазии Фаронса баён кунед?*

§ 9. ФАРОНСА ДАР АҲДИ БОНАПАРТ НАПОЛЕОН

Давлатҳои иттифоқи зидди Фаронса шикаст хӯрданд. 5-уми апрели соли 1795 дар шаҳри Базел, Пруссия ва Испания бо Фаронса сулҳ, бастанд. Мувофиқи шартномаи ин сулҳ, ҳукумати Пруссия ба Фаронса ҳамроҳ карда шудани соҳилҳои чапи дарёи Рейн ва заминҳои дигари забткардаи вайро эътироф намуд. Минбаъд лашкари Фаронса набояд ба шимолу ғарби Олмон ворид шавад. Инчунин заминҳои испании қазираи Гаити ба Фаронса гузаштанд.

Буржуазияи Фаронса ният дошт, ки як қатор давлатҳои Аврупо ба худ тобеъ кунад. Соли 1795 Нидерландро забт кард. Белгия ва резигҳои дарёи Шелд ба Фаронса ҳамроҳ карда шуданд. Дар айни замон ҷанг бо Австрия ва Англия идома дошт.

Сиёсати хориҷии термидорчиён аз ҷангҳои истилогарона иборат буд.

38. *Бонапарт
Наполеон.*

Ҳукмронии директория. 22-уми августи соли 1795 Конвенти термидорчиён конституцияи навро қабул кард. Ин конституция танҳо ба андоздихандагон ҳуқуқи интихоботӣ дод. Яъне сатҳи молу мулкҳои интихобкунандагон аз нав барқарор карда шуд. Интихобкунандагон бояд мулкҳои ғайриманкул дошта, синнашон на камтар аз 25-сола бошад. Ҳайати қонунбарор аз ду палата иборат буд: Шурои панҷсадаи қонунбарор ва Шурои куҳансолон. Ҳар сол аз панҷ як ҳиссаи ҳайати қонунгузор нав карда мешуд. Шаҳрдорӣ (мунисипалитет)

дар шаҳрҳои калон барҳам дода шуд.

Аз қонуни нави интихоботӣ мардум ва хусусан ҷонибдорони аз нав барқароркунии сулолаи Бурбонҳо – ялчиён норозӣ буданд. Онҳо аз норозигии омма истифода бурданд. Бар зидди директория оҳиста-оҳиста исён пухта мерасид, ки неруи асосии он роялчиён буданд.

5-уми октябри соли 1795 роялчиён хостанд, ки ба исёни омма роҳбарӣ кунанд. Беш аз 20 ҳазор нафар дар назди бинои Конвент ҷамъ омада, талаб карданд, ки декрет дар бораи интихобот бекор карда шавад. Барои саркуби исён директория ба генерал Бонапарт Наполеон (1769-1821) муроҷиат кард. Ба ӯ сарфармондеҳии лашкари дар Париж буда супорида шуд. Бо фармони Наполеон

дар наздикии бинои Конвент тўпҳо гузошта шуданд. Садои аввалини тўпҳо мардумро пароканда кард.

Табаддулоти “18 брюмер”. Дар байни доираҳои маъруфи буржуазияи калон нақшаи табаддулоти давлатӣ ва барпо намудани диктатураи ҳарбӣ ба миён омад. Барои амалӣ намудани ин мақсад ба онҳо Наполеон писанд буд. Вақте ки Бонапарт дар Сурия буд, хабари дар Италия шикаст хӯрдани лашкари Фаронсаро шунида, боқимондаи лашкар ва флоташиро ба ҳоли худ партофта, ба Фаронса баргашт. Табаддулотчиён аз ӯ умед доштанд.

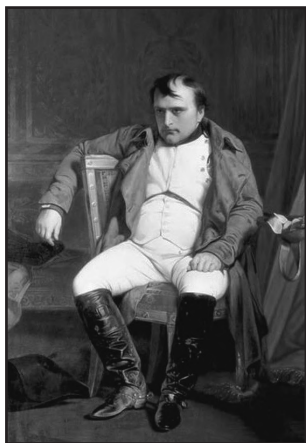

39. Наполеон дар иҳтотии маршалҳо ва генералҳои худ.

Мувофиқи нақшаи табаддулот овоза паҳн карда шуд, ки якобинчиён шӯриш бардоштаанд. Баъд, гӯё барои бехатарӣ, ҳайати Маҷлиси қонунгузор ба маҳаллаи шимолии шаҳр Сен-Клу кӯчонида шуд. 9-уми ноябри соли 1799 бинои Маҷлиси қонунгузор тавасути Наполеон муҳосира карда шуд. Аввал ӯ хост, ки Шурои панҷсада ба мардум дар бораи ба конституция даровардани тағйирот хабар диҳад, вале вакилон ба вай бо шиори «Нест бод ситамгар!» ҷавоб гуфтанд. Баъди ин аскарон ба маҷлисоҳ дохил шуданд. Вакилон аз тарс ба ҳар гӯшаю канори шаҳр гурехта пинҳон шуданд. То бегоҳии ҳамон рӯз тамоми вакилонро бо зӯрӣ дар маҷлисоҳ ҷамъ оварда, бо роҳи таҳдид маҷбур гардиданд дар бораи пароканда шудани директория қонун қабул намоянд ва ҳокимиятро ба се консул – Бонапарт, Роже ва Сийес бидиҳанд. Дар амал Бонапарт яккаю танҳо ба диктатураи ҳарбии мутлақ соҳиб шуд.

Табаддулоти наполеонии 9 - уми ноябри соли 1799 дар таърихи Фаронса бо номи «18 брюмер» машхур гаштааст.

Забт намудани мамлакатҳои Аврупо. Яке аз иштирокчиёни ғаёли ҷанги зидди Фаронса Русия буд. Ба лашкари Русия А.В. Суворов фармондеҳӣ мекард. Дар арафаи табаддулоти “18 брюмер”, дар байни давлатҳои иттиҳоди зидди фаронсагӣ муҳолифат ба вучуд омад ва дере нагузашта ин иттиҳод пароканда шуд. Барои ҳамин А.В. Суворов лашкари худро аз Италия бароварда, ба ҷониби Русия ҳаракат кард. Бонапарт аз ин лаҳзаи хуб истифода бурд. Ӯ ба тезӣ лашкар ҷамъ намуд. Баъд онро бо роҳҳои душворгузари кӯҳҳои Алп ба Италия бурд. Наполеон 14-уми июни соли 1800 дар муҳорибаи назди Маренго лашкари Австрияро торумор кард. Лашкари дигари Фаронса бо сардории генерал Моро ба Бавария рафта, 3-юми ноябр дар он ҷо лашкари Австрияро пурра торумор намуд. Баъди ин воқеа ҳукумати Австрия маҷбур шуд, ки бо Фаронса созишномаи сулҳро ба имзо расонад. Наполеон Италияро ба лӯхтак табдил дод. Дар он ҷо ба ҷойи Ҷумҳурии Тсизалпа Ҷумҳурии Италияи ба Фаронса тобеъбударо ташкил намуд.

40. *Наполеон баъди аз ҳокимият маҳрум шудан.*

Наполеон бо шоҳи Русия Павели I барои он забон як кардани шуд, ки дар он вақт дар байни Русия ва Англия муҳолифат ба амал омада буд. Ӯ нақшаи тақсимои Туркияро ба шоҳи Русия пешниҳод кард. Павели I барои аз Ҳиндустон пеш кардани англисҳо ба он ҷо дастаи калони казакҳоро равон кард, вале он дар роҳ ба ноқомӣ дучор шуд. Даре нагузашта Павели I бо Пруссия, Дания ва Шветсия созиш баста, муносибатҳои Русияро аз Англия канд. Вале 12-уми марти соли 1801 Павели I кушта шуд. Шоҳи нав Александри I муносибатҳои дипломатии Русияро бо Англия аз нав барқарор намуд. Чунин вазъият Наполеонро маҷбур кард, ки моҳи октя-

бри соли 1801 бо Русия шартномаи сулҳ ва созишномаи махфӣ ба имзо расонад. Ин созишнома ба мулкҳои олмонӣ, давлатҳои италиягӣ ва қаламрави дигар дахл дошта, ба манфиатҳои Англия зарба мезад. Англия яккаю танҳо монда, маҷбур шуд, ки

бо Фаронса сулҳ бандад. Мувофиқи ин созишномаи сулҳ Наполеон ухдадор шуд, ки вазъияти феълии марзии Аврупоро эътироф кунад.

Чанги Фаронса бо давлатҳои Аврупо соли 1805 аз нав оғоз ёфт. Ин дафъа муқобили он Англия, Русия, Австрия ва шохигарии ҳар ду Ситилия ҷанг мекарданд. Онҳо мақсад доштанд, ки лашкари Фаронсаро аз Олмон, Италия, Швейсария ва Ҳоланд пеш карда, дар ин давлатҳо тартиботи пештараро аз нав барқарор кунанд. Вале Фаронса ханӯз ҳам аз ҷиҳати ҳарбӣ пурқувват буд. 20-уми декабри соли 1805 дар Улм лашкари австриягии генерал Макро муҳосира намуда, торумор кард, вале флоти Фаронса дар баҳр шикаст хӯрд. Онро флоти Англия бо сардории адмирал Нелсон дар димоғи Трафалгар торумор намуд. Худи Нелсон ҳалок гардид. Баъд аз ин, Наполеон аз баҳри ҳучум ба Англия гузашт. Лекин аз мақсади торумор кардани нерӯҳои Австрия ва Русия даст накашид. Пруссия мавқеи бетарафиро ишғол намуд. Аз ин вазъият Наполеон истифода бурд. Ӯ ба шоҳи Пруссия музофоти Ганноверро ваъда дода, лашкари худро ба Австрия даровард ва шаҳри Венаро ишғол кард.

Баъди ишғоли Берлин Наполеон лашкари худро бар зидди Русия равон кард. Моҳҳои феврал – июни соли 1807 лашкари рус дар якҷанд муҳорибаи пурра шикаст хӯрд. Шикасти лашкар ҳукумати Александри 1-ро водор намуд, ки бо Фаронса дар бораи сулҳ гуфтушунидро оғоз кунад. 7-уми июли соли 1807 дар Тилзит ин созишнома ба имзо расид.

24-уми июни соли 1812 Наполеон бо лашкари 640-ҳазорнафараи худ аз дарёи Неман гузашта, ба Русия ҳамла кард, вале ҷангро ба русҳо бохт.

Ғалабаи русҳо бар фаронсавиҳо дар империяи бузурги Наполеон муборизаи миллию озодихоҳиро ба вучуд овард. Иттифокчиён ҳам руҳбаланд шуданд. Империяи Наполеон барҳам мехӯрд. Аз ғарб ба пешвози лашкари аз Русия рондашудаи Фаронса артиши Пруссия баромад. Иттифокчиёни дигари Русия ҳам ба муборизаи зидди Фаронсаи наполеонӣ шуруъ карданд. Онҳо дар наздикии шаҳри Лейпсиги Олмон бо лашкари боқимондаи Бонапарт вохӯрданд ва дар ин ҷо муҳорибаи калоне доир гардид. Ин муҳориба 16-19-уми октябри соли 1813 ба вуқӯъ омад, ки он дар таърих «Муҳорибаи халқҳо» ном гирифтааст. Дар ин муҳориба лашкари Наполеон пурра торумор гардид. Худи Наполеон бо дастаи начандон калоне фирор кард ва Париж омад.

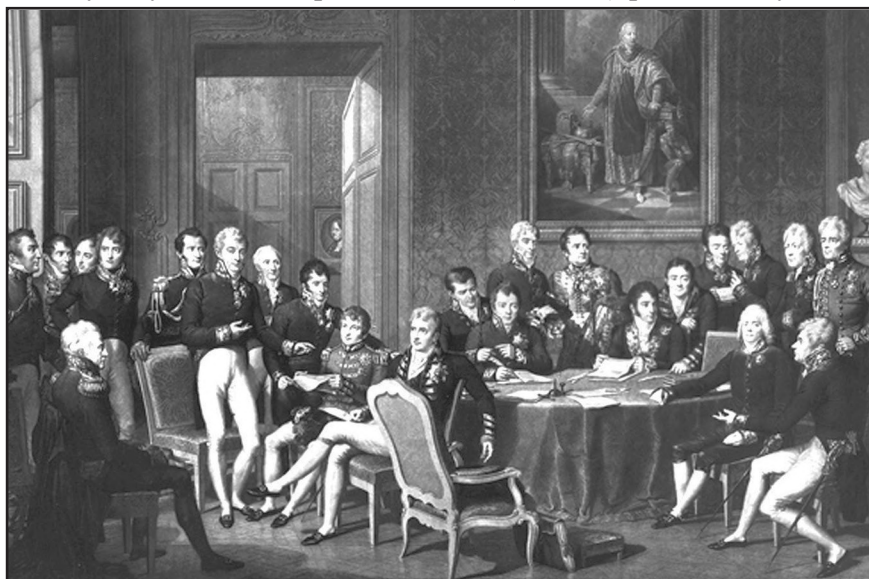
41. *Лейпциг. Муҳорибаи халқҳо.*

31-уми март соли 1814 лашкари иттифокчиён ба Париж ворид шуд. Наполеон аз тоҷу тахт даст кашид. Бо талаби иттифокчиён дар Фаронса ҳокимияти Бурбонҳо аз нав барқарор карда шуд. Баъд аз ин, бо шоҳи Фаронса Людовики XVIII созишномаи сулҳи Париж ба имзо расонида шуд. Мувофиқи он, ғайр аз Нитса, қисми Савойя ва якчанд қалъаи сарҳадие, ки Наполеон забт карда буд, баргардонида шуд. Фаронса ба сарҳадҳои давлатии соли 1792-и худ баргашт.

Конгресси Вена. Тирамоҳи соли 1814-ум 216 нафар вакили мамлакатҳои Аврупо дар Конгресси байналмилалии Вена ҷамъ омаданд, ки масоили ҷанг ва сулҳро дар ин қитъа ҳал намоянд. Дар он шоҳи Русия Александри I, канслери Австрия Меттерних, вазир-президенти Пруссия Гарденберг ва вазири корҳои хориҷаи Фаронса Талейран иштирок карданд.

Ҳалли асосии ҳамаи масъалаҳо дар дасти ҳайати вакилони Русия, Англия ва Австрия буданд. Мақсади асосии иштирокчиёни Конгресси Вена аз нав барқарор кардани сулолаҳои пештараи шоҳҳо ва ҳокимияти дворянҳо, ба манфиати ғолибон тақсим кардани Аврупо ва мубориза ба муқобили ҳаракатҳои нави инқилобӣ буд. Мамлакатҳои ғолиб дар қарорҳои худ манфиати халқоро ба инобат намегирифтанд.

Мувофиқи қарорҳои Конгресси Вена қазираи Малта, қазираи Сейлон ва мустамликаи Кап дар Африқои Ҷанубӣ ба ихтиёри Англия гузаштанд. Фаронса дар забтқории мустамлика ҳамчун рақиб асосии Англия суҷуд. Ин муваффақияти асосии Англия буд. Русия шоҳигарии Лаҳистон (Польша)-ро соҳиб шуд.

42. Конгресси Вена.

То ин вақт дар Олмон даҳҳо давлати хурду калон мавҷуд буд. Қисме аз онҳо ба давлатҳои калонтари олмонӣ муттаҳид гардиданд ва бо ҳамин иттифоқи давлатҳои Олмон ба вуҷуд омад, вале он хеле суҷуд буд. Вилоятҳои нисбатан бойи Рейн ва Вестфалияро Пруссия тобеи худ кард. Заминҳои ғарбии Лаҳистонро низ ғасб намуд.

Заминҳои Австрия аз ҳисоби мулкҳои шимолии Италия низ васеъ шуданд. Ҳокимияти сулолаи ҳукмронии аввала дар Пемонт аз нав барқарор гардид. Белгия ба Нидерланд ҳамроҳ карда шуд. Дар харитаи сиёсии Аврупо тағйироти дигар низ ба амал омад. Конгресс Фаронсаро ба сарҳадҳои аввалааш баргардонид. Ба зиммаи Фаронса 700 миллион франк товони ҷанг бор карда шуд. Барои эҳтиёт қарор дода шуд, ки муваққатан то адо кардани товони ҷанг лашкари иттифоқчиён дар шимоли Фаронса нигоҳ дошта шавад.

Шоҳи Русия пешниҳод намуд, ки барои пешгирӣ кардани ҳаракатҳои инқилобӣ ва ҳифзи мутлақияти мамлакатҳои Аврупо

бо номи «Иттифоқи муқаддас» иттифоқи ҳарбию сиёсӣ ташкил карда шавад. Дар ҳамин конгресс ба ҳуҷҷати ин иттифоқ намо-яндағони Русия, Австрия, Пруссия ва давлатҳои дигари иштирок-чии он имзо гузоштанд. Англия ба «Иттифоқи муқаддас» дохил нашуд вале онро дастгирӣ мекард. Ормонҳои ин иттифоқ алла-кай солҳои 20-уми асри XIX дар Неополитан, Пемонт ва Испания истифода бурда шуданд. Он ҳокимияти подшоҳии ин давлатҳои феодалиро аз инқилоб муҳофизат намуд. Роҳбари «Иттифоқи муқаддас» Русия ба ҳисоб мерафт. Он баъди ғалаба бар Фаронса ба жандарми Аврупо табдил ёфта буд.

Фаронса, ки дар давраи ҳукмронии Бонапарт Наполеон дар ҷангҳои сершумор бар давлатҳои пурзӯри Аврупо ғалаба ба даст оварда, империяи калонеро ташкил карда буд, оқибат шикаст хӯрд. Дар натиҷа, дар Фаронса ва мамлакатҳои истилошуда ҳо-кимияти подшоҳӣ аз нав барқарор карда шуд.

Дар ин давра инқилобҳои буржуазие, ки дар як қатор дав-латҳои Аврупо пухта расида буданд, муваққатан таназзул карданд.

Савол ва супоришҳо:

3. *Директория мамлакатро чӣ тавр идора мекард?*
4. *Бо кадом роҳ Наполеон императори Фаронса шуд?*
5. *Дар бораи ҷангҳои истилогаронаи Наполеон дар солҳои 1799-1807 нақл кунед.*
6. *Конгресси байналмилалӣи Вена харитаи сиёсии Аврупоро чӣ тавр тағйир дод?*
7. *Тақдири Наполеон чӣ хел ҳал шуд?*
8. *Бо кадом мақсад ҳокимони мутлақӣ Аврупо «Иттифоқи муқад-дас»-ро ташкил доданд?*
9. *Мақсади асосии Конгресси байналмилалӣи Вена аз чӣ иборат буд?*
10. *Кадом давлат жандарми Аврупо шуд?*

§ 10. РУСИЯ ДАР АҲДИ ПЁТРИ I

Ақибмонии Русия. Русия дар асри XVII назар ба Англия, Фа-ронса ва баъзе мамлакатҳои дигари Аврупо ақибмонда буд. Русия дар як вақт Аврупоро аз истилои муғулҳо начот дода, зиёда аз 200 сол дар зери зулми хонҳои муғул монд. Ба мардум зарур буд, ки шахру деҳоти аз дасти муғулҳо ба ҳок яқсоншударо барқарор намуда, касбу ҳунарро аз нав эҳё ва ривочу раванқ диҳанд.

Русия мисли мамлакатҳои дигар парокандагии феодалиро аз сар гузаронида, бо мушкилиҳои зиёде аз нав муттаҳид гардид.

Дар аввали асри XVII таҷовузкорони хоричӣ ба Русия дохил шуда, беш аз даҳ сол онро талаву тороҷ намуданд.

Ақибмонии Русия сабабҳои дигар ҳам дошт. Русия бандарҳои баҳрии мувофиқ ва флот, саноати тараққикарда ва лашкари хуб мусаллаҳу таълимгирифта надошт. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, дар Русия барои тараққиёти иқтисодию ҳарбӣ заминаю захираҳои калон мавҷуд буданд.

Дар ин давра чанде аз мамлакатҳои пуриқтидори Аврупои Ғарбӣ ба забти мустамликаҳо шуруъ карда буданд. Дар чунин вазият эҳтимоли ба мустамлика табдил додани Русия аз тарафи давлатҳои Аврупои Ғарбӣ ба миён омад.

Русия мамлақати феодалӣ-крепостной буда, дар иқтисодиёти он бо мушкилиҳои зиёде муносибатҳои сармоядорӣ ташаккул меёфтанд. Барои тараққиёти онҳо дар мамлакат ханӯз шароити зарурӣ муҳайё набуд.

Ба сари ҳокимият омадани Пётри 1. Пётри 1 (солҳои ҳукмронияш 1682-1725) дар синни дувоздаҳсолагӣ подшоҳ эълон шуд, вале бо сабаби хурдсол будан ба ҷойи ӯ мамлакатро хоҳарбузургаш София идора мекард. София шахси бахилу кӯхнапараст буд. Аз ин рӯ, ба навоариҳое, ки ба ҳаёти мамлакат дохил мекарданд, зид мебаромад.

43. Пётри I.

Пётри I соли 1689, вақте ки ба синни 19 қадам гузошт, хост, ки тахту тоҷи подшоҳии Русияро ба даст дарорад. Ба Пётри I лозим омад, ки ба тарафдорони худ така карда, Софияро маҷбур кунад, ки ба истеъфо равад. Подшоҳи ҷавон фармон медеҳад, ки мӯйи сари Софияро тарошида, ӯро ба дайр фиристанд.

Дар назди Пётри I вазифаҳои хеле вазнину масъулиятнок меистоданд. Тамоми соҳаҳои ҳаёти мамлакат дигаргуниҳои куллиро талаб мекарданд, то ки Русия аз давлати ақибмондаи феодалӣ ба яке аз мамлакатҳои пуриқтидори Аврупо табдил ёбад.

Русия ба сохилҳои баҳрӣ эҳтиёчи зиёд дошта, бе ташкили тичорати баҳрӣ тараққӣ карда наметавонист. Ҳамаи давлатҳои мутараққии Аврупои Ғарбӣ аз қадим дорои бандарҳои мувофиқ ва (ба ёд оред Юнон, Рим, Фаронса, Нидерланд, Испаниё, Англия ва ғайра) флоти пурқуввати ҳарбию тичоратӣ буданд. Флот яке аз воситаҳои бозғатимоди муҳофизати мамлакат ва лашкаркашиҳо зидди мамлакатҳои дигар низ буд. Русия фақат сохилҳои аврупоии баҳри Сафедро дар ихтиёри худ дошт. Он дар як сол 6–7 моҳ ях карда, баста мешуд. Бе сохилҳои баҳрӣ (Балтикаю Сафед) Русия қоматашро рост карда наметавонист. Ба Пётри I лозим омад, ки аввал таҷрибаи давлатдории мамлакатҳои пешқадами Аврупои Ғарбиро омӯзад. Ӯ ба касбу хунар, киштисозӣ, силоҳсозӣ, маърифат ва ғайра диққати калон меод. Дар ин қор зиракӣ, зеҳни баланд, ғайрат ва чуръат ба ӯ ёвар буданд.

44. София.

Соли 1697 гурӯҳи калони сафирони рус ба мамолики Аврупо раҳсипор шуданд. Дар байни онҳо Пётри I чун «тўпчий полки Преображенский» бо ному насаби Пётр Михайлов низ буд. Баробари ҳалли масъалаҳои зиёд ӯ мехост, ки дар Аврупо бар зидди Туркия иттифоқчи ёбад. Пётри I дар Нидерланд, Белгия ва Англия бисёр касбу хунаро, аз он ҷумла санъати киштисозӣ, аслиҳасозӣ ва ғайраро омӯхт. Дар ин хусус имтиҳон ҳам супорида, ҳуҷҷати расмӣ гирифт. Ғайр аз ин, ба Пётри I муяссар шуд, ки Дания ва Лаҳистонро дар муборизаи

оянда бар зидди Туркия ба тарафи Русия кашад.

Пётри I фоидаи сафари Аврупоро дарк карда, хост, ки дар он ҷо чанд муддати дигар бимонад, вале бо сабаби шӯриши стрелетсҳо маҷбур шуд, ки зуд ба ватан баргардад. Ӯ ба стрелетсҳо қазои саҳт дод.

Баъди ба Русия баргаштан Пётри I ба азнавсозии мамлакат камар баст. Дар баробари ин, ӯ барои ба даст овардани баҳрҳои Балтика ва Сиёҳ ба ҷанги зидди Шветсияю Туркия омодагӣ меид.

Ҷанги Шимолӣ. Дар давраҳои қадим як қисми заминҳои назди баҳри Балтика ба Новгороди Русия тааллуқ дошт, вале баъдтар аксари онҳоро Ордени Ливон ва шведҳо забт карданд. Иван Грозний ба муқобили Шветсия 25 сол ҷанг кард, вале ба ӯ муяссар

нашуд, ки заминҳои назди Балтика ва худи баҳри Балтикаро ба даст дарорад. Баръакс, мавқеи Шветсия дар Балтика боз ҳам мустаҳкамтар гардид ва он ҳатто ният дошт, ки Новгород, Псков ва Архангелскро ҳам забт кунад. Чунин вазъият аз Пётри I талаб мекард, ки дар шимоли мамлакат хеле бо қатъият амал кунад.

Пётри I ба муқобили Шветсия бо Саксония, Лахистон ва Дания иттифоқ бастан ва тирамоҳи соли 1700 бар зидди Шветсия ҷанг эълон кард, ки он 21 сол (то соли 1721) давом карда, номи «Ҷанги Шимоли»-ро гирифт.

Дар муқоробае, ки охириҳои тирамоҳи соли 1700 байни лашкари Русия ва Шветсия дар наздикии қалъаи Нарва ба амал омад, лашкари русҳо саҳт шикаст хӯрд. Лашкари Шветсия, ки зери роҳбарии шоҳи ҷавон Карли XII нағз мусаллаҳ ва таълим гирифта буд, бар қушунӣ русҳо ба осонӣ дастболо шуд. Лашкари рус нағз мусаллаҳ набуд ва таҷрибаи кофии ҷангӣ ҳам надошт. Як қисми сарбозони лашкари русҳо аҷнабӣ буданд ва дар вақти муқороба ба тарафи душман гузаштанд. Шикасти назди Нарва ба русҳо ва хусусан ба Пётри I сабаки калон дод. Ӯ ба раванди хуб мусаллаҳ кардан ва таълим додани лашкар шуруъ кард.

Карли XII гумон дошт, ки лашкари Пётри I бо ҳамин шикаст хӯрд. Бинобар ин, бо лашкараш ба Лахистон дохил шуд. Пётри I аз чунин мавриди мусоид истифода бурда, лашкари нав ҷамъ кард. Ба лашкар афсарони таҷрибанок таълим меоданд. Корхонаҳо (мануфактураҳо) ва заводҳои киштисозӣ сохта шуданд, вале филизот намерасид. Пётри I фармон дод, ки зангӯлаҳои калисоҳо ва дайрхоро гудохта, аз онҳо тӯп созанд. Тӯпсозҳо аз зангӯлаҳо қариб 300 тӯпи нав сохтанд. Тирамоҳи соли 1702 лашкари рус дар сарғаҳи дарёи Нева қалъаи мустаҳкамеро ишғол намуда, шаҳди пирӯзии нахустинро ҷашид. Дар он ҷо шаҳри Орешк воқеъ буд, ки он ба сарзамини Новгород тааллуқ дошт. Пётри I баъди ишғоли он чунин гуфта буд: «Ин чормағзак аҷаб мустаҳкам буд, лекин Худоро шукр, ки онро шикастем». Баъд онро Пётр Шлисселбург (шаҳр–қалид) номид. Ҷоло бошад, ин шаҳр Петрокрепост, яъне Қалъаи Пётр ном дорад.

Дар соҳили ҷанубии баҳри Балтика бандари баҳрӣ бунёд кардан лозим омад. Пётри I ба бинокорон супориш дод, ки дар ҷазираи Заячий соҳили ростӣ дарёи Нева таҳкурсии қалъаи Петропавловскро гузоранд. Ӯ ният дошт, ки дар наздикии он бандари баҳрӣ бунёд кунад. Ин шаҳр соли 1703 бунёд ёфта, ба худ номи

Петербург ва баъдтар Санкт-Петербург (шаҳри Пётри Валӣ)-ро гирифт. Вай дар оянда яке аз шаҳрҳои ободу зебо ва пойтахти нави Русия гардид.

Муҳорибаи Полтава. Соли 1708 Чанги Шимолӣ аз нав авҷ гирифт. Амалиёти он аввал дар Белоруссия ва баъд дар Украина идома ёфт. Карли XII бо гетмани Украина Мазеппа пинҳонӣ забон як кард. Моҳи сентябри соли 1708 дар наздикии деҳаи Лесна-яи Белоруссия лашкари Русия дастаи пурзӯри лашкари шведҳоро торумор кард. Дар ин муҳориба русҳо 7 ҳазор аробаи пур аз бори чангию хӯроквории шведҳоро ғанимат гирифтанд. Торумори пурраи шведҳо наздик мешуд. Пётри I ғалабаи русҳоро дар муҳорибаи назди Лесная «модари муҳорибаи Полтава» номид.

Русҳо ба муҳорибаи дарпешистода ҳаматарафа тայёри диданд.

Субҳи 27-уми июни соли 1709 муҳорибаи Полтава оғоз ёфт. Онро шведҳо сар карданд. Аскарони рус дар ибтидо ақиб ништа, дар паси истехкомҳо пинҳон шуданд. Карли XII гумон кард, ки русҳо ақибнишинӣ карда истодаанд. Шведҳо ба таъкиби лашкари русҳо сар карданд, вале баъд аз он ки онҳо ба истехкомҳо наздик шуданд, аскарони рус ба сари лашкари шведҳо борони тирро рехтанд. Шведҳо бетартибона ба сӯйи чангал гурехтанд.

45. Муҳорибаи Полтава. Таслимиавии шведҳо.

Дар чандин хучуми ин мухориба Карли XII дастболо шуд, вале оқибат русҳо ғалаба ба даст оварданд. Дар ин мухориба шведҳо зиёда аз 9 ҳазор аскару афсари худро талаф дода, қариб 3 ҳазор нафарашон асир афтоданд. Русҳо 1345 нафар афсару аскари худро талаф дода, 3300 нафарашон захм бардоштанд.

Шведҳо рӯ ба гурез ниҳоданд. Ҳангоми гузаштан аз дарёи Днепр қариб 16 ҳазор нафари онҳо асир афтоданд. Ҳамин тариқ, дар мухорибаҳои хушкӣ шведҳо пурра шикаст хӯрданд.

Ғалабаи флоти Русия. Тобистони соли 1714 флоти Русия дар наздикии димоғайи Гангут, ки дар нимҷазираи Ханкои Финландия воқеъ гардидааст, ба флоти шведҳо рӯбарӯ шуд. Пётри I қарор дод, ки душманро бо роҳи фиреб мағлуб кунад. Дар ҷойи танги нимҷазира ба сохтани пули ғулаҷӯбӣ шуруъ кард. Шведҳо гумон карданд, ки Пётри I тавассути он киштиҳоро ба соҳили нимҷазира фуруварданист. Карли XII як қисми флоташро ба он ҷо равон кард. Бо ҳамин русҳо бар шведҳо бартарӣ пайдо намуданд. Дар натиҷа, дар Гангут флоти русҳо бар флоти шведҳо ғалабаи калон ба даст овард.

Флоти русҳо дар ҷазираи Гренгам низ бар флоти шведҳо ғалабаи қатъӣ ба даст овард. Соли 1721 дар шахрчаи Ништадти Финландия байни Русия ва Шветсия созишномаи сулҳ ба имзо расид. Мувофиқи он Русия заминҳои Латвия, Эстония, соҳилҳои дар назди Петербургбудаи халиҷи Фин ва як қисми Корелияро ба даст даровард. Бандарҳои Рига ва Ревел (Таллин) ҳам ба Русия гузаштанд.

Русия ба мақсади деринаи худ расид. Дар шимол соҳиби роҳи баҳрӣ шуд. Ин мавқеи байналмилалӣ Русияро пурзӯр кард.

Пётри I ғалабаашро бар Шветсия дар пойтахти нави Русия шаҳри Петербург ботантана қайд кард. Ӯ Русияро империя ва худашро император эълон кард.

Ислоҳоти давлатии Пётри I. Пеш аз ҳукмронии Пётри I Русия лашкари доимӣ надошт. Вақте ки ягон давлат ба Русия хучум мекард, баъд лашкар ҷамъ шавад. Пётри I лашкари доимӣ ташкил намуд. Қушунӣ стрелетсҳо дар баробари хизмати ҳарбӣ ба корҳои косибӣ ва тичорат низ машғул буд. Дар шароити нав чунин лашкар ба ғалаба қодир набуд. Пётри I полкҳои Преображенский ва Семёновскийро ташкил кард. Хидмат дар ин полкҳо қори пуршараф хисобида мешуд. Шумораи умумии лашкари Русияро (бо ҳамроҳии казакҳо) Пётри I то ба 300 ҳазор нафар расонид.

Пётри I дар он давра флоти пурзӯре ташкил кард. Он аз 439 киштии белдор, 207 киштии бодбондор, 80 киштии калони ҳарбии бо тӯпҳои пуриқтидор мусаллаҳ ва фрегатҳо (киштиҳои ҳарбии сабуки тезгард) иборат буд. Дар флоти Русия он вақт то 28 ҳазор нафар баҳрнавард хидмат мекард.

Тарзи идоракунии давлатӣ ба талаботи замон ҷавоб дода наметавонист. Пётри I Думаи бояриро, ки он ҳеҷ самарае надошт, пароканда карда, ба ҷойи он Сенатро иборат аз 9 нафар ташкил намуд. Ба зиммаи Сенат корҳои давлатӣ супорида шуданд. Масалан, вақте ки Пётри I ба ҷанг ва ё ба ҷойи дигар мерафт, тамоми ваколатҳои ӯро Сенат иҷро мекард.

Пётри I бо номи «Ҷадвали рутбаҳо» қонуни махсусе баровард. Онҳое, ки дар лашкар хизмат мекарданд, бояд 14 зинаи хизмати ҳарбиро тай менамуданд, аз рӯйхатгирандагони коллечҳо сар карда, то фелдмаршалу генерал-адмиралҳо. Ин ҷадвал сифати лашкари Русияро хеле хуб кард. Низомиён акнун барои соҳибшудан ба рутбаи навбатии ҳарбӣ бояд хуб хизмат мекарданд ва маҳорати зарурии ҳарбӣ нишон медоданд.

Дар Русияи давраи Пётри I шумораи амалдорони давлатӣ хеле зиёд шуд. Мақсади он мустаҳкам кардани дастгоҳи давлатӣ буд. Ҳокимияти олии давлатӣ дар дасти император ва дворянҳо буд. Дар ҷоряки аввали асри XVIII дар Русия мутлақияти пурра барқарор гардид.

Савол ва супоришҳо:

1. *Пётри I бо кадом мақсад ба хориҷа сафар кард?*
2. *Чаро Ҷанги Шимолӣ сар зад?*
3. *Пётри I барои ғалаба бар шведҳо чӣ корҳоро ба сомон расонид?*
4. *Шаҳри Санкт-Петербург кай бино ёфт ва он барои Русия чӣ аҳаммият дошт?*
5. *Ғалаба бар Шветсия ба русҳо чӣ фоида овард?*
6. *Ислоҳоти Пётри I барои Русия чӣ аҳаммият дошт?*
7. *Дар пеширави фарҳанги Русия Пётри I чӣ хизматҳо кардааст?*
8. *Фикри худро дар бораи Русияи замони Пётри I баён намоед.*

§ 11. РУСИЯ ДАР ҶОРЯКИ АВВАЛИ АСРИ XIX

Сиёсати дохилии мутлақияти подшоҳӣ. Дар ибтидои асри XIX дар натиҷаи муборизаи гурӯҳҳои дворянӣ дар Русия табаддулоти дарборӣ ба амал омад. Дар арафаи шаби 12-уми март соли 1801 гурӯҳи суиқасдчиён, асосан афсарони горди императорӣ ва як

қисми дарбориён дохили қаср гардида, шоҳи Русия Павели I-ро дар ҷойхобаш ба қатл расониданд. Ба тахти подшоҳӣ писари ӯ Александри I (1801– 1825) нишаст.

Александри I монанди пешгузаштагони худ ҳокими мутлақ, ҷонибдори сохти крепостной, ифодакунанда ва дифоъгари манфиатҳои дворянҳо буд. Бо мақсади ба тарафи худ кашидани доираи васеи дворянҳо ваъда дод, ки «бо қонун ва табъи дили Екатеринаи II», ки дар байни дворянҳо обрӯӣи ниҳоят баланд дошт, ҳукмронӣ хоҳад кард. Дворянҳои дар замони ҳукмронии Павели I аз дарбор рондашударо афв карда, як қисмашонро ба дарбор баргардонид. Омадурафти хоричиёнро ба Русия осон ва сензура-ро сабук кард. Ин тадбирҳо ҳарчанд ба асоси сохти мутлақияти подшоҳӣ дахле надошта бошад ҳам, вале ғамхории подшоҳи нав – Александри I-ро нисбат ба тобеонаш нишон меод.

Ислоҳот дар идораи давлат ва маориф зарур буд. Дастгоҳи марказии ҳокимияти давлатӣ аз нав сохта шуд. Ба ҷойи коллегияҳои аз тарафи Пётри I ҷоришуда вазоратҳо ташкил карда шуданд, ки вазир ҳамчун сардори ягона бевосита ба император итоат мекард. Вазоратҳо дар маҳалҳо муассисаҳои тобеи худро доштанд. Чунин сохтори ҳокимияти давлатӣ имкон меод, ки ба ин ва ё он соҳаи идораи давлатӣ беҳтар роҳбарӣ карда шавад. Вазоратҳои ҳарбӣ, баҳрӣ, корҳои хоричӣ, маориф, молия ва ғайра ташкил ёфтанд.

Сенат мақоми олии додгоҳии империя гардид. Ғайр аз ин, ба зиммаи Сенат вазифаи риоя намудани қонун дар мамлакат ва бурдани назорат аз болои фаъолияти мақомоти маъмури гузошта шуда буд.

Шурои давлатӣ, ки соли 1810 ташкил ёфта буд, мақоми олии идораи империяи Русия гардид. Ба ҳайати он вазирон ва амалдорони калон дохил мешуданд, ки онҳоро император таъин мекард. Дар Шурои давлатӣ (дар назди император мақоми машваратӣ дошт) лоиҳаҳои қонунҳои нав ва масъалаҳои муҳимтарини давлатӣ муҳокима мешуданд. Қарори Шуро танҳо пас аз тасдиқи император ба ҳукми қонун мебаромад.

Сиёсати хоричии Русия. Оғози асри XIX барои Русия давраи хеле мураккаб буд. Ҳанӯз дар охири асри XVIII мутлақияти подшоҳӣ ба муборизаи зидди Фаронсаи инқилобӣ кашида шуда буд. Ба ин мубориза Англия сарварӣ мекард, ки буржуазияи он рақиби буржуазияи Фаронса буд ва кӯшиши дар бозорҳои ҷаҳонӣ ҳукмрон шуданро дошт. Русия ба ин мубориза дохил гардида, ҳадафҳои худро ҳифз намудан мехост.

Соли 1804 Бонапарт Наполеон худро императори Фаронса эълон намуд. Вай ба манфиати буржуазияи калони мамлакати худ амал карда, сиёсати забткоронаи хоричиро оғоз кард ва кӯшиши зиёд ба харч дод, ки тамоми Аврупоро ба Фаронса тобеъ кунонад. Ташкил ёфтани империяи Фаронса боиси ғулом гардидани халқҳои зиёди Аврупо гардид. Сиёсати истилогаронаи Наполеон дар як қатор мамлакатҳо чангҳои миллию озодихоҳиро ба вуҷуд овард.

Дар ибтидои асри XIX Русия аввал бо ҳамроҳии Англияю Австрия ва баъд бо Англияю Пруссия ба муқобили Бонапарт Наполеон ба чанг даромад. Ин чангҳо барои иттифокчиён бемуваффақият анҷом ёфтанд ва ҳукумати Русия маҷбур шуд, ки соли 1807 ба бастани сулҳи Тилзит розӣ шавад. Ҳукумати Русия шартномаи сулҳи Тилзитро барои мустаҳкам намудани мавқеи худ дар соҳилҳои баҳри Балтика истифода мебард. Соли 1808 Русия бо Шветсия воридаи чанг шуд ва он бо ишғоли музофотҳои, ки дар онҳо финҳои сокин буданд, анҷом ёфт. Дар он ҷо князии бузурги Финландия ташкил ёфт, ки он дар ҳайати Русия идоракунии мухторро соҳиб шуд. Ин ғалаба мавқеи байналхалқии Русияро мустаҳкамтар кард.

Чанги ватании соли 1812

Сабабҳои чанг. Баъди сулҳи Тилзит (солҳои 1807–1812) давраи ниҳоят пурзӯру тавоно шудани империяи Наполеон буд. Ҳамаи мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ, ғайр аз Англия, торумор карда шуданд. Баъзе мамлакатҳо ба ҳайати Фаронса дохил шуда, баъзеи дигар тобеи он гардиданд. Ба назар чунин менамуд, ки орзуи ҳукмронии ҷаҳон шудани Наполеон амалӣ мегардад. Дар қитъаи Аврупо танҳо Русия (сарфи назар аз шартномаи Тилзит) сиёсати берунаи худро давом медод ва барои пурра ғулом гардидани халқҳои Аврупо як дараҷа монеа мешуд. Барои ин Наполеон ба чанги нави зидди Русия тайёри медид.

Наполеон мехост, ки Русияро на фақат аз ҷиҳати ҳарбӣ торумор кунад, балки онро ба қисмҳои алоҳида пора-пора карда, ба як давлати дуҷумдараҷа ва аз ин ҳам паस्तтар табдил диҳад ва агар муяссар гардад, онро пурра ишғол намояд.

Наполеон ба ташкил кардани артиши бузурги 1 миллиону 200-ҳазорнафара муваффақ шуд. Ба он ҳамаи қувваҳои ҳарбии мамлакатҳои истилокардари низ ҳамроҳ намуд. Ин артиш аз лашкари 590-ҳазорнафараи русҳо ду баробар зиёд буд.

Вазияти ҳарбии Русия. Фарқи артишҳо ин буд, ки дар Фаронса дар рафти инқилоби буржуазӣ артиши оммавӣ созмон ёфт,

ухдадории умумии харбӣ қорӣ гардид, яъне ҳамаи мардони синни даъватшаванда ухдадор карда шуданд, ки дар артиш хидмат кунанд. Дар Русия тартиботи рекрутии ба артиш сафарбаркунӣ вучуд дошт: аз 1000 нафар аҳолии ҷамоа аз 5 то 7 ва баъзан аз он ҳам зиёдтар мардонро ба хидмати харбӣ сафарбар мекарданд. Муддати хизмат дар артиш 25 сол буд. Қисми боқимондаи аҳоли тайёрии харбиरो намегузаштанд, зеро соҳибдавлатон додани қувваи кории худро намехостанд. Бинобар ин, дар вақти ҷанг зиёд кардани артиши қобилиятнок аз имкон берун буд.

Ғайр аз ин, вазъияти Русия боз аз он ҷиҳат вазнин буд, ки он дар як вақт дар Қафқоз бар зидди Эрон (солҳои 1804-1813) ва дар Балкан бар зидди Туркия (солҳои 1806-1812) ҷангҳои дуру дароз мебард. Сарфармондеҳи артиши русҳо М.И. Кутузов тавонист, ки то ба Русия ҳуҷум кардани Наполеон бо Туркия ҷангро анҷом бидиҳад.

Ҳуҷуми Наполеон ба Русия. Моҳи июни соли 1812 лашкари Фаронса бе эълони ҷанг ва аҳдшиканона ба хоки Русия дохил шуд. Наполеон дар фармони худ дар арафаи ҳуҷум гуфта буд: «Аскарҳо, ҷанг сар шуд! Русия нигарони сарнавишти худ аст, тақдири он бояд ҳал шавад!».

Омодагии фармондеҳии лашкари рус. Лашкари Русия то саршавии ҷанг ба се артиш тақсим шуда, асосан қад-қади сарҳадҳои ғарбии мамлакат ҷойгир буд. Фармондеҳии артиши Рус дар бораи ба қадом самт равона намудани зарбаи асосии Наполеон маълумоти дақиқ надошт. Артиши 1-ум таҳти фармондеҳии вазири харбӣ генерал Михаил Барклай де Толли дар Литва қад-қади дарёи Неман, дар ҷанубтари он артиши 3-юм дар сари роҳи Киев зери роҳбарии генерал Александр Тормасов ҷойгир шуда буданд.

М.И. Кутузов – сарфармондеҳи артиши рус. Барои ғалабаи артиши рус лашкаркаше лозим буд, ки ба ӯ ҷанговарон ва халқ боварӣ дошта бошанд. Чунин лашкаркаш дар Русия танҳо шогирд ва ҳамсафи А.В.Суворов Михаил Илларионович Кутузов (1745 – 1813) буд. Вай хидмати харбиरो аз афсари хурд сар карда, то ба рутбаи генерал ва фелдмаршал расид. Сарфармондеҳ таъин шудани

46. М. И. Кутузов.

Кутузов артиши русро рухбаланд кард. Баъди сарфармондех таъин гардидани М.И. Кутузов, дарҳол руҳияи артиш дигар шуд. М.И. Кутузов фавран задухӯрди калон гузаронида наметавонист: лашкар дар чангҳои мудофиавии хунин ва ақибнишиниҳои дуру дароз хеле ҳаста шуда буд. Зарур буд, ки лашкари эҳтиётиро ба ҳатти фронт наздик оранд. Ба артиши рус лозим омад, ки ақибнишинии худро давом диҳад.

Мухорибаи Бородино. Артиши рус 120 км дуртар аз Маскав,

47. П.И Багратион.

дар деҳаи Бородино қарор гирифт. М.И. Кутузов қарор дод, ки дар ин деҳа муҳорибаи калон барпо кунад. Лашкари рус 120 ҳазор нафар ва 624 тӯп, артиши Наполеон 155 ҳазор нафар ва 585 тӯп доштанд.

Мухорибаи Бородино субҳи 26-уми августи соли 1812 оғоз шуд. Наполеон аввал қувваҳои асосии худро ба қаноти чапи артиши русҳо, ба истехкоми Багратион равон кард. Маҳз дар ҳамин ҷо чанги шадид авҷ гирифт. Наполеон умед дошт, ки fronti русҳоро раҳна месозад ва ба ақибгоҳи ар-

тиши 1-уми русҳо мегузарад. Ба истехком сели оташ фуру рехт, ба ин ҷо қариб тамоми артиллерияи фаронсавиҳо оварда шуд. Мухориба барои истехкомҳои Багратион қариб ҳафт соат давом кард ва ягон тараф дастболо нашуд.

48. Мухорибаи Бородино.

Шикасти пурраи Наполеон. М.И. Кутузов қарор дод, ки мухорибаи Бородиноро идора намуда, ақиб нишинад ва ба мухорибаи оянда хуб тайёри бинад. Подшоҳ Александри 1 ва аҳли дарбори ӯ аз Кутузов мухорибаи навро талаб мекарданд. 2-юми сентябри соли 1812 дар машварати ҳарбие, ки дар деҳаи Филии назди Маскав баргузор гардид, Кутузов дар назди генералҳо чунин вазифа гузошт: ё мухорибаи навро оғоз намуда, артиш ва тамоми мамлакатро ба зери хавф мегузорем, ё худ Маскавро бе ҷанг ба душман монда меравем? Аксарияти генералҳо ба барор гирифтани мухорибаи нав бовар надошта бошанд ҳам, ба мухорибаи розӣ шуданд. Кутузов баъди шунидани суханони афсарон гуфт, ки Маскавро ба душман гузошта, ақиб менишим. «Аз даст рафтани Маскав маънои аз даст додани Русияро надорад, вале агар артиш тортумор шавад, Маскав ва Русия нобуд мегарданд»,-таъкид намуд ӯ.

49. *М.Б.Барклай де Толли.*

2-юми сентябр артиши Рус аз Маскав бароварда шуд. Аз паси вай қисми зиёди аҳоли низ Маскавро тарк кард. Наполеон ба шаҳри ҳолӣ дохил гардид. Ватандӯстони маскавӣ гурӯҳ-гурӯҳ ва танҳо-танҳо дар кӯчаҳои шаҳр ба душман муқобилат нишон медоданд, вале душманон онҳоро дастгир карда мепарронданд.

Фаронсавиҳо Маскавро тороҷ намуданд. Артиши Фаронса дар Маскав худро чун дар қалъаи муҳосирашуда ҳис мекард. Наполеон фаҳмид, ки ҷангро бо Русия бохтааст. Ӯ ҳангоми дар Маскав буданаш се маротиба кӯшиш кард, ки бо Кутузов ва Александри 1 дар бораи сулҳ гуфтушунид кунад, вале ҷавобе нагирифт. Наполеон қарор дод, ки Маскавро тарк кунад. Кӯшишҳои аз Тула ва Калуга гузаштани Наполеон тамоман барбод рафтанд. Лашкари Русия дар наздикии Тарутино дар Малоярославетс фаронсавиҳоро шикаст дода, пеши роҳи Калугаро баст. Ин задухӯрд фармондеҳони артиши фаронсавиҳоро маҷбур кард, ки бо роҳи харобшудаи Смоленск ақиб нишинанд. Дар вақти ақибнишинӣ низ фаронсавиҳо талафоти қалон доданд. Ҳангоми аз дарёи Барезина гузаштан, қариб 30 ҳазор аскару афсари худро аз даст доданд.

Моҳи декабри соли 1812 Наполеон танҳо қисми артиши худро аз сарҳади Русия гузаронид. Артиши Русия бар артиши таҷовузкори Бонапарт Наполеон ғалаба кард.

Шӯриши декабристон

Сиёсати иртиқони мутлақият. Аракчеевчигӣ. Баъди ҷанги ватани соли 1812 дар Русия давраи тираи иртиқони ҳукумати подшоҳӣ оғоз ёфт. Мутлақият мекушид, ки ғалаба бар Наполеонро барои манфиатҳои худ ва мустаҳкам кардани ҳокимият истифода барад. Зулму истибдоди пулис шадид ва бераҳмонатар мешуд, афкори пешқадами ҷамъияти ва омӯзгорони пешқадами донишгоҳҳо таъқиб карда мешуданд, дар ҷомеа ғояҳои калисои православи бештар ҷорӣ мегардиданд. Ҳукумат шӯришҳои деҳқонро бераҳмона паҳш мекард. Ин сиёсат аракчеевчигӣ номгузори шудааст, ки он аз номи шахси наздики шох, сармушовири ӯ А.А. Аракчеев гирифта шудааст.

Генерал Аракчеев шахси дағалу бераҳм, хушомадгӯи подшоҳ буда, барои иҷрои ҳар як фармони вай ҳозир буд. Ӯ ҳимоятгари асосии сиёсати иртиқони подшоҳ гардид.

50. Павел Пестел.

Бо фармони Александри I Аракчеев бошишгоҳҳои ҳарбӣ ташкил намуд. Бо мақсади камтар кардани хароҷоти артиш ҷузъу томҳои алоҳидаро ба деҳот кӯчонида, фармон баровард, ки на танҳо ба хидмати ҳарбӣ, балки ба кишукори замин низ машғул шаванд. Аҳолии ин деҳаҳо ба қатори бошишгоҳҳои ҳарбӣ гузаронида шуданд. Деҳқонон маҷбур буданд, ки хидмати ҳарбиро иҷро

карда, дар айни замон ба кишоварзӣ низ машғул шаванд. Дар бошишгоҳҳои ҳарбӣ қору зиндагӣ бо фармони унтерофитсерону афсарон дар ҷараён буд.

Машқҳои беҳисоб, заҳмати вазнин, ҷазои саҳт, беҳуқуқии комил ҳаёти сокинони бошишгоҳҳои ҳарбиро аз бадарға ҳам бадтар карда буд. Сокинони бошишгоҳҳои ҳарбӣ борҳо бар зидди зулму ситами аракчеевчигӣ шӯришҳо бардоштанд.

Аввалин созмонҳои махфии декабристон. Баъд аз ғалаба ва баргаштани артиш ба ватан, дар байни афсарони ҷавони равшанфикр махфилҳои инқилобӣ ташкил ёфтанд. Соли 1816 гурӯҳи афсарони ҷавон созмони махфии «Иттифоқи наҷот» ё худ «Ҷамъияти писарони содиқ ва вафодори Ватан»-ро ташкил карданд. «Иттифоқи наҷот» дар назди худ вазифа гузошта буд, ки дар Русия ҳуқуқи раиятиро барҳам дода, мутлақияти подшоҳии мавҷударо бо мутлақияти конституционӣ иваз мекунад,

вале созмон тарзи ба амал баровардани мақсадҳои дар назди худ гузоштаро равшан накарда буд. Як қисми аъзои созмон ҳангоми ивазшавии император ба вориси ӯ пешниҳод кардани талаботи худ, қисми дигар ба қатл расонидани подшоҳро таклиф мекарданд ва ҳатто нақшаи мушаххаси суиқасдро низ тайёр карда буданд.

Соли 1818 ба ҷойи «Иттифоқи наҷот» декабристони оянда созмони нав «Иттифоқи беҳбудӣ»-ро ташкил карданд. Ин созмони махфӣ қариб 200 нафар узв дошт. Он ҳамагӣ се сол фаъолият дошт.

Аъзои «Иттифоқи беҳбудӣ» дар баромадҳо ва асархояшон сохти мутлақияти Русияро ба зери танқид гирифта, худсарии помещикон ва ришвахӯрии амалдоронро ошкор намуда, вазнинии ҳаёти мардумро нишон медоданд.

Шӯриш дар Майдони Сенати Петербург. Моҳи ноябри соли 1825 ҳангоми саёҳат дар ҷануби Русия (дар Таганрог) император Александри I ногаҳон вафот кард. Азбаски ӯ фарзанд надошт, бародараш Константин мебоист вориси тахт мешуд. Аммо ӯ ҳанӯз ҳангоми дар қайди ҳаёт будани Александри I ба Ҷоизаи бародари хурдӣ – Николай аз тахти подшоҳӣ даст кашида буд, вале аз тахт даст кашидани Константинро на ҳама медонистанд.

51. Шӯриши декабристон дар Майдони Сенати Петербург.

Баъди вафоти Александри I аз тахт даст кашидани Константин эълон нашуд. Лашкар ва аҳоли ба Константин савганд ёд карданд, вале ӯ аз тахт даст кашидани худро эълон кард. Аз ин рӯ, 14-уми декабри соли 1825 дубора рӯзи савгандёдкуни ба Николай эълон карда шуд.

Дар Майдони Сенат декабристон ғаъолият нишон надоданд, яъне ба ҳучум нагузаштанд. Қасри Зимистона ва силоҳҳои оташфишонро ба даст надароварданд. Ба халқи дар майдон ҷамъомада мурочиат низ накарданд. Онҳо шояд аз ҷалб кардани халқ ба шӯриш тарсиданд. Мардум нисбати декабристон хайрхоҳ буданд.

Николаи I ба бартарии неруҳои худ бовар накарда, борҳо шӯришгаронро розӣ кунониданӣ мешуд, ки таслим шаванд. Вай барои гуфтушунид ба назди онҳо генералҳо, метрополит ва бародари худ Михаилро фиристод, лекин ин кор натиҷаи мусбат надод. Баъд генерал-губернатори Петербург М.А.Милорадовичро раво кард. Ҳангоми суҳбати ӯ бо аскарон декабрист П.Г.Каховский бо шоф вайро саҳт маҷруҳ соҳт.

Дар ин вақт Николаи I бо лашкари ба худ содик Майдони Сенатро муҳосира намуд. Чанд маротиба саворагони гурд ба шӯришгарон ҳучум карданд, вале онҳо ҳучуми аскарони подшоҳро зада гардониданд. Николаи I умед дошт, ки шӯришгарон таслим мешаванд, вале онҳо таслим нашуданд. Баъди ин подшоҳ фармон дод, ки шӯришгарон бо тӯпҳо тирборон карда шаванд. Тирборонкунӣ дар байни шӯришгарон дудилагири ба вуҷуд овард. Ин буд, ки аскарон пароканда шуданд. М.А. Бестужев хост, ки аскаронро дар болои дарёи Неваи яхкарда саф кашонда, қалъаи Петропавловскро ишғол кунад, лекин ин кор ба ӯ муяссар нагардид. Дар ин лаҳза яхи дарё аз зарбаи тӯпҳо шикаста шуд ва аскарҳо дар дарё ғарқ шуданд. Қарибиҳои шом шӯриш пурра фурӯ нишонда шуд.

Шӯриши «Ҷамъияти ҷанубӣ». Аъзои «Ҷамъияти ҷанубӣ»-и декабристон дертар шӯриш бардоштанд. Баъд аз он ки шӯриш дар Петербург шикаст хӯрд, дар охириҳои моҳи декабри соли 1825 дар наздикии маҳаллаи Василково, ки 80 км дуртар аз шаҳри Киев воқеъ гардидааст, полки пиёдаанизоми Чернигов шӯриш бардошт. Ба шӯриш аъзои «Ҷамъияти ҷанубӣ» Сергей Муравёв – Апостол ва Михаил Бастужев – Рюмин сардорӣ мекарданд. Пестел дар он ширкат варзида натавонист, ҷунки ӯро ҳукуматдорон ханӯз 13-уми декабр ба зиндон партофта буданд.

Декабристони ҷануби мамлакат ҳам майли ба ҳучум гузаштанро надоштанд. Онҳо намехостанд, ки мақсадҳои худро тавассути силоҳ амалӣ созанд. Аъзои «Ҷамъияти ҷанубӣ» ҳам боварӣ доштанд, ки ҳукумат онҳоро мефаҳмад ва конститутси-

яи пешниҳоднамудаашонро чонибдорӣ мекунад ва бо ҳамин дар мамлакат сохти чумхуриявии ҳокимият барпо мегардад.

Аз бефаъолиятии аъзои ҷамъият истифода бурда, баъди якчанд рӯз ҳукумати Николайи I шӯриши полки Черниговро низ фуру нишонд.

Савол ва супоришҳо

1. *Андешаатонро дар бораи сабабҳои ҷанги байни Русия ва Фаронсаи соли 1812 баён кунед.*
6. *Чаро артиши Русия дар аввали ҷанг ақибнишинӣ кард?*
7. *Нақшаи Наполеон чӣ тавр барбод рафт?*
8. *Чаро Шурои ҳарбӣ қарор кард, ки Маскав ба душман дода шавад?*
9. *Чаро М.И. Кутузов ва Александри I таклифҳои Наполеонро оид ба гуфтушунид дар бораи сулҳ бечавоб монданд?*
10. *Лашқари Фаронса аз хоки Русия кай ва чӣ тавр ронда шуд?*
11. *Аракчевчиғӣ чист?*
12. *Дар бораи ташиклёбии «Ҷамъияти шимолӣ» ва «Ҷамъияти ҷанубӣ» ва мақсаду мароми онҳо нақл кунед.*
13. *Вафоти Александри I ба нақшаи декабристон чӣ тағйирот дохил намуд?*
14. *Дар бораи шӯриши декабристон дар Петербург ва дар Василковои наздикии Киев (Украина) нақл кунед.*
15. *Аз мавзӯ ҳулоса бароред.*

§12. ТАРАҚҚИЁТИ САРМОЯДОРӢ ВА ОҚИБАТҲОИ ОН ДАР ДАВЛАТҲОИ АВРУПО

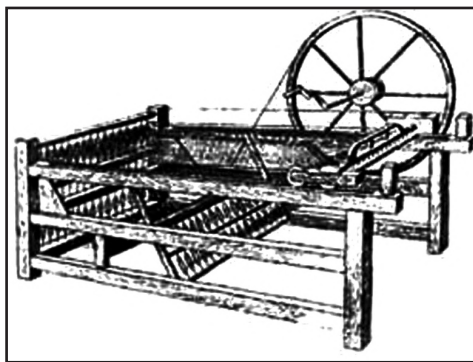
Ба вучуд омадани саноати калон дар Англия. Аз рӯйи ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ Англия аз мамлакатҳои дигар пеш гузашта буд. Флотҳои ҳарбӣ ва тиҷоратии он дар баҳру уқёнусҳо ҳукмронӣ мекарданд. Дар натиҷаи афзоиши босуръати саноати калон истеҳсолоти косибӣ охишта-охишта таназзул кард. Саноат талаботро ба филизот зиёд намуд. Ноҳияҳои нави саноатӣ бунёд ёфта, ободу зебо гардиданд. Дар шимолу ғарб ва маркази мамлакат корхонаҳои зиёд қомат афрохтанд. Дар Уэлси Ҷанубӣ истеҳсоли ангиштсанг афзуд. Киштисозӣ босуръат тараққӣ кард. Шаҳри Лондон ба яке аз шаҳрҳои калонтарини тиҷоративу молиявии ҷаҳон табдил ёфт.

Ба тараққиёти саноат роҳи оҳан ёрӣ мерасонид. Соли 1825 дар Англия аввалин роҳи оҳан сохта шуд. Баъди ин сохтани роҳи

охан дар як қатор мамлакатҳои дигари ҷаҳон суръат гирифт. Он ба тараққиёти босуръати минбаъдаи сармоядорӣ шароити хуб фароҳам овард.

52. Дастгоҳи ресандагии дастӣ.

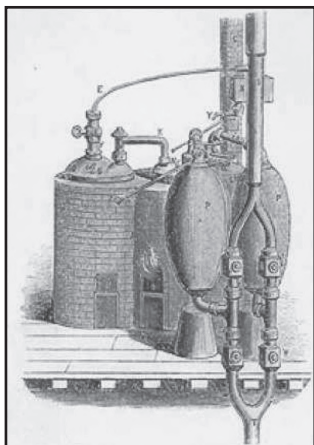
53. Дастгоҳи ресандагии механикии «Хенни».

Дар ибтидои асри XIX дар Англия беш аз нисфи маҳсулоти саноатино корхонаҳои калону миёна истиҳсол мекарданд. Ин корхонаҳо маснуоти аз ҷама муҳимтарини ба монанди дастгоҳҳо, таҷҳизоти корхонаҳо, паровозҳо, киштиҳои буғӣ, мохуту матоъ ва ғайраро истиҳсол мекарданд. Дар байни корхонаҳо рақобат ба вуҷуд омад. Як қисми онҳо дар натиҷаи рақобат тамоман барҳам хӯрда, қисми дигар бо корхонаҳои калон муттаҳид мегардиданд. Дар истиҳсолот акнун мақоми асосӣ аз кишоварзӣ ба саноат гузашт.

Табаддулоти саноатӣ дар Англия. Бухрони барзиёдистехсолкунӣ. Табаддулоти саноатӣ дар Англия нимаҳои дуоми асри XVIII оғоз ёфта, дар нимаи аввали асри XIX ба авҷи тараққиёти худ расид. Як қисми саноат аз истиҳсолоти мануфактурӣ ба истиҳсолоти мошинӣ гузашт.

Яке аз муҳимтарин ихтироот, ки аслан ба табаддулоти саноатӣ ибтидо гузоштааст, дастгоҳи бофандагӣ мебошад. Ихтироъкор Чон Кей, ки аввал бофанда буд, соли 1733 мокуеро ихтироъ кард, ки дар натиҷа маҳсулнокии кори бофанда беш аз ду баробар афзуд.

Бофанда ва дуредгар Чеймс Харгривс аз Ланкшири Шимолӣ соли 1764 чархи ресмонресиро такмил дода, ба он номи духтараш «Ченни»-ро дод. Ин дастгоҳ дар як вақт ду корро иҷро мекард: 16–18 адад риштаро ҳам мересид ва ҳам калоба мекард. Дар натиҷаи такмили ин дастгоҳ маҳсулнокии меҳнати ресанда қариб 20 маротиба афзуд.

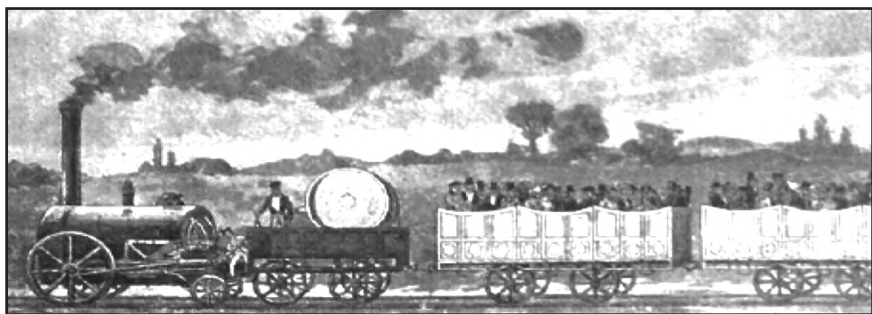
54. Бузургболгаи бугӣ.

Соҳибкор Ричард Аркрайт аз ихтирои Харгривс хуб истифода бурд. Ӯ соли 1771 корхонаи калоне сохта, онро бо мошини «Ченни» ва дастгоҳҳои дигари сермаҳсули бо чархи обӣ ҳаракаткунанда таҷҳизонид. Бо ҳамин аввалин маротиба корхонае сохта шуд, ки он фабрика ном гирифт. Истеҳсол дар он тавассути мошинҳо сурат мегирифт. Дар ин фабрика то 300 нафар кор мекард. Баъди сохтани фабрикаи Аркрайт дар Англия дар зарфи 20 сол зиёда аз 150 чунин фабрика сохта шуд, ки онҳо оҳиста-оҳиста истеҳсолоти мануфактурии каммаҳсулро танг карда бароварданд.

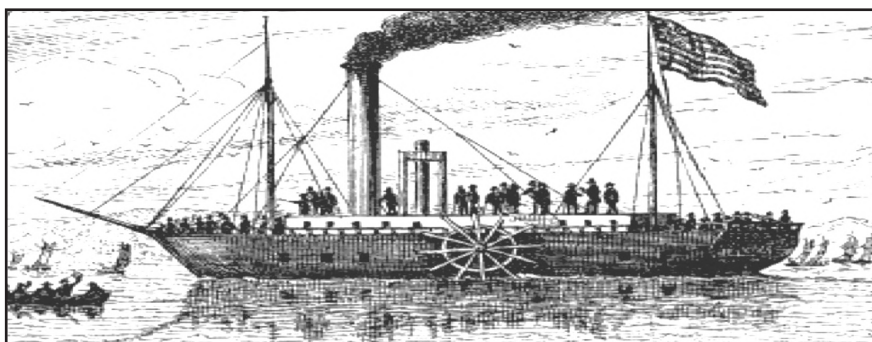
Соли 1784 лаборанти Донишгоҳи Глазго Чеймс Уатт мошини ҳаракатдиҳанда (двигател)-ро ихтироъ кард. Баъди ин гузариш аз мануфактура ба истеҳсолоти фабриқӣ бо суръати тез дар Англия ва баъд дар мамлакатҳои дигар оғоз шуд.

Соли 1807 Роберт Фултон ном механики амриқоӣ аввалин киштии буғиро ихтироъ кард. Соли 1814 муҳандиси худомӯз Чорч Стефенсон аввалин паровозро соخت, ки он дар як соат то 10 км ҳаракат мекард. Паровоз аввал бе роҳи оҳан ба роҳ дароварда шуд, баъд онро ба болои релсҳо гузоштанд. Он бори бисёрро аз як ҷой ба ҷойи дигар мекашонид.

Табаддулоти саноатӣ ба пешрафти истеҳсолоти саноатӣ оварда расонид. Дар натиҷа, як қисми мол харидор намеёфт, чунки истеҳсоли он зиёд шуда, бухрони барзиёдистеҳсолкунӣ ба амал меомад. Яке аз аввалин бухрони барзиёдистеҳсолкунӣ дар Англия соли 1825 ба амал омад, ки он қариб ҳамаи соҳаҳои саноат, аз он ҷумла саноати бофандагиро ҳам фаро гирифт.

55. Қаторраи Манчестер-Ливерпул.

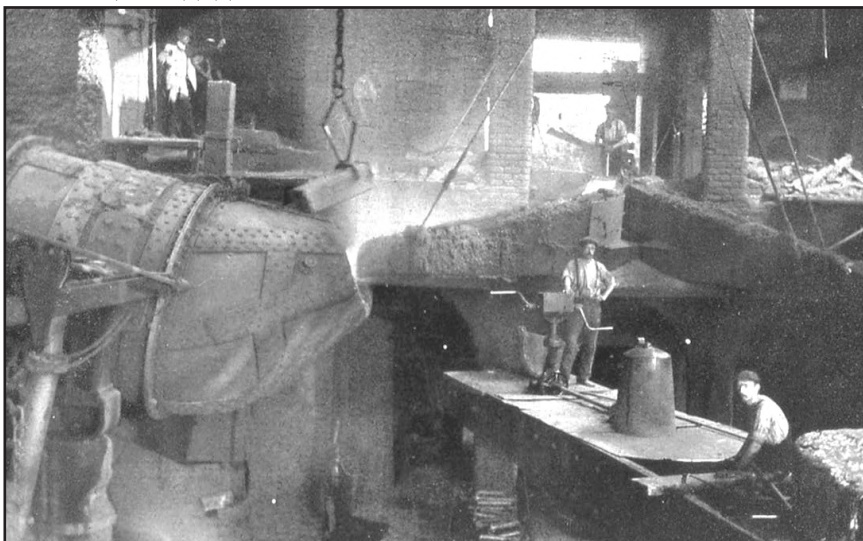
56. Киштии бугиш Фултон. Соли 1807.

Ҳаракати чартистӣ дар Англия. Соли 1836 дар Лондон созмони коргарон ташкил ёфт, ки ба он радикали майдабуржуазӣ Уилям Ловетт роҳбарӣ мекард. Ин созмон талаб кард, ки ба ҳама мардоне, ки синнашон ба 21 расидааст ва дар зарфи 6 моҳ сокини муқимӣ мебошанд, ҳуқуқи интихоботӣ дода, сатҳи дороии молу мулки номзадҳо ба вакилии парлумон бекор карда шавад. Солҳои 1836-1838 дар Англия бӯҳрони нави иқтисодӣ ба амал омад. Ин вазъият дар Англия ҳаракати пурзӯри коргариро ба вуҷуд овард, ки бо номи «ҳаракати чартистӣ» маъруф гардид

Соли 1838 **чартистон** талабномаи аввалини худ – **Хартияи миллиро** таҳия карданд. Дар хартия ҳукумати Англия барои он маҳкум карда мешуд, ки он ба фоидаи ақаллият кор карда, манфиати аксарияти мардумро поймол мекард.

27-уми июни соли 1838 ҳазорон нафар коргар дар майдони Ньюкасл бо парчамҳои барафрошта сурудхонон ба Лондон раф-

танд, то ки талабҳои худро ба парламент пешниҳод кунанд, вале он натиҷае надод.

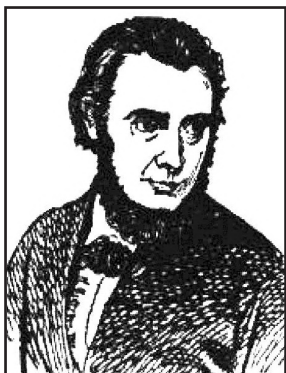

57. Конвертори Бессмер.

Чартистон дар Лондон дар анҷумани худ усулҳои муборизаро муайян намуданд.

Моҳи июни соли 1839 чартистон Хартияи якуми миллиро мураттаб сохтанд, ки дар зери он 1 миллиону 280 ҳазор нафар имзо гузошт ва онро дар вазъияти ботантана ба парламент супориданд. Барои дастгирии хартия дар тамоми мамлакат чамъомаду гирдиҳамоиҳои бисёре барпо гардиданд. Дар шаҳри Бирменгем ҳатто ошӯбҳои коргарон ба амал омаданд. Ҳукуматдорон 80 нафар коргарро ҳабс карда, шаҳрро дар вазъияти муҳосира эълон намуданд. 12-уми июли соли 1839 бо вучуди вазъияти ноором парламони Англия Хартияи якуми миллиро рад кард.

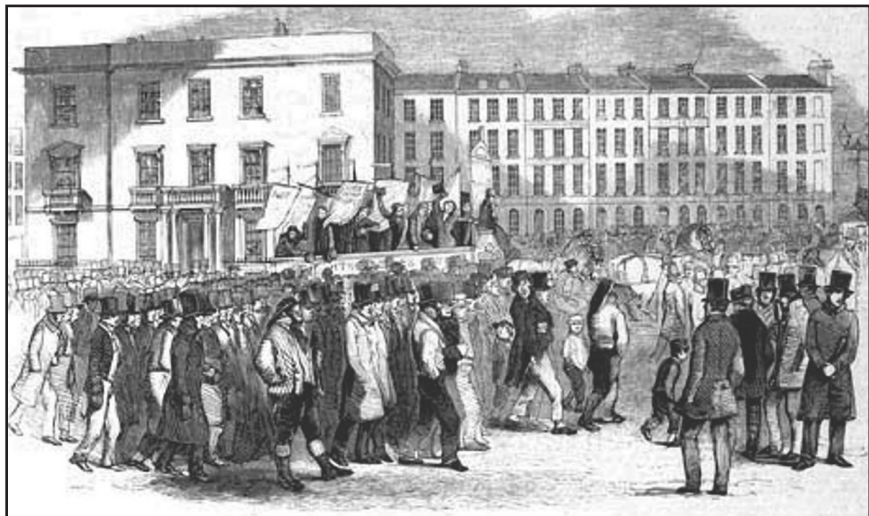
Моҳи майи соли 1842 чартистон ба парламент Хартияи дуҷуми миллиро пешниҳод намуданд, ки ба зери он 3 миллиону 300 ҳазор нафар имзо гузошта буд. Дар ин хартия алайҳи нобаробарии иҷтимоӣ, хусусан музди меҳнати ночизи коргарон эътироз баён карда мешуд. Талаби дигари хартия бекор карда шудани қонун дар бораи камбағалони соли 1834 қабулшуда буд. Ин қонун коргаронро маҷбур мекард, ки барои музди меҳнати камтарин ҳам кор кунанд. Парламент Хартияи дуҷуми миллиро ҳам рад кард.

58. Яке аз арбобони
ҳаракати чартистӣ,
социалист Гарни.

Аз сабаби сар задани бухрони нави иқтисодӣ, дар миёнаҳои солҳои 40-ум ҳаракати чартистии таназзулкарда аз нав авҷ гирифт. Соли 1845 «Чамъияти кишоварзии чартистон» ташкил ёфт. Мақсади он татбиқи нақшаи ислохоти замини аз тарафи О. Коннор пешниҳод карда буд. Ин нақша дар назар дошт, ки давлат замини ленд-лордхоро харида, ба қитъаҳои хурд-хурд тақсим карда, ба коргарон бидиҳад. Ҳарчанд аъзои «Чамъияти кишоварзии чартистон» ба 300 ҳазор нафар расида бошад ҳам, аз сабаби ҳаёли будани нақшаҳояш зуд рӯ ба таназзул ниҳод ва соли 1848 барҳам хӯрд.

4-уми апрели соли 1848 Конгресси навбатии миллии чартистон баргузор шуд. Чартистон дар ин конгресси худ қарор қабул карданд, ки 10-уми апрели соли 1848 ба парлумон аз нав талабномаи Хартияи миллиро пешниҳод намоянд, вале ҳамон рӯз ҳукумат ба Лондон лашкар ворид намуд. Бинобар ин, чартистон танҳо гирдиҳамоӣ ташкил карданду ҳалос. О. Коннор бошад, мавқеи таслимкоронаро ишғол намуда, маслиҳат дод, ки мардум пароканда шаванд.

59. Чартистон талабномаро ба парлумон мебаранд.

Моҳи июли соли 1848 парлумон талабномаи сеюми Хартияи миллии чартистонро низ рад кард. Бо ҳамин ҳаракати чартистӣ ба шикаст дучор шуд. Сабаби асосии шикасти ҳаракати чартистӣ болоравии дуру дарози саноати Англия мебошад. Он дар солҳои 50-уми асри XIX оғоз ёфта, бекориро дар мамлакат хеле кам кард. Буржуазияи Англия аз ғорат кардани мустамликаҳо низ даромади ниҳоят калон мегирифт ва як қисми онро барои беҳбудии моддии коргарони баландхитисос истифода мебурд.

Ҳаракати чартистӣ дар Англия аҳамияти калони таърихӣ дошт. Он барои ба мамлакати демократӣ мубаддал гардидани ин кишвар саҳм гузоштааст.

Ибтидои табаддулоти саноатӣ дар Фаронса ва Олмон. Фаро расидани давраи осоишта ба болоравии саноати калони корхонавии Фаронса сабаб шуд. Гудозиши чуян ва истеҳсоли ангиштсанг аз соли 1815 то соли 1830 беш аз ду баробар афзуд. Дар корхонаҳои филизгудозӣ роҳҳои нави гудозиши пӯлод ба роҳ монда шуданд. Саноати газворбарорӣ, тадричан аз меҳнати дастӣ ба меҳнати мошинӣ гузашт. Коркарди нахи пахта дар ин давра се маротиба афзуд. Талабот ба дастгоҳҳо зиёд шуд. Мошинҳои буғӣ дар истеҳсолот зиёдтар истифода мешуданд. Дар болоравии табаддулоти саноатии Олмон сохта шудани роҳҳои оҳан нақши муҳим гузоштаанд. Соли 1824 роҳи оҳани аввалин дар байни шаҳрҳои Нюрнберг ва Фюрт ба кор даромад. Дар ҳавзаҳои Рур ва Саар истеҳсоли ангишт ва маъдани оҳан афзуд. Оҳиста-оҳиста соҳаҳои дигари саноат ҳам тараққӣ мекарданд, вале табаддулоти саноатӣ дар Олмон нисбат ба Англия ва Фаронса ақиб мемонд. Яке аз сабабҳои асосии он парокандагии Олмон буд. Дар ин давра Олмон аз 36 давлату давлатча ва 4 шаҳри мустақил иборат буд.

Қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолии сармоядорӣ. Ҳар як ҷомеа тарзи истеҳсоли худро дорад. Он аз ду таркиб – қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ иборат аст. Қувваҳои истеҳсолкунанда дар навбати худ аз предмети меҳнат ва олооти меҳнат иборат мебошад. Маъданҳо замин, дарёҳо, ҷангал, обанборҳо, пахта, найшакар ва ғайра предмети меҳнат мебошанд. Аз онҳо маҳсулот тайёр карда мешавад. Афзори меҳнат чизест, ки тавассути он маҳсулот ё худ молро истеҳсол мекунанд. Ба он неруи коргарӣ, дастгоҳҳои барқӣ, корхонаҳо мошинҳо, дастгоҳҳо, роҳҳои оҳану қаторҳо ва ғайра дохиланд.

Соли 1834 дар шаҳри Лион шӯриши дуюми коргарон ба амал омад. Аз 4 то 6-уми июни соли 1844 бофандагони музофоти Силезияи Олмон шӯриш бардоштанд. Баъди шӯриши июнии Олмон ошӯбҳо дар наздикии Прага, музофотҳои кӯҳии Чехия, Моравия ва шаҳру вилоятҳои дигари Олмон низ сар заданд.

Савол ва супоришҳо:

1. *Кадам далелҳо собит мекунанд, ки дар Англия табаддулоти саноатӣ ба вучуд омада буд?*
2. *Бухрони шадиди аввалини иқтисодӣ дар Англия кай ба амал омад?*
3. *Дар бораи ҳаракати чартистӣ дар Англия нақл кунед.*
4. *Чонибдорони «Неруи ахлоқӣ» ва «Неруи ҷисмонӣ» чӣ мақсад доштанд?*
5. *Чаро ҳаракати чартистӣ дар солҳои 40-уми асри XIX заиф шуда, оқибат барҳам хӯрд?*
6. *Дар Олмон табаддулоти саноатӣ кай оғоз ёфтааст?*
7. *Қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсоли чомеаро шарҳ диҳед.*

§13. ҲАРАКАТИ СОТСИАЛИСТӢ ВА КОММУНИСТӢ

Томас Мор. Яке аз асосгузори сотсиализми хаёли – Томас Мор (1478 – 1535) мебошад. Ӯ гуманисти давраи Эҳёи Англия ба шумор меравад. Томас Мор дар солҳои 1529-1532 дар Англия дар мансабҳои баланди давлатӣ кор кардааст. Ақидаҳои сотсиалистии худро Томас Мор соли 1516 дар китоби «Утопия» инъикос намудааст. Дар ин асар оид ба сохти беҳтарини давлатӣ, ки дар он на шох хасту на гадо, ҳама неъматҳои моддиву маънавӣ фаровон, барои ҳама аззои чомеа дастрас ва ҳама хушбахтанд, суҳан меравад.

Маънои калимаи «Утопия» – «вучуд надоштан», «чизи хаёли» мебошад. Яъне дар китоб суҳан дар бораи давлате меравад, ки дар ҳақиқат Утопия воқеъ будааст, аммо чунин ҳақиқат вучуд надорад. Ин сохти давлатии ноодилонро Томас Мор хаёлан ба қалам додааст.

Сотсиалистони хаёли. Бенавоӣ ва қашшокии коргарону касибони Фаронса барои ба вучуд омадани ғояҳои хаёли замина гузошт. Сотсиалистони хаёли эътирози заҳматкашонро алайҳи сармоядорон дар асарҳои худ хаёлан ифода намудаанд. Таълимоти сотсиалистони хаёлии Фаронса Анри Сен-Симон, Шарл Фурье ва

сотсиалисти хаёлии Англия Роберт Оуэн ва аз тарафи онҳо танкид карда шудани чиҳатҳои манфии ҷомеаи сармоядорӣ дар рушди тафаккури сотсиалистии мардум мақоми баланд пайдо намуд.

Ба вучуд омадани таълимоти сотсиалистони хаёли аз он шаҳодат медиҳад, ки зиёиён аз натиҷаҳои инқилоби буржуазии охири асри XVIII Фаронса норозӣ буданд. Сотсиалистони хаёли бовар доштанд, ки паҳн кардани ғояҳои судбахш метавонад ба маданияти ҷомеа таъсир расонад. Аз ин сабаб, онҳо барои кор карда баромадан ва дар ҷомеа паҳн намудани чунин ғояҳо камар бастанд.

Анри де Сен-Симон (1760 – 1825) яке аз шахсони бомаърифати замони худ буд. Вай дар оилаи ашроф таваллуд шудааст. Дар ҷавонӣ аз риёзишинос ва файласуфи машҳур Даламбер таълим гирифтааст. Мақсади асосии ҳаёти худро Сен-Симон дар кор карда баромадани лоиҳаи чунин ҷомеае медид, ки ба мардум бахту саодат биёварад.

60. Анри Сен-Симон.

Сен-Симон бовар дошт, ки дар пешрафти ҷомеа ивазшавии шакли моликият мақоми калон дорад. Инкишофи маърифатро ӯ неруи ба пеш ҳаракатдиҳандаи ҷомеа меҳисобид. Сен-Симон қайд мекунад, ки инқилоби Фаронса қонунист, вале он аз роҳи дуруст берун баромадааст. Аз ин ҷост, ки ҳокимият ба дасти шахсони аз илму фарҳанг дур гузашт.

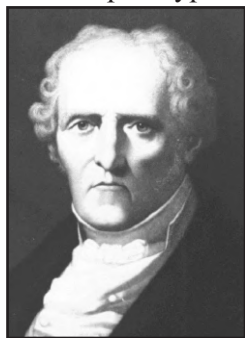
Ҷомеаи сармоядориро маҳкум намуда, Сен-Симон исбот кард, ки чунин сохти давлатие бунёд карда шавад, ки дар он манфиатҳои шахсӣ ҷомеа ба ҳам баробар бошанд.

Ин гуна ҷомеаро «Низоми нави саноатӣ» номид. Дар «Низоми нави саноатӣ»-и Сен-Симон моликияти хусусии соҳибкорон вучуд дорад. Буржуазия ва коргаронро ӯ ба гурӯҳи «индустриалҳо» дохил кардааст. Сен-Симон бовар дошт, ки соҳибкорон муҳофизони манфиатҳои коргарон хоҳанд буд.

Сен-Симон ва шогирдони ӯ зидди бо роҳи инқилобӣ – хунрезӣ дигаргун кардани ҷомеа буданд. Баъди вафоти Сен-Симон шогирдони ӯ Анфантэн ва Базар ақидаҳои устоди худро бо роҳу воситаҳои гуногун ба мардум тарғибу ташвиқ мекарданд. Онҳо ақидаҳои Сен-Симонро гирд оварда, соли 1830 бо номи «Баёни таълимоти Сен-Симон» китоберо ҷоп ва дастраси мардум намуданд.

Шарл Фурйе (1772-1837) дар оилаи тоҷир таваллуд шудааст. Солҳои инқилоби буржуазии Фаронса оилаи онҳо муфлис шуд. Сипас, Шарл дар яке аз ширкатҳои калони тичоратӣ чун хизматчи хурд ба кор медарояд.

Дар рисолаҳои худ Шарл Фурйе тамаддуни буржуазиро ба зери танқиди саҳт гирифтааст. Махсусан дар рисолаи «Ҷаҳони нави саноатӣ ва ҷамъият», ӯ ақидаҳои худро хеле возеҳу равшан баён намудааст. Мувофиқи нақшаи Фурйе асоси ҷомеаи баробарро бояд фаланга ташкил диҳад. Фаланга иттиҳоди истеҳсолию меҳнатист, ки дар он одамон якҷоя бо меҳнати саноативу кишоварзӣ машғул мебошанд. Шарл Фурйе дар назар дошт, ки аъзои ин иттиҳод дар қасрҳо – фалангиҳо зиндагонӣ хоҳанд кард. Дар он ҷо барои онҳо тамоми шароити моддию маънавӣ муҳайё карда мешавад. Дар фаланга ҳар кас ба касби дӯстдоштаи худ машғул шуда метавонад. Зиддияти байни меҳнати ҷисмонӣю фикрӣ ва фарқи байни шахру деҳот дар ҷомеа дида намешавад.

61. Роберт Оуэн.

Шарл Фурйе ба мисли Сен-Симон дар назар дошт, ки гузариш ба ҷомеаи нав бе хунрезӣ, ба таври осоишта ба амал меояд. Ин кор бо ёрии баъзе сармоядорони ташаббускор амалӣ хоҳад гашт. Онҳо маблағ ҷудо мекунанд, ки фалангаҳои намунавӣ аввалин ташкил карда шаванд. Баъд таҷрибаи онҳоро барои бунёди «Ҷомеаи баробар» дигарон низ қабул хоҳанд кард. Барои он ки сармоядорон ба ин кори наҷиб ҳавасманд шаванд, як миқдор даромади ин фалангаҳо бояд ба онҳо дода шавад. Ҷамаи даромади фалангаҳо ва аъзои онҳо мувофиқи меҳнату қобилиятшон тақсим карда мешавад.

Роберт Оуэн (1771-1858) намояндаи машҳури сотсиалистони ҳаёлии англис мебошад. Ӯ ҳамчун соҳиби корхонаи бофандагӣ аз меҳнати пурмашаққати коргарон ва қашшоқии онҳо хуб огоҳ буд. Оуэн хост, ки аҳволи коргаронро беҳтар кунад. Барои ин ӯ рӯзи кори онҳоро дар корхонааш 10 соату 30 дақиқа карда, музди меҳнатшонро баланд намуд. Барои коргарони корхона дуконҳои хӯроквориву ошхонаҳо кушод. Нафақаи беморӣ ва пиронсолагиро чорӣ намуд, истифодаи меҳнати кӯдаконро манъ кард.

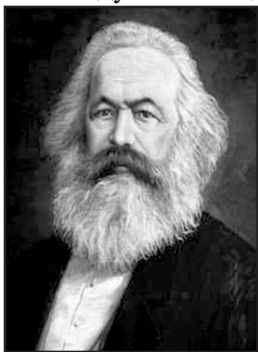
Оуэн сармоядоронро ба зери танқиди саҳт мегирад. Мавҷудияти моликияти хусусиро сабабгори асосии қашшоқии мардум

медонист. Оуэн орзу мекард, ки чунин чомеа бунёд карда шавад, ки дар он моликияти хусусӣ ба воситаҳои истехсолот, фарқ дар байни меҳнати ҷисмонию фикрӣ ва қашшокии мардум вучуд надошта бошад. Аз рӯйи ақидаи Оуэн, чомеаи ояндаи бесинф федератсияи худидорашаванда хоҳад буд. Таксимооти неъматҳои моддӣ дар ин чомеа аз рӯйи талаботи аъзои он ба амал бароварда мешавад.

Дар миёнаи солҳои 20-ум Оуэн ба ИМА рафт ва ҳамроҳи тарафдоронаш дар Иёлоти Индиана колонияи «Гармонияи нав»-ро ташкил кард, вале дар мамлакате, ки сармоядорӣ бо суръати баланд таракқи мекунад ва музди меҳнати коргарон баланд аст, чунин чомеа дуру дароз умр дида наметавонист. Дар охири солҳои 20-ум «Гармонияи нав» барҳам хӯрд ва Оуэн ноумед ба Англия баргашт.

Ҳаракати коммунистӣ. Солҳои 40-уми асри XIX коргарони мамолики Аврупо бо баромадҳои сершумори инқилобии худ ба майдони мубориза қадам ниҳоданд. Онҳо муқобили истисмори сармоядорӣ ба мубориза бархостанд. Дар Англияи солҳои 30-юм ва 40-ум муборизаи пролетариат бо номи “чартизм” машҳур аст. Дар Фаронса солҳои 30-юм шӯриши коргарони корхонаҳои бофандагии шаҳри Лион ба амал омад. Дар Олмон соли 1844 шӯриши бофандагони музофоти Силезия сар зад. Баромадҳои инқилобии коргарони Англия, Фаронса ва Олмон дар байни халқ таъсири калон гузошта, барои ба вучуд омадани назарияи коммунизм замина гузоштанд.

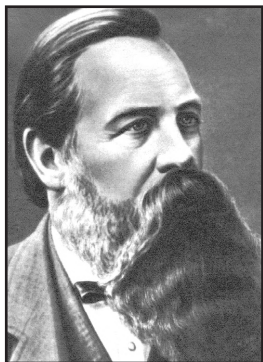
Таълимот дар бораи роҳҳои озодкунии пролетариат ва соҳтмони ҷамоаи коммунистиро Карл Маркс ва Фридрих Энгелс дар нимаи дууми солҳои 40-уми асри XIX кор карда баромаданд.

62. Карл Маркс.

Карл Маркс (1818-1883). Дар шаҳри Трири музофоти Рейни Олмон таваллуд шудааст. Падари ӯ Генрих Маркс адвокат ва шахси бомаърифат буд. Ба ғояҳои инқилоби буржуазии Фаронса баҳои баланд медод. Ӯ аз қобилияти ғавқулодаи писараш барвақт огоҳ шуда, вайро барои таҳсил ба яке аз гимназияҳои беҳтарини Трир дод. Баъди хатми он Карл Маркс ба факултаи ҳуқуқшиносии Донишгоҳи Бонн дохил шуда, баъди як сол барои давом додани таҳсил ба Донишгоҳи Берлин гузашт. Дар ин донишгоҳ ӯ ба омӯзиши амиқи таърих, назарияи ҳуқуқ, фалсафа, таърихи

санъат ва адабиёт пардохт. Дар давраи донишҷӯӣ Маркс фалсафаи Гегелро аз худ карда, ба маҳфили гегелчиёни чап дохил мешавад.

63. Фридрих Энгелс.

Баъди хатми донишгоҳ Карл Маркс дар мавзуи «Фарқи байни натурфалсафаи Демокрит ва натурфалсафаи Эпикур» рисолаи докторӣ навишта, онро бомуваффақият дифоъ намуд.

Солҳои 1842-1843 Маркс дар «Рӯзномаи Рейн» кор кардааст. Фаъолияти инқилобии ӯ аз ҳамин рӯзнома оғоз ёфтааст.

Фридрих Энгелс. (1820 – 1895). Дар оилаи фабрикадори шаҳри Бармени музофоти Рейни Олмон таваллуд шудааст. Фридрихи ҷавон истеъдоди ғавқулода дошт. Дар овозни ҷавонӣ ӯ илмҳои бисёреро аз худ кардааст.

Қашшоқию гуруснагӣ ва бенавоии мардум дар қалби Фридрихи ҷавон раҳму шафқати зиёдеро нисбати мардуми заҳматкаш бедор карда, дар матбуот ҳамчун инқилобчии демократ баромад мекард.

Фридрих Энгелс соли 1841 ҳангоми дар Берлин хидмати ҳарбиро адо кардан ба донишгоҳи он ҷо ҳамчун шунавандаи озод дохил мешавад. Ӯ низ бо гегелчиёни чап алоқа пайдо мекунад.

Аз охири соли 1842 Фридрих Энгелс муддате дар шаҳри Лондон зиндагӣ мекунад. Дар Англия падараш корхонае дошт, ки ба ӯ мерос монда буд. Энгелс бо ҷашмони худ дид, ки вазъияти зиндагии коргарони саноатӣ чӣ тавр вазнин аст. Аз ин рӯ, барои аз истисмор озод кардани онҳо камар мебандад.

Иттифоқи Коммунистон. Маркс ва Энгелсро бо ҳам ақидаҳояшон наздик карданд. Соли 1842 воҳӯрии аввалини онҳо дар идораи «Рӯзномаи Рейн» сурат гирифт. Соли 1844 Энгелс барои боздиди Маркс ба Париж рафт ва аз ҳамон вақт сар карда, дӯстии яқумраи ғоявии онҳо оғоз ёфт.

Дар аввали соли 1847 аз тарафи роҳбарияти ҳамонвақтаи «Иттифоқи одилон» пешниҳод карда шуд, ки Маркс ва Энгелс барои ин созмон оӣиннома мураттаб созанд ва инчунин роҳбарии созмонро ба уҳда гиранд. Онҳо оӣинномаи «Иттифоқи одилон»-ро мураттаб сохтанд ва барои аз нав ба низом даровардани ин созмон шуруъ карданд. Дар Конгресси лондонии соли 1847 созмон қарор дод, ки «Иттифоқи одилон» ба «Иттифоқи коммунистон» табдил дода шавад. Дар охири соли 1847 Конгресси дуҷуми «Итти-

фоки коммунистон» баргузор гардид. Коргарон ва сотсиалистоне, ки дар конгресс ширкат доштанд, ба Маркс ва Энгелс супориш доданд, ки барномаи «Иттифоки коммунистон»-ро мураттаб созанд. Ин барнома «Манифести Ҳизби Коммунистӣ» номида шуд.

Манифести Ҳизби Коммунистӣ. Мураттибони барномаи «Иттифоки коммунистон» таъкид мекарданд, ки асоси чамъиятии инсониро тараққиёти иқтисодии вай ташкил медиҳад. Асосгузори марксизм алоқамандии қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолиро дар «Манифести Ҳизби коммунистӣ» кушода, оқибати зиддияти байни онҳоро пешгӯӣ ҳам кардаанд.

Маркс ва Энгелс дар «Манифести Ҳизби Коммунистӣ» нишон доданд, ки таърихи инсоният таърихи муборизаи синфҳо мебошад.

Дар «Манифест...» Карл Маркс ва Фридрих Энгелс пешгӯӣ кардаанд, ки дар оянда пролетариат бар буржуазия ғалаба хоҳад кард.

«Манифести Ҳизби Коммунистӣ» бо шиори зерин хотима меёбад: «Пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо, як шавед!».

Асосгузори марксизм дар ин санади барномавии ҳаракати коммунистӣ принципҳои муҳимтарини назарияи марксистӣ – муборизаи синфӣ, ногузирии инқилоби сотсиалистӣ, барпо карда шудани диктатураи пролетариат ва сохтмони ҷомеаи коммунистиро аз ҷиҳати илмӣ асоснок кардаанд.

Вале раванди таърихӣ дар нимаи дуҷуми асри XIX ҷараёни ҳаракати коммунистӣ дар ҷаҳон ва таҷрибаи сохтмони ҷомеаи сотсиалистӣ дар асри XX дар як қатор давлатҳо исбот намуданд, ки назарияи коммунистии Маркс ва Энгелс аз бисёр ҷиҳат ифротӣ ва ҳаёли мебошад. Маълум аст, ки барои дар ҷомеа ҷорӣ намудани адолат як диктатураро бо диктатураи дигар иваз кардан мумкин нест. Чунин шароите муҳайё кардан лозим аст, ки ҳуқуқшиканӣ ва беадолатӣ аз байн бардошта шавад.

Савол ва супоришҳо:

1. *Томас Мор кист? Ибораҳои «сотсиализми ҳаёли» ва ё «сотсиалистони ҳаёли» бо номи ӯ чӣ муносибат доранд?*
2. *Кӣ ҳоро сотсиалистони ҳаёли номидаанд?*
3. *Дар бораи Сен-Симон чӣ медонед?*
4. *Кадам ақидаҳои Шарл Фуре ба шумо писанд омаданд?*
5. *Дар бораи фаъолияти сотсиалисти ҳаёлии англис Роберт Оуэн нақл кунед.*

6. Чаро дар солҳои 40-уми асри XIX дар Аврупо назарияи коммунизм ба вуҷуд омад?

7. Дар бораи Карл Маркс ва Фридрих Энгелс нақл кунед.

8. Дар бораи «Иттифоқи одилон» ва «Иттифоқи коммунистон» чиро медонед?

9. Дар бораи барномаи «Манифести Ҳизби Коммунистӣ» маълумот диҳед.

10. Аз мавзӯ ҳулоса бароред.

§ 14. ТАШКИЛЁБИИ ДАВЛАТҲОИ СОҲИБИСТИҚЛОЛ ДАР АМЕРИКАИ ЛОТИНӢ

То ибтидои давраи нав тақрибан тамоми Амазонкаи Ҷанубӣ мустамликаи Испания буд. Бразилия, ки мустамликаи Португалия буд, нисфи ин китъаро ташкил меод. Ҷазираи Гаити, ки дар баҳри Кариб воқеъ аст (галаҷазираҳои Вест-Индия), то соли 1804 ба Фаронса тааллуқ дошт.

64. Гуссен Лувертор ва сарбозони артиши ӯ.

Инқилоби ғуломон дар Гаити соли. Ҷазираи Гаитиро Христофор Колумб кашф карда, дар он ҷо аввалин мустамликаи аврупоӣҳо ро таъсис дода буд. Баъд аз ин ҷазира ба дасти роҳзанони фаронсавӣ гузашт, ки онҳо аз ин ҷо ба киштиҳои тичоратӣ ҳамла мекарданд. Минбаъд ҷазираи Гаити ба ихтиёри Фаронса мегузарад.

Қисми зиёди ҳиндуёни маҳаллӣ аз беморӣ мурданд ё қир карда шуданд. Аз ин рӯ, барои қорқарди заминҳои найшақар ба Гаити аз Африқо ғуломони зиёди сиёхпӯстро меоварданд.

То охири асри XVIII дар Гаитии Фаронса зиёда аз 400 ҳазор ғуломи сиёхпӯст ва даҳҳо ҳазор дурага (насли сафедпӯстону сиёхпӯстон) зиндагӣ мекарданд. Аз ҳисоби заҳмати онҳо сафедпӯстон бой мешуданд. Дар ҳазира фермерҳои сафедпӯст ва ҳунармандон сокин буданд.

Дар натиҷаи меҳнати тоқатфарсо ғуломон тез-тез шӯриш мбардоштанд. Шӯрише, ки соли 1791 ба амал омад, дар таърих ягона шӯриши муваффақи ғуломон буд, ки ҳокимиятро ба даст оварда, давлати начандон қалон, вале мустақили худро ташкил карданд. Ин муваффақият тавассути қидду ҳаҳди муштараки ғуломон, қамбағалон ва сафедпӯстони тобеъ ба даст омад. Роҳбари инқилоби ғуломон дар Гаити Туссен Лувертьюр буд.

Туссен Лувертьюр. Туссен Лувертьюр дар оилаи ғулом таваллуд шудааст. Туссен марди ҳасуру қалер буд ва қобилияти баланди роҳбарӣ қарданро дошт. «Шиори мо – қалаба ё марг, марг озодӣ!» – меғуфт ӯ. Туссен Лувертьюр ғуломонро озод ва заминҳоро ба онҳо тақсим намуд. Баъди якҷанд сол лашқари Наполеон Бонапарт Гаитиро забт қард. Туссен Лувертьюр асир афтод. Ӯро мустамликадорони нави Гаити ба Фаронса фиристоданд. Туссен дар маҳбас вафот қард. Фаронса, ки ба қангҳои Аврупо машғул буд, мардуми Гаити аз фурсат истифода бурда, лашқари ӯро аз он ҷо пеш қарда, Гаитиро аз нав соҳибистиклол эълон намуданд.

Дар ҳазира Ҷумҳурии Гаити ташкил қарда шуд. Заминҳои беҳтарин оҳиста-оҳиста ба дасти мулкдорон гузашт. Минбаъд қисми шарқии ҳазира аз Гаити қудо шуда, давлати мустақил шуд.

Қанги истиклолҳои дар Мексика. Соли 1810 дар мустамликаҳои испании Амриқои Лотинӣ шӯришҳои оммавӣ сар заданд. Дар натиҷаи муборизаи озодихоҳонаи халқҳои Амриқо бисёр ватандӯстон ба майдон омаданд. Халқи Мексика ҳоло ҳам номҳои қаҳрамонони шуҳратманди озодихоҳи халқи худ, пешвоёни шӯриши деҳқонони қамбағал Мигел Идалго ва Хосе Морелосро бо эҳтиром ба забон меғиранд ва ёдоварӣ меқунанд.

Рухонии деҳотӣ Идалго дар байни соқинони маҳаллӣ, маҳсусан дар байни ҳиндуён, ки забони онҳоро меқонист, обрӯӣ

калон дошт. Соли 1810 Идалго хиндуён ва дурагаҳоро, ки ба табакаи камбағалтарини деҳқонон тааллуқ доштанд, даъват кард, ки барои истиқлол мубориза баранд ва заминҳои аз онҳо гирифтаро ба худ гардонанд. Аз хиндуён ва дурагаҳои шӯришбардошта як лашкари том ташкил шуд. Шӯриш қисми зиёди мамлакатро фаро гирифт. Идалго ба ғуломдорон фармон дод, ки дар муддати даҳ рӯз тамоми ғуломони худро озод кунанд ва андозеро, ки чамоаҳои хиндӯй ба ҳокимони мустамлика медиҳанд, бекор кунанд. Ҳокимони испанӣ ба Идалго таклиф карданд, ки агар таслим шавад, гуноҳашро мебахшанд. «Бахшиш ба худи ҷинояткорон лозим аст, на ба муҳофизатгарони Ватан!» – гуфт Идалго. Лашкари Испания аскарони ихтиёрии Идалгоро шикаст дода, соли 1811 худи Идалгоро асир гирифта, парронданд.

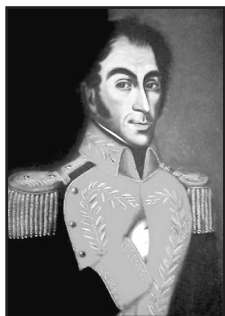
65. *Хосе Морелос*

Муборизаи Идалгоро ҳамсафи наздиктарини ӯ писари дуредгар Хосе Морелос давом дод. Морелос хачирбон ва баъд руҳонии камбағали деҳа буд. Морелос кӯшиш мекард, ки заминҳои хиндӯёнро ба соҳибонашон баргардонад. Морелос заминҳоро аз заминдорони калон мусодира карда, барҳам додани ғуломдориро тасдиқ ва шиканчаро бекор кард. Вақте ки ба Морелос унвони «аълоҳазрат»-ро таклиф намуданд, ӯ рад кард ва ба худ унвони «хизматгори миллат»-ро раво донист. Ӯ меҳост, ки аҳволи камбағалонро беҳтар кунад.

Морелосро 40 ҳазор нафар хинду дастгирӣ мекард, дар лашкари ӯ якчанд ҳазор нафар зангӣ ҳам буд, вале дастаҳои артиши доимии испаниҳо заминдорони калонро ба тарафи худ ҷалб карда, шӯришгаронро шикаст доданд ва Морелосро парронданд.

Сипас, роҳбарии ҳаракати озодихоҳиро заминдорони калон ба даст гирифтанд. Мубориза барои истиқлол дар Мексика давом мекард. Соли 1821 Мексика давлати мустақил шуд. Дар рафти инқилоб ғуломдорӣ барҳам дода шуд, вале деҳқонон аз зулми соҳибону судхӯрон озод нашуданд. Баъди якчанд сол Мексика ҷумҳурӣ эълон шуд.

Ҷангҳои истиқлолхоҳӣ дар Амрикои Ҷанубӣ. Боливар. Қаҳрамони машҳури халқҳои Амрикои Ҷанубӣ, ки ба муқобили зулми мустамликавӣ мубориза бурдааст, Симон Боливар мебошад.

66. *Симон Боливар*

Симон Боливар дар оилаи заминдор ва тоҷири калони креоли Венесуэла таваллуд ёфтааст. Ӯ маълумоти хуб гирифта, сар то сари Аврупо ро саёҳат карда, асарҳои Волтер ва Руссо ро мутолиа намудааст. «Ман то занҷирҳои Испанияро, ки ватанамро печонида гирифтаанд, пора накунам, ором нахоҳам шуд»-гуфта буд ӯ.

Боливар артиши озодихонаи Венесуэлро ташкил дод ва 21-уми июни соли 1821 артиши Испанияро торумор ва Венесуэлро соҳибистиклол эълон кард. Барои ҷангҳои бо муваффақият муқобили лашкари Испания рутбаи генерал ва уновони фаҳрии «озодкунанда»-ро гирифт.

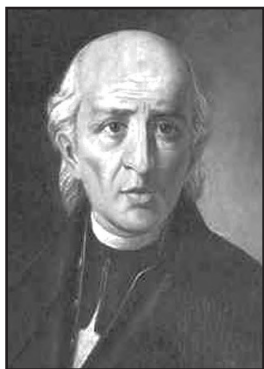
Ӯ на танҳо ба креолҳои заминдор таъя мекард, балки зангиҳою хиндуёнро низ ба мубориза бархезонд. Барҳам задани ғуломдориро эълон намуда, бо ҳамин як қисми ғуломони зангиро ба тарафи худ ҷалб кард. Ба кишоварзони хинду ваёда дод, ки баробари тамом шудани ҷанг ба онҳо замин медиҳад, вале аз сабаби муқобилати соҳибони киштзорҳо, ғуломдорӣ дар Венесуэла танҳо дар миёнаҳои асри XIX барҳам дода шуд.

Вақте ки Боливар барои ёрӣ ба мардуми пешқадами Аврупо муроҷиат кард, ба ӯ ихтиёриёни зиёде ҳамовозӣ карданд. Онҳо мехостанд ба муборизаи халқҳои Амрикои Лотинӣ ба муқобили мустамликадорони истилогар ёрӣ диҳанд. Ба ёриҳои Боливар ирландӣҳо, англисҳо, олмониҳо, италиявӣҳо ва русҳо омаданд.

24-уми декабри соли 1824 дар шимолӣ Перу артиши испанӣ торумор карда шуд ва дар ин ҷо ба шарафи Симон Боливар бо номи Боливия давлати нави соҳибистиклол эълон карда шуд. Боливар қарор дод, ки аз кӯҳҳои барфпӯши Анд гузашта, аз испаниҳо вилоти Гренадаи Навро озод кунад. Лашкари ӯ қаҳрамониҳо нишон дода, ба лашкари испаниҳо ғолиб омад. Гренадаи Нав бо Венесуэла муттаҳид гардида, Боливар президенти Ҷумҳурии Муттаҳидаи Колумбияи Кабир гардид.

Боливар хиндуёнро аз андоз озод карда, лоиҳаи қонун дар бораи мусодира кардани заминҳои заминдоронро тартиб дод, вале ин чорабинии охирон ба муқобилияти саҳти давлатмандон дучор омад ва татбиқ нагардид. Боливар орзу дошт, ки тамоми ҷумҳуриҳои озодшудаи Испания ва Амрико ро муттаҳид кунад. Ӯ аз ниятҳои ғоратгаронаи ИМА дар Амрикои Лотинӣ огоҳ шуда

навишта буд: «Амрикоихои шимолӣ... барои мо бегонаанд. Барои ҳамин ҳам, ман ҳеҷ гоҳ розӣ намешавам, ки онҳо барои ба роҳ мондани корҳои амрикоихои мо даъват карда шаванд».

67. Мигел Идалго.

Баъди ғалаба ба испаниҳо заминдорони креол ва буржуазияи афзудаистодаи Колумбияи кабир ба муқобили оммаи халқ муборизаро сар карданд. Бо руҳониёни католикии иттифоқ баста, ба барҳам додани ғуломдорӣ ҳалал расонида, нагузоштанд, ки заминҳои заминдорони бой ба камбағалон тақсим карда шаванд. Боливар дар давраи вазинтарин ва ҳалқунандаи инқилоб бо халқ буд ва ба вай содиқона хизмат кард. Барои ҳамин ӯ ба заминдорон писанд набуд. Сарфи назар аз муваффақиятҳои бадастовардааш, Боливар маҷбур шуд, ки ба истеъфо равад.

Соли 1822 Бразилия аз Португалия ҷудо шуд, вале дар давлати нав сохти ғуломдорӣ нигоҳ дошта шуд.

Дар бисёр шаҳрҳои Амрикои Лотинӣ ҳайкали ёдгории ӯ гузошта шудааст.

68. Симон Боливар бо артиши худ қўҳҳои Андро фатҳ карда, Амрикои Чанубиро аз мустамликадорон озод мекунад.

Хотима ёфтани чангҳои истиқлолхоҳӣ. Лашкари инқилобӣ таҳти фармондеҳии генерал Хосе Сан Мартин Аргентинаро озод кард. Баъди Аргентина ӯ бо лашкараш бо азоби зиёде аз кӯхҳои Анд гузашта, дар озод кардани Чили ва Перу ёрӣ расонид.

69. Сан Мартин.

Дар Уругвай мубориза барои озодӣ на танҳо ба муқобили ҳокимони испанӣ, балки ба муқобили заминдорони бразилӣ, ки мехостанд мамлакатро ғасб кунанд, низ бурда мешуд. Дар натиҷа Уругвай истиқлолият ба даст овард.

Тавассути чангҳои истиқлолхоҳӣ дар Амрикои Лотинӣ зулми мутлақияти испанӣ барҳам хӯрда, якчанд давлати тозаистиқлоли миллий ташкил карда шуд. Аксари ин давлатҳо ҷумҳурӣ эълон карда шуданд. Дар баъзе аз ин давлатҳо гуломдорӣ барҳам хӯрд. Аз ин далелҳо бармеояд, ки чангҳои истиқлолхоҳӣ дар

Амрикои Лотинӣ чангҳои зидди мустамликадорӣ, инқилобӣ, миллию озодихоҳию буржуазӣ буданд.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар қитъаи Амрико кадом давлатҳо аз ҷама зиёд мустамлика доштанд?
2. Дар ҷазираи Гаити инқилоби озодихоҳонаи гуломон кай ва дар зер роҳбарии кӣ натиҷа дод?
3. Инқилоби гуломони Гаити чӣ натиҷа дод?
4. Туссен Лувртур аз кадом давлат шикаст хӯрд?
5. Испаниҳо ва португалиҳо мустамликаҳои худро чӣ тавр идора мекарданд?
6. Дар бораи инқилоби буржуазии озодихоҳонаи халқи Мексика бар зидди мустамликадорони испанӣ нақл кунед.
7. Чаро дар Мексика номҳои Мигел Идалго ва Хосе Морелоеро азизу муътабар медонанд?
8. Дар бораи қаҳрамониҳои Симон Боливар нақл кунед?
9. Номи Боливар дар Амрикои Ҷанубӣ барои чӣ абадӣ гардонида шудааст?
10. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 15. АМРИКОИ ЛОТИНӢ БАӢД АЗ ЧАНГИ ИСТИҚЛОЛИЯТХОӢ

Вазъи Мексикаи соҳибистиклол. Ба даст овардани истиқлол ба таърихи минбаъдаи Мексика таъсири мусбат расонид. Барҳам задани режими мустамликадорӣ ба бекор карда шудани меҳнати маҷбурии ҳиндуён ва андозии сарикасӣ мусоидат кард. Заҳмати зангиёни ғулом дар Мексика нисбатан кам истифода мешуд. Баъди ҷанги истиқлолиятхоӣ дар ин мамлакат ғуломдорӣ бекор карда шуд. Соли 1824 дар Мексика сохти ҷумҳуриявӣ муқаррар гардид. Табақаи болоии аҳоли – креолҳо, косибон, хизматчиён, соҳибони хоҷагиҳои хурд бештар дурага буданд. Қисми асосии аҳолии мамлакатро ҳиндуёни кишоварз ташкил мекарданд. Ҷанги истиқлолхоӣ барои ваҳдати миллии Мексика ва тараққиёти сармоядорӣ мамлакат аҳаммияти ҳалкунанда дошт.

Ҷанги ИМА алайҳи Мексика (1846-1848). Дар байни 31 президент генерал Санта Анна аз ҳама бештар ҳукмронӣ кардааст. Ӯ соли 1834 президенти мамлакат интиҳоб шудааст. Дар мубориза бар зидди таҷовузи ИМА Санта Анна худро ҳамчун хоини манфиатҳои миллии мамлакат нишон дод. Ғуломдорони ИМА кӯшиш мекарданд, ки вилоятҳои шимолии Мексикаро забт намојанд. Артиши ИМА ба Техас ҳуҷум карда, дар он ҷо «Ҷумҳурии соҳибистиклол»-ро ташкил кард. Соли 1836 Санта Анна бо 6000 нафар аскар ба муқобили таҷовузкорони амрикоӣ ҳуҷум кард, вале аз онҳо саҳт шикаст хӯрд. Худи Санта Анна асир афтод ва шармандавор ба ваъданомае, ки қаламрави бузурги Мексикаро ба ИМА месупорад, имзо гузошт. Баъди ба Мехико баргаштан маҷбур мешавад, ки мансаби президентиро тарк намојад, вале баъди ҷанд сол ба ин мансаб аз нав бармегардад.

Соли 1846 ИМА ба Мексика аз нав ҳамла мекунад. Санта Анна ба ҷойи он ки дифоии мамлакатро ташкил намојад, ба хуб мусаллаҳшавии артиш ҳалал мерасонад. 22-юми март соли 1847, 72 киштии ИМА Веракрусро бомбарон ва ишғол карданд. Санта Анна сиёсати таслимкоронаро пеш гирифт. Нерӯҳои ватандӯст аз ҷунин рафтори ӯ ба ғазаб омада, ӯро аз ҳокимият дур карданд. Мардуми одӣ ва аскарон қаҳрамонона меҷангиданд. Халқи Мексика хотираи шаш ҷавони артиллеристро, ки дар наздикии Чапултпека алайҳи душман мубориза бурда, қаҳрамонона ҳалок гардиданд, то ҳол пос медорад.

14-уми сентябри соли 1847 лашқари ИМА ба Мехико дохил шуд. Аҳолии шаҳр барои ҳаёту мамот ба муборизаи зидди истило-

гарон бархостанд. Дар шаҳр ҳаракати партизанӣ вусъат ёфт. Истилогарон бар зидди чирикҳо то 20 ҳазор нафар аскарӣ худро сафарбар намуданд. Дар натиҷаи ҷангҳои пуршиддат ба лашкари ИМА муяссар шуд, ки шаҳро пурра ба даст дарорад. Соли 1848 дар байни ИМА ва Мексика созишномаи сулҳ ба имзо расид, ки мувофиқи он Техас, Калифорния ва Мексикаи Нав ба тобеяи ИМА дохил шуданд. Қаламрави ин се музофоти Мексика аз панҷ се ҳиссаи Мексикаро ташкил мекард. Президенти ояндаи ИМА У. Грант ба ин ҷанг чунин баҳо додааст: «Яке аз ҷангҳои ноидилонатарин буда, дар ягон даври замон миллати зӯр алайҳи миллати камқувват чунин мубориза набурдааст».

Соли 1850 ИМА ва Англия барои назорати якҷояи гардани Панама (он ҷо, ки минбаъд канал кофта шуд) созишнома бастанд. Соли 1853 ИМА Мексикаро мачбур кард, ки ба ивази пули ночизе як қисми дигари қаламрави худро бидиҳад.

Инқилоби Мексика (1854-1860). Сиёсати хиёнаткоронаи Санта Анна қаҳру ғазаби аҳолии мамлакатро ба вучуд овард. Қарзи хориҷӣ ба гардани мардум сол то сол бори гарон мешуд. Пардохти ҳарсолаи фоизи ин қарз аз даромади давлатӣ қариб ду баробар зиёдтар буд. Афзудани андозҳо, кашида гирифтани заминҳои ҳиндуён ва бад шудани аҳволи кишоварзон – пеонҳо (деҳқонони нимғулом) ошубҳои мардумро ба вучуд меоварданд.

Моҳи март соли 1854 дар ҷанубу ғарбии Мексика шӯриш ба амал омад, ки он баъдан тамоми гӯшаю канори мамлакатро фаро гирифт. Ин шӯриш моҳияти инқилобӣ дошт. Санта Анна аз мамлакат фирор кард ва моҳи ноябри соли 1855 шӯришгарон пойтахтро ишғол намуданд. Дар Мексика инқилоби буржуазӣ ғалаба кард. Конститутсияи соли 1857 Мексикаро ҷумҳурии демократии иборат аз 4 иёлати озод эълон намуд.

Ба мубориза алайҳи иртиҷопешагон инқилобчӣ, ватанпарвари машхури мексикой, писари кишоварзи ҳинду Бенито Хуарес роҳбарӣ мекард. Дар гузашта ӯ подабон ва муқовабанд буд. Дар семинарияи динӣ таҳсил карда, баъд адвокат шудааст. Дар вазифаи вазирӣ низ қор кардааст. Соли 1858 ӯро халқ президенти Мексика интихоб кард. Хуарес дар байни мардум обрӯ ва эътибори бузург дошт.

Чили дар солҳои 1818-1870. Ҷумҳурии Чили баъд аз истисморӣ мустамликавии Испания озод шудан мисли аксарият давлатҳои дигари Амрикои Лотинӣ давлати ақибмондаи аграрӣ ба шумор мерафт. Дар мамлакат ҳокимият дар дасти заминдорон буд. Аҳоли аз кишоварзони озод иборат бошад ҳам, бо сабаби

карздор будан ба фоидаи помешикон кор мекард. Мустамликадорони испанӣ ба муқобили ватандӯстони Чили амалиётҳои ҳарбӣ ташкил намуда, ҳазорон нафарро аз дами теғ гузаронида, сарвати мамлакатро ғорат мекарданд.

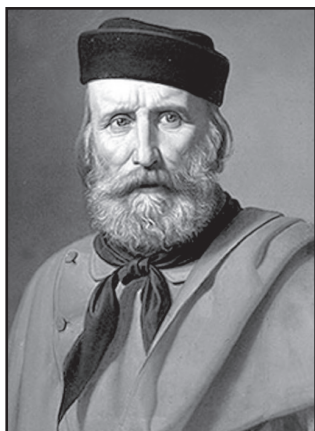
Ҳукумати Чили маҷбур шуд, ки аз бонқдорони англис ва давлатҳои дигар қарзи ғоизноки асоратовар бигирад. Баъд аз ҷанги истиқлолҳои дар Чили сохти ҷумҳуриявӣ муқаррар гардид. Имтиёзҳо ва унвонҳои дворянӣ бекор карда шуданд, вале заминдорони иртиқой ба татбиқи ислоҳоти пешқадам монеъ мешуданд. Конститутсияи соли 1873 воқеан иртиқой буд, ғайри мазҳаби католикӣ ва дини насронӣ ҳамаи динҳои дигарро манъ кард. Дар Чили ягон дин ва ё мазҳаби дигар ғаёлият карда наметавонист. Ин конститутсия ҳуқуқи меросхӯриро мустақкам кард ва ба президент ҳуқуқҳои васеъ дод.

Аргентина баъд аз эълони истиқлол. Баъд аз эълон карда шудани истиқлол соли 1818 дар музофотҳои Муттаҳидаи Ла-Плата сохти ҷумҳуриявӣ барпо карда шуд. Лашкари испаниро аз мамлакат бароварданд. Ҳокимияти заминдорони маҳаллӣ муқаррар гардид. Ҳиндуён ва дурағаҳо дар мақоми пеонҳо (деҳқонони батраки нимғулом) буданд. Соли 1826 Музофотҳои Муттаҳидаи Ла-Плата ба Ҷумҳурии Муттаҳидаи Аргентина таъдил дода шуд. Номи ин давлат аз калимаҳои «аргентум» ва «ла-плата», ки маънои нуқраро доранд, пайдо шудааст.

Дар Аргентина байни заминдорони қорводор муборизаи хунин қараён дошт. Он дар байни қонибдорони федератсия, ки барои ба шаҳри Буэнос-Айрес додани имтиёзҳо мубориза мебарданд ва қонибдорони давлати яктаркибаи Аргентина, ки барои музофотҳои дигар низ тичорати озодро тақозо мекарданд, сурат мегирифт. Роҳбари «яктаркибачиён»-и озодандеш (либерал) Ривадавия мамлакатро тарқ кард. Баъди муборизаи мусаллаҳона ҳокимиятро федералгаро ва иртиқопешаи гузаро генерал Хуан Мануэл Росас ба даст даровард, ки баъд президент (дар амал диктатори мамлакат) интиҳоб мешавад.

Хуан Мануэл Росас (1829-1851). Росас президентиро аз барқарор кардани имтиёзҳои калисо ва заминдорон, ки ҳукумати Ривадавия бекор карда буд, оғоз намуда, барои забти заминҳои ҳиндуён сафарҳои ғоратгарона ташкил кард. Бо фармони ӯ ҳукуматдорон ҳиндуёнро бераҳмона қир мекарданд ва ё ба заминҳои ғарбӣ пеш мекарданд. Танҳо дар солҳои 1839–1843 бо амри Росас зиёда аз 20 ҳазор нафарро қуштанду шиканча доданд. Зиёиёни зиёде аз мамлакат фирор карда, қон ба саломат бурданд. Дикта-

тор барои шухратманд кардани номи хеш аз тамоми имкониятҳо истифода мебурд. Рӯзи таваллуди вай иди милли эълон карда шуд ва моҳи октябр номи моҳи Росасро гирифт. Кушторҳо мардумро ба даҳшат меоварданд. Ӯ ба мамлакат омадани муҳочиронро манъ ва назоратро аз болои мактабҳо аввал ба иезуитҳо ва баъд ба ихтиёри пулис супорид. Шумораи мактабҳо ва хонандагон муттасил кам мешуд. Сиккаи пул аз назорати давлат берун монд, ки ин ба бекурбшавии он оварда расонид. Мақсади асосии сиёсати хориҷии Росас забт кардани Ҷумҳурии Уругвай буд.

70. *Ҷузеппе Гарибалди.*

Ҷангҳои Уругвай бо Аргентина.

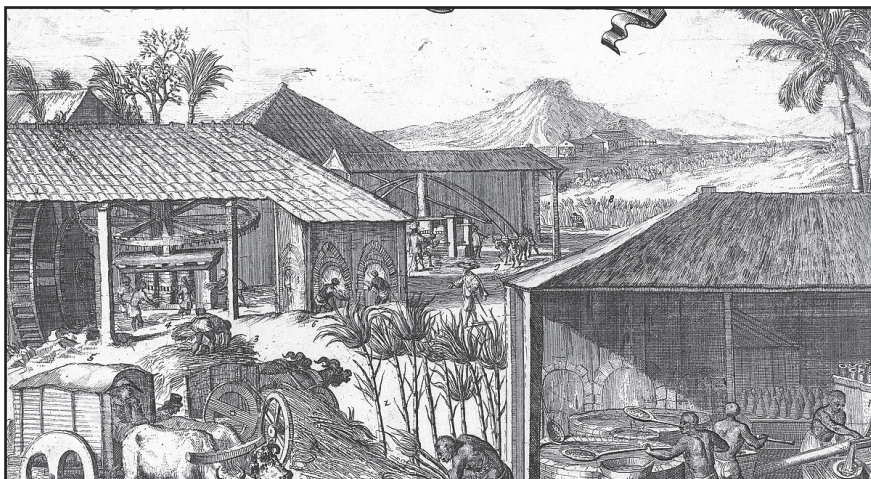
Соли 1811 Уругвай аз тарафи Португалия забт карда шуд ва соли 1828 баъди муборизаи дуру дароз ба муқобили Бразилия истиқлол ба даст овард. Дар Уругвай конституцияи либералии ҷумҳуриявӣ қабул карда шуд. Акнун хавфи асосӣ барои Уругвай таҷовузи Аргентина буд. Соли 1839 лашкари Росас ба Уругвай ҳучум кард. Шаҳри калонтарин ва асосии мамлакат Монтевидео дар муҳосираи душман монд. Дар ҷанги нави озодихоҳии халқи Уругвай инқилобчии ҷавони италиявӣ Ҷ. Гарибалди

ҳам иштирок кард. Баъди муборизаи тулонӣ ба Уругвай муяссар гардид, ки истиқлолияти худро Ҷимоя кунад. Дар муборизаи озодихоҳона ба Уругвай флоти Фаронса ва Англия ёрӣ расониданд. Сабаби асосии ба Уругвай кумак кардани Фаронса ва Англия аз сиёсати гумрукии Росас норозӣ будани онҳо буд.

Ҳукумати Уругвай барои пешрафти иқтисодию сиёсӣ ва иҷтимоии мамлакат чораҳои судманд меандешид. Барҳам додани ғулумдорӣ яке аз онҳо буд.

Империяи Бразилия. Бразилия соли 1822 истиқлол ба даст овард. 7-уми сентябр рӯзи расман эълон гардидани истиқлол ҳисобида мешавад. Дар ин рӯз қарор карда шуд, ки Бразилия аз Португалия пурра ҷудо мешавад. Португалия ба истиқлоли Бразилия монеъ шуда наметавонист, чунки ин вақт дар худ Португалия инқилоб ба амал омада буд.

Баъди истиқлол дар Бразилия монархия боқӣ монд. Императори Бразилия Педруи I – писари шоҳи Португалия эълон шуд.

71. Ҳиндуёни Бразилия аз найшакар қанд истеҳсол мекунанд.

Киштзорҳои бузург дар ихтиёри заминдорони Бразилия буданд. Дарбориёни португалӣ ба Педруи I содиқ буданд. Аз ин сабаб арзишҳои демократие, ки дар давлатҳои Амрикои Лотинӣ чорӣ мегардиданд, ба Бразилия роҳ намеёфтанд. Бинобар ин, аҳолии мамлакат аз ин норозӣ буд. Бо ҳамин сабаб дар музофоти Пернамбукуи воқеъ дар шимоли мамлакат шӯриш ба амал омад, вале он шикаст хӯрд.

Соли 1824 Конститутсияи Бразилия қабул карда шуд, ки мувофиқи он тамоми ҳокимият дар дасти император буд. Фуломдорӣ ва меросхурӣ нигоҳ дошта шуд. Император ҳуқуқ дошт, ки Маҷлиси миллии аз тарафи Конститутсия муқаррарнамударо манъ ва ё пароканда кунад.

Мамлакат дар дасти ҳокимияти заминдорон ва тоҷирони ғуломфурӯш буд.

Ҳаракати озодихоҳӣ дар Куба. Ҳангоми ҷанги истиқлолхоҳӣ дар Амрикои Лотинӣ дар қалъаҳои Гавана ва Сантягои Куба гарнизонҳои пурзӯри испанӣ ҷойгир буданд. Флоти Испания ҷазиро дифоъ мекард. Дар Куба мустамликадорон ҳокимияти худро аз ҷанги истиқлолхоҳӣ дифоъ карда тавонистанд. Аксарияти қулли заминдорон ва тоҷирони Кубаро креолҳо ташкил мекарданд. Бедодгарии ҳукуматдорони испанӣ, болоравии ҳаҷми андозҳо ва ба мансабҳои баланд роҳ надодани креолҳо норозигии мардуми Кубаро ба вуҷуд меовард.

Дар оғози асри XIX чонибдорони ислохоти либералӣ дар Куба хеле зиёд шуданд. Маорифпарвари машҳур Феликс Варела ва шоири барӯманд Хосе Мария Эредиа ваҳшонияти мустамликадорони испаниро фош намуда, озодии Кубаро орзу мекарданд.

Чанги озодихоҳӣ дар мустамликаҳои амрикоии Испания ба баромадҳои инқилобӣ дар Куба низ тақон дод. Ду нафар ҷавони кубагӣ – Франсиско Агуеро ва Мануэл Санчес дар соҳилҳои ҷанубии ҷазира меҳостанд барои истиқлоли Куба мардумро ба шӯриш бархезонанд. Онҳо дар ин қор ба ёрии Симон Боливар умед доштанд, вале ҳукуматдорони мустамлика ин ҷавонони часурро дастгир карда, ба дор овехтаанд. Соли 1821 полковник Хосе – Франсиско Ломус дар Куба ҷамъияти махфӣ «Офтоб ва шуълаҳои Боливар»-ро созмон дод. Ин созмон дар зери шиори «истиклол ва ё марг» шӯриш тайёр мекард, вале ҳабскуниҳо ба ин монев шуданд. Суиқасдчиён меҳостанд, ки ба истиқлоли Куба ноил шуда, ғуломдориро дар ватанашон барҳам диҳанд. Асоси иқтисодиёти Кубаро киштзорҳои найшакар ва тамоку ташкил меод. Дар онҳо асосан ғуломон қор мекарданд. Соли 1817 ҷазираи Куба тахминан 440 ҳазор нафар сокин дошт, ки беш аз 199 ҳазорашонро ғуломони зангӣ ташкил мекарданд. Ғуломонро дар кулбаҳои дарҳояшон оҳанин ва дар таҳонаҳои ифлосу намнок нигоҳ медоштанд. Заҳмати тоқатфарсо, шиканча ва худкушӣ ба камшавии шумораи ғуломон оварда расонид. Саводнок қардани ғуломон қатъиян манъ буд. Дар ҷазира зангиёни «озод», мулатҳо ва дурағаҳои беҳуқуқ низ кам набуданд. Соли 1811 зангӣ Хосе Антонио Апонте созмони махфӣ инқилобиеро ташкил дод, ки мақсади он озодкунии ғуломон буд, вале ӯ ва ҳамсафонаш ба даст афтада, ба дор овехта шуданд.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи ҷанги ИМА зидди Мексика (солҳои 1846-1848) нақл кунед.
2. Дар бораи хусусиятҳои иқтисодии Чили чӣ гуфта метавонед?
3. Росас Аргентинаро чӣ тавр идора мекард?
4. Уругвай баъд аз истиқлол ба даст овардан бар зидди кадом давлатҳо мубориза бурд ва он чӣ натиҷа дод?
5. Дар бораи моҳияти Конститутсияи соли 1824-и Бразилия чӣ гуфта метавонед?
6. Педруи I Бразилияро чӣ тавр идора мекард?
7. Вазъи сиёсии Кубаро баъд аз ҷанги истиқлолҳои халқҳои Амрикои Лотинӣ шарҳ диҳед.
8. Аз мавзӯи хулоса бароред.

БОБИ II ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР МАМЛАКАТҲОИ АВРУПО

§ 16. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛИ 1848 ДАР ФАРОНСА

Сабабҳои инқилоби феврал. Дар охири соли 1847 дар Фаронса вазъияти инқилобӣ ба амал омад. Дар мамлакатҳои тараққиқарда, аз он ҷумла, дар Фаронса ҳам бухрони шадида иқтисодӣ ба амал омад, ки он аҳолиро бе ин ҳам вазнини оммаи захираҳо боз ҳам вазнинтар кард. Музди меҳнати коргарон кам шуд. Ҳазорон нафар коргар бекор монд. Ҳукумат барои бартараф кардани бухрони иқтисодӣ чораҳо намеандешид. Бинобар ин, коргарон мачбур шуданд, ки ба мубориза бархезанд. Қисми аз ҳукумат норозии коргарон ва буржуазия мачлису гирдиҳамоиҳо доир намуда, аз ҳукуматдорон талаб мекарданд, ки сатҳи молу-мулкӣ интихоботӣ кам карда шавад.

Шоҳ ва қисми буржуазияи калон – соҳибони бонкҳо, роҳҳои оҳан, қонҳои маъдан ва қорхонаҳои дигари қалони саноатӣ манфиати ақаллияти аҳолии Фаронсаро ифода мекарданд. Аз рӯйи низоми қадиди интихоботӣ, тақрибан як дарсади одамон дорои ҳуқуқи интихоботӣ шуданд. Коргарон, кишоварзон, қосибон, буржуазияи майда ва миёна имконият надоштанд, ки ба парлумон вакилони худро интихоб кунанд. Сарфи назар аз ин, иттифоқи буржуазияи майда ва миёна бо коргарон ба амал наомад, чунки буржуазия талабҳои худро бо роҳи осоишта ба даст овардани буди роҳбарони ҳаракати коргарӣ бошанд – бо роҳи инқилоб.

Эълон карда шудани ҷумҳурӣ. 22-юми феввали соли 1848 даҳҳо ҳазор соқини Париж ба кӯчаю майдонҳои шаҳр бароманд. Дар байни намоишчиён аксариятро коргарон ва донишҷӯён ташкил мекарданд. Дар бисёр ҷойҳои шаҳр дар байни намоишчиён ва пулис задухӯрдҳо ба амал омаданд. Шӯришчиён сангарҳо сохта, мағозаҳои силохфурӯширо тороҷ карда, мусаллаҳ мешуданд.

Бегоҳии 23-юми феврал дар гулгашти Капутсинон лашкари ҳукуматӣ ба намоишчиёни бисилоҳ ҳуҷум кард. Дар натиҷа садҳо нафар куштаю захмдор шуданд. Ин хабар дар тамоми шаҳр паҳн шуд. Даъвати «Ба даст силоҳ гиред, Бародарони моро кушта истодаанд!»

баланд садо дод. Ҳазорон коргар, хунарманд ва донишҷӯ – қариб ҳамаи заҳматкашони Париж ба по хестанд. Шӯришчиён дар муҳорибаҳо ғалаба ба даст меоварданд ва дере нагузашта қисми шаҳро ба зери назорати худ гирифтанд.

Шӯриши июнӣ. Аз 4-уми май ба ҷойи Ҳукумати Муваққатӣ Маҷлиси Муассисон ба қор шуруъ кард. Ин маҷлис аз рӯзи аввали фаъолият баъди торумори шӯришгарон пинҳонӣ ба тайёри сар кард. Қоргарон аз Маҷлиси Муассисон талаб карданд, ки вазорати меҳнат ва рушдро ташкил намоёнд, вале он қатъиян ба муқобили ташкил кардани чунин вазорат баромад. Маҷлиси Муассисон чанд қарори зиддихалқӣ қабул кард, ки он қаҳру ғазоби заҳматкашони Парижро ба вучуд овард. 15-уми май беш аз 100 ҳазор нафар қоргар ба намоиши эътирозӣ баромада, сӯйи қасри Бурбонҳо, ки қароргоҳи Маҷлиси Муассисон буд, ҳаракат карданд. Намоишчиён пароканда кардани Маҷлиси Муассисонро талаб карданд. Вакилон хавфро ҳис карда, ба ҳар тараф пароканда шуданд. Намоишчиён аз ин руҳбаланд шуда, ба сӯйи бинои Ратушаи шаҳр равои шуданд, вале ҳукумат зидди онҳо лашқарро истифода намуд. Намоишчиён пароканда карда шуданд. Бо ҳамин ҳукумат зидди инқилоб ба ҳучуми қатъӣ гузашт.

22-юми июн парламент қарор қабул кард, ки «устохонаҳои миллӣ» баста шаванд. Мувофиқи ин қарор ҳамаи шахсони муҷарради аз 18 то 25-сола бояд ба лашқар сафарбар мегардиданд. Бокимондаи онҳоро ба қорҳои маҷбурии заминкани равои мекарданд.

Дар натиҷаи баста шудани «устохонаи миллӣ», 113 ҳазор қоргар бекор монд. Қоргарон ин вазъиятро дида, 23 июн шӯриш бардоштанд. Дар Париж қариб 600 барикада сохта шуд. Беш аз 100 ҳазор нафар қоргар мусаллаҳ шуда, ба кӯчаҳо баромаданд.

Дар шӯриш қоргарони «устохонаи миллӣ» аз ҳама фаъолтар буданд. Онҳое, ки дар «устохонаи миллӣ» сардори бригада, бахш, даста ва ғайра буданд, роҳбарии шӯришгаронро ба уҳда гирифтанд. Ҳукумати буржуазии Фаронса дар ихтиёри худ лашқари пидегади 80-ҳазорнафара, кавалерия ва боз зиёда аз 2 ҳазор нафар аскарро афсари ҷусту ҷолок дошт.

Қариб 11 ҳазор шӯришгар қушта, зиёда аз 25 ҳазор нафар ба ҳабс ва 3,5 ҳазор нафари онҳо ба қарор карда шуданд.

Барқарор гардидани мутлақият. 2-юми декабри соли 1851 набеъи Наполеони I шохзода Луи Наполеон тавассути табодул

ба тахти президентии Фаронса нишаст. Барои чомаи амал пӯшидани ин нақша Луи Наполеон тайёрии чиддӣ дида буд. Пеш аз табаддулот ӯ дар тамоми гарнизонҳои шаҳр одамони худро ба қор таъин карда, фармон дод, ки шахсони хавфноку безътимод ба ҳаёти гирифта шаванд.

72. Халқ тахти шоҳро воҳсун месозад. 24-уми феввали соли 1848.

Хабари табаддулоти давлатиро фаҳмида, қариб 10 ҳазор нафар ҷумҳуриҳо ба кӯчаҳои шаҳр баромаданд. Онҳо сангарҳо сохтанд ва ба муборизаи мусаллаҳона омода шуданд, вале қувваи Луи Наполеон бузург буд. Ӯ тавонист, ки шӯришро ба тезӣ пахш кунад.

Баъд аз як соли президентӣ, Луи Наполеон Бонапарт Ҷумҳурии Дуҷумро барҳам зада, худро Наполеони III ва императори Фаронса эълон намуд. Фаронса империя эълон карда шуд. Он ба худ номи «Империяи Дуҷум»-ро гирифт.

Наполеони III мардумро фиреб мебуд. Вақте ки ӯ ба сари қудрат омад, эълон кард, ки «империя сулҳ аст», вале дере нагузашта ӯ ҷангҳои ғоратгаронаю ноодилонро оғоз намуд. Империяи Дуҷум бо ҳамроҳии Англия бар зидди Чин ҷанг эълон кард. Илова барин, лашкари Фаронса Кохинхин ва Камбоҷа (ҷануби Ҳиндучин)-ро ишғол карда, ба мустамликаҳои Фаронса табдил дод.

Аҳаммияти инқилоби буржуазии соли 1848-и Фаронса. Инқилоби буржуазии соли 1848-и Фаронса аҳаммияти калони таърихӣ дорад. Коргарон ва буржуазияи Фаронса барои мақсадҳои худ мубориза бурданд. Ҳар кадоми онҳо роҳи ба мақсад ноил шудан – коргарон бо роҳи зӯрӣ ва буржуазия роҳи осоиштаро дуруст ҳисоб мекарданд.

Савол ва супориш:

1. *Сабабҳои инқилоби буржуазии соли 1848-и Фаронсаро баён кунед.*
2. *Дар бораи рафти инқилоби феврالی соли 1848-и Париж нақл кунед.*
3. *Буржуазияи Фаронса дар инқилоби февралӣ чӣ нақш бозид?*
4. *Барои чӣ «устоҳонаҳои миллӣ»-ро ташиқ карданд?*
5. *Дар бораи рафти шӯриши июни соли 1848 нақл кунед ва аз он хулоса бароред.*
6. *Империяи Дуюм чӣ таъсир ташиқ ёфт? Дар бораи сари қудрат омадани Наполеони III маълумот диҳед.*
7. *Инқилоби буржуазии соли 1848-и Фаронса чӣ аҳаммият дошт?*
8. *Дар бораи инқилоби буржуазии соли 1848-и Фаронса ва воқеаҳои ба он алоқаманд фикри худро баён кунед.*

§ 17. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР ОЛМОН ВА ИТАЛИЯ

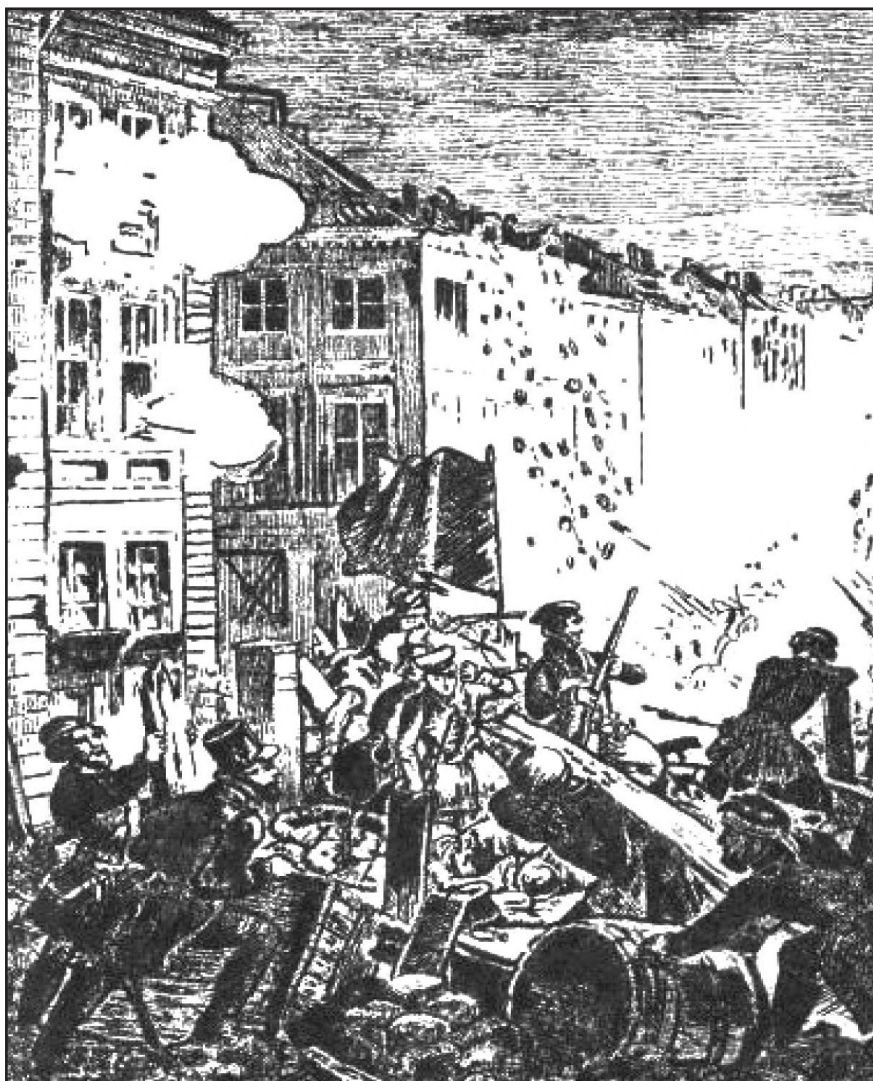
Сабаб ва мақсадҳои инқилоби буржуазӣ дар Олмон. Дар Олмон сармоядорӣ рӯ ба болоравӣ ниҳод, вале ду омили парокандагии сиёсии Олмон ва мавҷудияти тартиботи феодалӣ пешро ҳамаҷониба тараққиёти онро мегирифт.

Дар арафаи инқилоб дар Олмон дахҳо давлати хурду нисбатан бузург вучуд дошт. Сарҳаду боҷхонаҳои мавҷудаи дохилӣ робитаҳои иқтисодию сиёсии онҳоро суст менамуданд. Роҳбарии давлатҳои Олмонро ҳокимони мутлақ – шоҳҳо иҷро мекарданд. Мутлақият бошад, ба рушди саноат ва тиҷорат ҳалал мерасонид.

Бухрони иқтисодӣ дар Олмон аҳволи оммаи халқро вазнинтар кард ва ба инқилоби буржуазӣ замина фароҳам овард. Барои ба амал омадани инқилоби буржуазӣ дар Пруссия бештар шароит муҳайё гардида буд.

Инқилоб дар Пруссия. Бухрони иқтисодии соли 1847 дар мамлакат сафи бекорон ва гуруснагонро зиёд кард. Хабарӣ эълон карда

шудани Ҷумҳурии Фаронса дар моҳи феввали соли 1848 дар Олмон инқилобро тезонид. 27-уми феврал дар Баден намоишҳои оммавӣ оғоз ёфтанд. Мардум аз ҳукумат талаб мекарданд, ки барои озодии матбуот, ақида ва маҷлису ҷамъомадҳо шароити ҳуқуқӣ муҳайё карда шавад. Мардум ташкили додгоҳи қасамӣён, милитсияи халқӣ ва даъвати маҷлиси муассисони умумиҷамъиятӣ талаб мекард.

73. Моҳи март соли 1848. Шӯриш дар Берлин.

Герсог Леополд аз шӯриш тарсида, хамаи дархостҳои дар талабномаи мардум зикршударо қонеъ гардонид. Ғайр аз ин, ӯ ба дафтари вазирон якчанд намояндаи буржуазияи озодандеш (либерал)-ро дохил кард. Дар давлатҳои дигари Олмон низ мавҷҳои инқилобӣ пайдо мешуданд. Шоҳҳо барои Ҳимояи тахту тоҷи худ талабҳои шӯришгаронро қабул мекарданд. Пешвоёни муҳолифонро ба ҳайати ҳукумат дохил карда, бо ҳамин шуълаи инқилобро паст кардани мешуданд.

Моҳи март инқилоб дар Пруссия оғоз ёфт. Он музофоти аз ҳама пешқадами ин давлат – Рейнро фаро гирифт. 3-юми март коргарон ва қосибон ба кӯчаҳои Кёльн баромада, бинои ратушаро ихота карда, талаб намуданд, ки дар мамлакат бе таъхир ислоҳоти демократӣ гузаронида шавад. 7-уми март инқилоб пойтахти Пруссия шаҳри Берлинро ҳам фаро гирифт. Аз ҳамон рӯз сар карда, намоишу гирдиҳамоиҳо ягон рӯз ҳам қатъ нагардиданд ва 13-уми март он ба хунрезӣ оварда расонид.

Шоҳи Пруссия Фридрих Вилгелми IV талабҳои буржуазияи озодихоро қонеъ гардонидани набуд, вале дар натиҷаи тезу тунд шудани вазъият ӯ маҷбур шуд, ки 18-уми март ба фармон дар бораи қорӣ кардани конституцияи нав имзо гузорад.

Фармони шоҳро шӯришгарон бо хурсандӣ пешвоз гирифтанд.

Буржуазияи Пруссия аввал хост, ки дар мамлакат бо ёрии халқ конституция қорӣ кунад, вале баъди 19-уми март аз мавҷи шӯриш тарсида, бо шоҳ наздик шудан хост. Фридрих Вилгелми IV ва дворянҳои дарбори ӯ низ аз инқилоб тарсида, маҷбур шуданд, ки муваққатан бо буржуазияи озодихоҳ наздик шаванд. Ин имкон дод, ки шӯриш пахш карда шавад. 29-уми март шоҳ бонқдор Кампагаузенро сардори ҳукумати нав таъин кард. Пас аз ин буржуазия аз шоҳ талаб кард, ки ба шаҳр аз нав лашкар дароварда шавад.

Инқилоби буржуазӣ муваққатан ҳам бошад, дар баъзе давлатҳои олмонӣ ғалаба кард. Ин иқдом ҳаракати миллиро барои муттаҳид кардани давлатҳои Олмон ба вучуд овард. Зарурати ҳарчи тезтар муттаҳид кардани Олмонро буржуазия ва оммаи халқ хуб эҳсос мекарданд. Аз ин рӯ, аз ҳокимони мутлақи давлатҳои Олмон талаб мекарданд, ки Маҷлиси Муассисони умумиолмонӣ даъват карда шавад. Аз 31-уми март то 3-юми апрели соли 1848 дар шаҳри Франкфурти лаби Майн анҷумане бо номи «Пеш аз парлумон» ба қор шурӯъ кард, ки ба он аз тамоми Олмон арбобони ҷамъиятӣ

чамъ омада буданд. Дар анчуман қарор карданд, ки ба Маҷлиси Муассисони умумиолмонӣ интихобот гузаронида шавад.

Моҳи май дар Франкфурти лаби Майн интихобот гузаронида шуд. Ҷаласаи аввалини он 18-уми майи соли 1848 дар вазъияти ботантана дар калисои ҷомеи Павели Муқаддас баргузор гардид. Масъалаи аз ҳама муҳимми он – ташкил кардани Ҳукумати марказии Олмон буд. Маҷлис дар ҳайати худ Ҳукумати Муваққатиरो ташкил кард, вале баъд аз ташкил кардани ҳукумат низ дар Олмон ҷизе тағйир наёфт.

Ақсулинқилобчиён тобистони соли 1848 муқобили инқилоб ба ҳуҷум гузашта, онро шикаст доданд.

Таҷрибаи инқилоби Олмон нишон дод, ки буржуазия дар мамлакат ханӯз аз уҳдаи роҳбарӣ ба инқилоб баромада наметавонад. Он аз коргарон ҷудо амал мекунад. Мавҷуд набудани иттифоқи буржуазия ва оммаи заҳматкашон сабаби асосии шикасти инқилоб гардид.

Сабаб ва мақсадҳои инқилоби буржуазии Италия. Италия ҳам мисли Олмон аз давлатҳои зиёди пароканда иборат буд. Ба ин нигоҳ накарда, дар он ҷо солҳои 30-юм ва 40-уми асри XIX муносибатҳои сармоядорӣ, махсусан дар Италияи Шимолӣ, босуръат пеш мерафтанд. Саноат тараққи мекард. Аксари заминдорон хоҷагии худро ба таври сармоядорӣ пеш мебарданд. Мардуми вилоятҳои ҷанубӣ асосан ба кишоварзӣ машғул буданд.

Ба пешравии иқтисодӣ ҳукмронии феодалӣ ва мутлақият ҳалал мерасониданд. Заминдорон ва калисо майдонҳои ҳосилхези зиёдеро дар ихтиёри худ нигоҳ медоштанд.

Италия аз ҷиҳати иқтисодӣ аз Англия, Фаронса ва Олмон ақиб монда буд, зеро аз панҷ чор ҳиссаи аҳолии мамлакат ба кишоварзӣ машғул буд. Музофотҳои нисбатан тараққиқардаи мамлакат (аз он ҷумла, Пемонт дар ҳайати шоҳи Сардиния ва Ломбардия) ба империяи Австрия дохил буданд.

Инқилоби буржуазии Италия сабабҳои дохилӣ ва хориҷӣ дошт. Ду давлат – Фаронса ва Австрия барои муттаҳид шудани давлатҳои Италия ҳалал мерасониданд. Мардуми заҳматкаш ва қисми пешқадами буржуазии Италия мамлакатро муттаҳид карданӣ буданд.

Се сабаби асосии инқилоби Италияро қайд кардан зарур аст: мавҷуд будани ҳокимияти мутлақ, муносибатҳои феодалӣ ва зарурати муттаҳид сохтани давлатҳои парокандаи феодалӣ. Ин

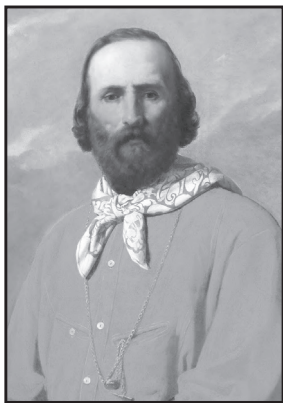
инқилоб бо мохияти миллию озодихоҳӣ аз инқилоби буржуазии Олмон фарқ мекард.

74. *Чузеппе Мадзини.*

Оғоз ва рафти инқилоби Италия. Дар рафти муборизаи зидди феодалӣ ду тамоюли сиёсӣ мушоҳида мешавад: тамоюли инқилобӣ-демократӣ, ки он ба табақаҳои хурд ва миёнаи буржуазия ва зиёиёни буржуазия таъяс мекард ва тамоюли либералӣ, ки ба буржуазияи калони саноатӣ ва дворянҳоро соҳибватан таъяс менамуд. Ба тамоюли инқилобӣ – демократӣ яке аз шахсонии шинохтаи Италия Чузеппе Мадзини роҳбарӣ мекард. Ӯ ҷамъияти махфии «Италияи ҷавон»-ро ташкил кард. Шиори асосии ин ҷамъият «Иттиҳод ва ҷумҳурӣ»

буд. Он маъноии муттаҳидшавии миллии ва дигаргунсозии демократии Италиро дар назар дошт.

75. *Чузеппе Гарибалди.*

Чузеппе Гарибалди (1807-1882) зодаи Нитса буда, соли 1833 ба шӯриши ташкилкардаи «Италияи ҷавон» роҳбарӣ намуд. Барои ин судӯро ғоибона ба қатл ҳукм кард. Гарибалди ба Амрикои Ҷанубӣ гурехта, дар ҳаракатҳои миллию озодихоҳии зидди ҳукмронии Испания ғайбона иштирок кард.

Дар Италия солҳои 1747-1748 вазъияти инқилобӣ ба амал омад. Дар Рим мардум баромадҳо ва корпартоиҳо ташкил намуданд. Чунин баромадҳо дар Тосканаю Пемонт, махсусан дар Ломбардияю Венетсия ва Шохии ҳар ду Ситилия, дар шаҳрҳои

Мессина Речио ба амал омаданд.

Баромадҳои нахустини инқилобӣ дар Италия 12-уми январии соли 1848 дар шаҳри Палермои Ҷазираи Ситилия оғоз ёфтанд. Дар охири моҳ аввал ҷануби ҷазира ва баъд шаҳри Неапол ба инқилоб ҳамроҳ шуданд. Халқ шоҳро маҷбур кард, ки ҳукумати либералӣ ташкил кунад ва барои ҷорӣ намудани конститутсия ҳам ваъда бидиҳад. Ҳаракати инқилобӣ шаҳри Пемонт ва вилояти Римро ҳам фаро гирифт. Дар зери фишори буржуазия ва оммаи халқ Ҳукумати либералӣ ташкил карда шуд. Даре нагу-

зашта Конституцияи Пемонт эълон карда шуд, ки мувофиқи он парлумон аз ду палата – Сенат ва Палатаи вакилон иборат буд. Ин конституция, асосан барои буржуазия хидмат мекард. Дар вилоятҳои дигари Италия ҳам ҳаракатҳои инқилобӣ ба амал омаданд. Дар ин ҷойҳо ҳам ҳукумат маҷбур шуд, ки ба буржуазия ва омма гузаштҳо кунад.

Аз 18-ум то 22-юми март дар Милан байни инқилобчиён ва лашкари фелдмаршали Австрия – Редетски задухӯрди калон ба вучуд омад. Халқи Милан австригияҳоро аз шаҳр пеш карданд. Ҳокимият дар Ломбардия ба дасти Ҳукумати Муваққатӣ гузашт. 22-юми март дар Венетсия низ шӯриш сар зад. Шӯришгарон дар ин ҷо ҳам ҳокимиятро ба даст гирифта, Венетсияро ҷумҳурӣ эълон намуданд.

Дар зери фишори халқи шӯришбардошта шоҳи Сардиния Карл Арберт маҷбур шуд, ки робитаашро аз Австрия биканад. Ӯ баъди озод кардани Милан лашкари худро ба тарафи қалъаҳои австриягии Пескера ва Мандун равон кард, вале бо ин қувва аз Италия пеш кардани қушунӣ Австрия қори осон набуд. Джузеппе Гарибалди хост, ки аз Амрико баргашта, ба шӯришгарон ёрӣ расонад, вале Карл Алберт пешниҳоди ӯро рад кард. Баъди чандин муҳориба лашкари Сардиния қобилияти ҷангии худро гум кард. Редетски аз ин истифода бурда, бар зидди қувваҳои Карл Алберт ба ҳуҷум гузашт.

Мавқеи Папаи Рим ва инқилоб. Вақте ки архиепископ Пийи IX ба тахти Папа нишаст, аввал барои иҷрои талабҳои буржуазияи либералӣ майл кард. Ӯ сензураро сусттар кард, маҳбусони сиёсиро афв намуд, аз ҳисоби намояндагони баъзе музофотҳо Шурои давлатӣ таъсис дод. Ин ислоҳоти Папиро либералҳои вилояти Рим ва берун аз он бо хушнудӣ пешвоз гирифтанд, вале Карл Алберт аз халқи яроқнок метарсид. Бинобар ин, вай зидди инқилоб буд. Қариб ҳамаи ҳокимони мутлақи Италия дар ҳамин мавқеъ буданд.

Агар дар аввали инқилоб онҳо ба буржуазияи либералӣ гузашт карда бошанд, акнун аз ҷанги зидди Австрия даст кашиданд, муборизаро ба муқобили инқилоб оғоз карданд.

Папа Пийи IX ошкоро ба халқ хиёнат кард. Тавассути «Муҷриятнома»-и махсус ӯ эълон кард, ки зидди Австрия ҷанг намекунад. 15-уми майи соли 1848 Фердинанди II дар Неапол табaddулотӣ аксулинқилобӣ гузаронида, палатаи вакилонро пароканда кард. Дастаҳои неаполитаниро, ки муқобили австриягӣҳо равон карда шуда буданд, бо фармони ӯ аз Ломбардия фавран фаро хонданд.

Шикаст хӯрдани инқилоби буржуазии Италия. 24 – 25-уми июли соли 1848 қушунҳои Австрия ба ҳучуми ҷавобӣ гузашта, дар назди Кустосса лашкари Сардинияро торумор ва Карл Албертро маҷбур карданд, ки сулҳ бандад. Мувофиқи ин созишнома Ломбардия аз нав ба Австрия баргардонида шуд. Герсоғҳои сулолаи Габсбургҳоро боз ба Моден ва Парма баргардониданд.

Дар тамоми Италия аксулинқилоб ба ҳучуми қатъӣ гузашт, вале халқ бар зидди душманони инқилоб-душманони муттаҳидшавии Италия ба мубориза бархост. Моҳи ноябр дар Рим шӯриш ба амал омад. Шаби 25-уми ноябри соли 1848 Попо Пийи IX аз Рим гурехт. Мардум даъват шудани маҷлиси муассисонро талаб кард. Бо таклифи Чузеппе Гарибалдӣ ин маҷлис қарор кард, ки Папа Пийи IX аз вазифааш сабукдӯш ва Рим ҷумхурӣ эълон карда шавад. Ин воқеа ҳаракати демократиро дар вилоятҳои Италия, аз он ҷумла дар Тоскана пурзӯр кард. 31-уми январӣ соли 1849 герсоги вилоят Леополди II аз Флоренсия фирор намуд.

Аз тезутунд шудани воқеаҳо Карл Алберт тарсида, созишномаи сулҳи Кустоссаро аз эътибор соқит кард ва ба муқобили Австрия ҷангро аз нав оғоз намуд, вале дере нагузашта шикаст хӯрд ва ба ғайри писараш аз тоҷу тахт даст кашида, ба хорича гурехт. Шоҳи Сардиния Виктор Имануили II бо Австрия сулҳ баста, дар Пемонт бар зидди ҳаракати инқилобӣ ба мубориза оғоз кард. Дере нагузашта аксулинқилоб дар Ситилияю Тоскана, Риму Венетсия ва музофоту вилоятҳои дигари Италия ғалаба кард. Инқилоби буржуазии Италия бо ҳамин шикаст хӯрд.

Сабабҳои шикаст хӯрдани инқилоби буржуазии Италия. Сабабҳои шикастхӯрии инқилоби буржуазии солҳои 1848-1849 Италия низ ба шикасти инқилоби буржуазии Олмон монанд аст. Буржуазияи миллӣ аз халқ истифода бурда, аз мутлақият барои худ гузаштҳо талаб мекард ва дар бисёр маврид ба мақсад мерасид, вале баъди чанд вақт ҳокимони мутлақ буржуазияро аз он музаффариятҳояш маҳрум мекарданд. Буржуазияи Италия дар мубориза собитқадам набуд. Бар замми ин, коргарон ва дастаҳои инқилобии меҳнаткашонии Италия ҳанӯз камқувват буданд. Дар ин ҷо низ буржуазия меҳост ба мақсадҳои худ бо роҳи муборизаи осоишта расад. Ҳокимони мутлақи Италия метарсиданд, ки баробари барҳам задани мустанликадорӣ халқ ҳокимияти онҳоро низ сарнагун месозад. Аз ин сабаб, бо Папаи Рим Пийи IX ҳамфикр буда, аз озод карда шудани Италия дида,

бо Австрия бастанӣ сулҳ ва дар зерӣ зулми империя монданро афзалтар медонистанд.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи сабабҳо ва рафти инқилоби буржуазии Олмон нақл кунед.
2. Инқилоби буржуазии Олмон бояд чӣ вазифаҳоро иҷро мекард?
3. Чаро инқилоби буржуазии солҳои 1848-1849-и Олмон шикаст хӯрд?
4. Бо кадом мақсад солҳои 1848-1849 дар Италия инқилоби буржуазӣ ба амал омад?
5. Чаро инқилоби буржуазии Италия дар аввал ба муваффақият, вале баъд ба ноқомӣ дучор гардид?
6. Мавқеи Папаи Рим Пийи IX нисбати инқилоби буржуазии Италия ва нисбати муборизаи миллию озодихоҳонаи зидди империяи Австрия чӣ таъсир буд?
7. Чаро ҳокимони Италия ва Папаи Рим ба муқобили Австрия чанг кардани Италияро намехостанд?
8. Оё инқилоби буржуазии Италия аз инқилоби буржуазии Олмон фарқ дошт?
9. Аз инқилоби буржуазии Олмон ва Италияи солҳои 1848-1849 хулоса бароред.

§ 18. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР ИМПЕРИЯИ АВСТРИЯ

Сабабҳои инқилоб. Австрия империяи сермиллат буд. Ба он чандин қаламрави милли, ба монанди Маҷористон, Чехия, Хорватия, Словакия, Воеводина, Украинаи Закарпат, Трансильвания дохил буданд. Империя 34 миллион нафар аҳоли дошта, 16 миллион нафарро славянҳо, 11 миллион нафарро маҷорҳо, италиявӣҳо, руминҳо, валахҳо ва танҳо 7 миллион нафарро олмонӣҳо ташкил менамуданд. Аҳолии ғайриолмонии империя орзуи аз зерӣ асорати мустамликавии Австрия озод шуданро доштанд.

Ҳокимият дар Австрия пурра дар дасти сулолаи Габсбургҳо буд. Ба пешравии муносибатҳои сармоядорӣ тартиботи феодалӣ ҳалал мерасонид. Шоҳ муҳофизатгари тартиботи феодалӣ буд. Вай намехост, ки дар империя дигаргуниҳои буржуазиро демократӣ ба амал оянд.

Дар мамлакат ду табақаи нави иҷтимоӣ – буржуазия ва коргарон тавлид ёфтанд. Охиста-охиста байни онҳо ва тартиботи феодалӣ зиддиятҳо ба амал меомаданд.

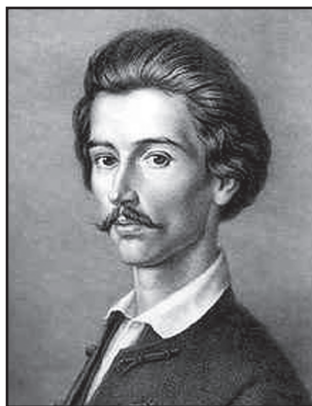
Бухрони иктисодии солҳои 1847-1848 зиддиятҳои мавҷударо боз ҳам тезу тунд кард. Мардум сабаби инро дар сохти мавҷудаи давлатӣ – империя ва мутлақияти Австрия медиданд. Ҳамаи ин боиси инқилоби буржуазии солҳои 1848-1849-и империяи Австрия шуданд.

Инқилоб дар Вена. 18-уми марти соли 1848 дар пойтахти империя шаҳри Вена шӯриш оғоз ёфт. Аз пагоҳии барвақт мардум бинои Сеймро ихота карда, ҷорӣ намудани конституция ва истеъфои сарвазир Меттернихро талаб карданд. Император Фердинанд ба (фелдмаршал) Виндишгрес ваколатҳои зиёде дод, то ки шӯришро пахш кунад. Дар натиҷа намоишчиёни зиёде куштаву захмдор шуданд. Ин фочеа мардумро мачбур кард, ки ба мубориза бархезанд. Шӯришгарон ба силоҳхона ҳучум карда, мусаллаҳ шуданд. Гурӯҳе аз онҳо қасри ҳукуматро забт карданд. Меттерних аз вазифааш истеъфо дода, ба Англия фирор намуд.

Аҳолии Вена ба бекор кардани сензура, ташкили горди бюргерию донишҷӯён ноил шуданд. Император ваъда дод, ки барои тайёр кардани лоиҳаи конституция дар Вена маҷлиси сеймҳои музофотҳоро бо ҳамроҳии намояндагони буржуазия даъват мекунад. Вай баъди чанд рӯз ҳукуматро аз нав ташкил намуд. Ба ҳайати он ғайр аз аъёну ашроф намояндагони буржуазияи либералӣ низ дохил шуданд.

Инқилоб дар Мачористон. Муваффақиятҳои шӯришгарони Вена тарқиши инқилобиро дар дигар қисмҳои империяи Австрия тезонид. Халқи мачор барои ба даст овардани истиқлол ва озодӣ ба мубориза бархост.

15-уми марти соли 1848 коргарон, косибон, донишҷӯён ва намояндагони табақаҳои дигари Пешта дар зери роҳбарии демократи инқилобӣ, шоир Шандор Петефи ба кӯчаҳои шаҳр баромаданд. Онҳо матбааро ба даст дароварда, дар он ҷо барномаи сиёсии шӯришгаронро чоп карданд. Дар ин барнома, ки бо номи «Дувоздаҳ талаб» машҳур аст, ташкил кардани ҳукумате, ки дар назди Сейм масъул бошад, барҳам додани баршина ва ғайра инъикос ёфта буданд. Дар барнома, инчунин «Суруди миллӣ», ки Шан-

76. Шандор Петефи.

дор Петефи навишта буд ва он ба мисраи «Бархез, маҷор, ватан даъват мекунад» оғоз меёфт, дохил гардид:

*Дар доди ватан, маҷор бархез.
Бархез, ту хуни душманон рез!
Аз қисмати бандагӣ раҳо шав,
Озод ту тоири ҳаво шав!*

Ҳукумат аз шӯришгарон тарсида, маҳбусони сиёсиро озод кард. Сейми Маҷористон (дар шаҳри Братислава фаёолият мекард) аз инқилоб ба ҳарос афтада, барои ба амал баровардани дигаргун-созиҳои буржуазӣ – дар бораи мустақилияти шоҳии Маҷористон, мустақилият дар қорҳои молиявӣ ва ҳарбӣ, дар бораи барҳам додани сохти крепостной, доир ба қорӣ намудани сохти порлумонӣ ва ғайра якҷанд қонун қабул кард. Император Фердинанд, инчунин барои дар Маҷористон ташкил кардани ҳукумати мустақил фармон баровард.

Инқилоб дар Чехия. 11-уми март соли 1848 дар Прага маҷлиси шаҳрӣ баргузор гардид, ки он аз ҳукумат таъмини озодии шахрвандӣ, барҳам додани уҳдадорихои феодалӣ, баробарҳуқуқи забонҳои олмониву чехӣ барои Чехия, Хорватия ва Силезия, даъват карда шудани сейми қонунгузори ягона ва додани ҳуқуқҳои сиёсӣ ба онҳо ва ғайраро талаб намуд. Маркази ҳаракатҳои миллию озодихоҳӣ дар шаҳри Прага буд.

Дар ин ҷо Кумитаи Святослав ташкил карда шуд. Кумита ба номи император талабнома фиристода, муттаҳид кардани Чехия, Хорватия ва Силезияро талаб намуд. Нуфузи Кумитаи Святослав дар байни халқ рӯз то рӯз баланд мешуд. Ҳукуматдорони Австрия маҷбур шуданд, ки барои тайёр кардани ислоҳот аъзои ин кумитаро ба ҳайати ҳукумат дохил намоянд.

Шикаст хӯрдани император. Гузаштҳои император танҳо як қисми буржуазияро қонеъ карда тавонист. Лоихаи конституцияи дар матбуот чопшудаи Австрия комилан зидди демократия буд. Мувофиқи он император ҳуқуқи радкунии (вето) мутлақро дошт. Лоихаи конституцияи болоравии нави ҳаракати инқилобиро ба вучуд овард. Император кӯшиш намуд, ки ба болоравии ҳаракати инқилобӣ монеъ шавад. Аз ин рӯ, барои пароканда кардани Кумитаи марказии горди миллий фармон баровард, вале халқ 15-уми

май дар Вена аз нав ба мубориза бархост. Ҳукумати император аз фишори пурзӯри мардум тарсида, маҷбур шуд, ки фармонро дар бораи пароканда кардани Кумитаи марказии горди милли бекор кунад. Император Фердинанд эълон кард, ки лоихаи конституция империя аз нав дида мешавад.

Ҳукумати Австрия чанд маротиба кӯшиш кард, ки ба инқилоб зарба занад, вале онҳо бенатича анҷом ёфтанд. Буржуазия дар Вена кумитаи бехатарӣ ташкил карда, ба ҳифзи инқилоб шуруъ намуд. Ҳукумат маҷбур шуд, ки аз Вена қушунҳояшро барорад.

Шӯриш дар Прага. 2-юми июни соли 1848 бо ташаббуси либералҳои Чехия дар Прага Конгресси славянӣ кушода шуд. Конгресси славяниро ҳукуматдорони Габсбургҳо барои ҳокимияти худ хавфнок шуморида, бо сардории фелдмаршал Виндишгрес ба Прага лашкар кашиданд. Дар Прага ҷойгиркунии лашкарро зӯрварӣ ҳисобида, аҳолии шаҳр талаб кард, ки он аз шаҳр бароварда шавад, вале ин талаб рад карда шуд. Дар ҷавоб 12-уми июн мардум ба намоиши чандҳазорнафараи эътирозӣ баромаданд. Қушунҳои Австрия коргарон ва донишҷӯёни Прагаро тирборон карданд. Деҳқонони гирду атрофи шаҳр ҳам ба ёрии шаҳриён омаданд. Задухӯрдҳои хунин то 17-уми июн давом карданд, вале қувваҳо баробар набуданд ва ба ҳукумат муяссар шуд, ки шӯриши Прагаро ба хун оғушта кунад.

Конгресси славянӣ дар оғози шӯриш кори худро қатъ кард. Вай худро аз шӯриш дар канор гирифт.

Шӯриши Прага аҳаммияти калони таърихӣ дошт. Он нуқтаи баландтарин барои озод шудан аз зери зулми мустамликавии империяи Австрия буд.

Шӯриш дар Вена. Император ба муқобили Мачористон аз Вена лашкар фиристод, вале 6-уми октябри соли 1848 коргарон ва донишҷӯёни мусаллаҳи Вена сари роҳи лашкарро гирифтанд. Шӯришгарон вазири ҳарбӣ Латураро, ки дар бораи ба Мачористон равон кардани лашкар фармон дода буд, дар фонуси кӯчагӣ овехтанд. Дарбориёни император аз ғазаби халқ тарсида, Венаро тарк карданд. Дар ин вақт лашкаркаши австриягӣ Елачич аз лашкари Мачористон шикаст хӯрда, қувваҳои боқимондаи худро ба Вена равон кард. Дар охири моҳи октябр Вена муҳосира карда шуд.

Шӯришгарон ба қадри зарурӣ тире туфанг надоштанд. Ба онҳо бояд мачориҳо ёрӣ мерасониданд, вале онҳо ба тарафи Вена хеле суст ва бо қувваи ночизе ҳаракат мекарданд.

Сипаҳбуд (Фелдмаршал) Виндишгрес аз шӯришгарон талаб кард, ки таслим шаванд. Баъди ҷавоби рад гирифтанд ӯ дар бораи бомбаборонкунии ваҳшиёнаи шаҳри Вена фармон дод.

1-уми ноябри соли 1848 лашкари ҳукумати маркази Венаро ба даст даровард. Ҳазорон нафар шӯришгаронро бо аҳли оилашон парронданд ва ё ба ҳабсхонаҳо партофтанд.

Чанги истиқлолхоҳӣ дар Маҷористон. Торумори шӯриши Вена ба ҳукумати императории Австрия руҳи тоза бахшид ва онҳоро водор намуд, ки ба муқобили инқилобчиён ба ҳучуми қатъӣ гузаранд, вале пеш аз ин воқеа император Фердинанди I ба ғайричағирони 18-солааш Франс Иосиф аз тоҷу тахт даст кашид. Қушунҳои Австрия соли 1849 пойтахти Маҷористон – шаҳри Будапештро ишғол карданд.

Ҷаҳоруми март дар Вена қабули конституцияи нав эълон карда шуд. Он музаффариятҳои инқилоби мартиро дар қаламрави империяи Австрия барбод дод. Инчунин мухторияти Маҷористон бекор ва идоракунии ягонаи марказиятноки империяро ташкил намуд. Маҷористон қисми таркибии мулкҳои Габсбургҳо эълон шуд. Аз Маҷористон Хорватия, Словения, Воеводина ва Трансилвания ҷудо карда шуданд.

Дар Маҷористон ба ҷойи ҳукумати ватанӣ, ки аз уҳдаи мудофияи кишвар баромада натавонист, тобистони соли 1848 Ҳукумати Кумитаи Мудофия (бо роҳбарии Лайош Кошут) ташкил карда шуд. Кошут лашкари миллиро ташкил намуд, ки он то баҳори соли 1849 ба 170 ҳазор нафар расид.

Дар ҷангҳои инқилобии истиқлолхоҳӣ лашкари Кошут бар артиши австриягӣҳо ғалаба ба даст овард. 14-уми апрели соли 1849 Сейми Маҷористон ҷавобан ба Конституцияи Австрия дар бораи истиқлоли Маҷористон эълония қабул кард.

Моҳи апрели соли 1849 император Франс Иосиф аз шоҳи Русия ёрии ҳарбӣ пурсид. Моҳи май шоҳи Русия бо императори Австрия дар Варшава вохӯрда, нақшаи ҳучум ба Маҷористонро кашиданд. Моҳи июл лашкари Русия бо сардории княз Паскевич ба Маҷористон ҳаракат кард. Лашкари Маҷористон аз қувваҳои ҳарбии Русия ва Австрия шикаст хӯрда, оқибат дар наздикии Вилагош таслим шуд.

Баъди шикаст хӯрдани лашкар Лайош Кошут ва роҳбарони дигари инқилоб ба Туркия фирор карданд. Паскевич 13 нафар генерали таслимшударо ба австриягӣҳо супорид. Ҳукуматдорони Австрия онҳоро ба қатл расониданд.

Натиҷаҳои инқилоби буржуазии империяи Австрия. Инқилоб дар империяи Австрия чун дар давлатҳои Олмон ва Италия инқилоби анҷомёфтаи буржуазӣ – демократӣ буд. Инқилоби буржуазӣ мутлақияти Австрияро сарнагун накард ва зулми миллиро низ барҳам наод. Вай барои он мағлӯб шуд, ки табақаҳои нави ҷамъиятӣ – буржуазия ва коргарон барои ин қор ҳанӯз таҷриба надоштанд. Буржуазияи либералӣ дар инқилоб собитқадамона иштирок накард. Қувваҳои беруна ба натиҷаҳои инқилоб таъсири манфӣ расониданд.

Инқилоби буржуазии солҳои 1848-1849-и Австрия натиҷаҳои мусбат ҳам дод. Ба ҳукуматдорони Австрия лозим омад, ки конститутсия қорӣ кунанд, ҳарчанд ки он дорой ниҳоят ками арзишҳои демократӣ буд. Парлумон аз ду палата иборат буда, интихобот сатҳи доройи баланди молумулқӣ дошт. Дар бораи маҳдуд кардани баъзе уҳдадорихои феодалӣ қонун бароварда шуд. Ҳокимияти судӣ ва пулис барҳам хӯрданд.

Инқилоби солҳои 1848-1849 ҳарчанд ки ба шикаст дучор омад, муборизаи миллию озодихоҳиро дар империяи сермиллати Австрия тезонид.

Савол ва супоришҳо:

1. *Сабабҳои асосии инқилоби буржуазии солҳои 1848-1849-и империяи Австрия кадомҳоянд?*
2. *Дар бораи инқилоби мартӣ дар Вена чиро медонед?*
3. *Дар Мачористон инқилоб чӣ тавр оғоз ёфт?*
4. *Дар бораи оғози инқилоби Чехия нақл кунед.*
5. *Дар Прага чӣ тавр шӯриши ба амал омад ва он чӣ натиҷа дод?*
6. *Дар бораи оғоз ва рафти шӯриши Вена (моҳи октябри соли 1848) нақл кунед.*
7. *Дар бораи ҷанги истиқлолхоҳии халқи мачор бар зидди мустанликадорони австриягӣ маълумот диҳед. Он чӣ натиҷа дод?*
8. *Чаро императори Австрия Франс Иосиф бо подшоҳи Русия Николай I вохӯрд?*
9. *Дар шикасти инқилоби империяи Австрия Русия чӣ саҳм дорад?*
10. *Доир ба мавзӯ ҳулосаи худро баён кунед.*

БОБИ Ш МАДАНИЯТИ АВРУПО ВА АМЕРИКАИ ШИМОЛӢ

§ 19. ТАМАДДУНИ АВРУПО ВА АМРИКОИ ШИМОЛӢ ДАР АСРИ ХVIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ ХIX

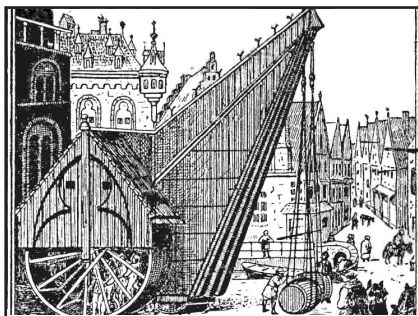
Тараққиёти техника. Дар асри ХVIII ва нимаи асри ХIX дар Аврупо ва Америкои Шимолӣ техника қадами бузург ба пеш гузошт. Охири асри ХVIII дар Англия аллакай мошинҳои механикии бофандагӣ ва буғӣ васеъ истифода бурда мешуд. Дар як қатор мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ ва ИМА аз ибтидои асри ХIX табaddуллоти саноати оғоз ёфт. Истеҳсолот тавассути он оҳиста-оҳиста аз мануфактура ба фабрика ва заводҳо мегузашт.

Муҳандиси фаронсавӣ Жаккард дастгоҳи бофандагӣ сохт, ки тавассути он аз ресмонҳои ҳарранга газворҳои рангоранг баровардан мумкин буд.

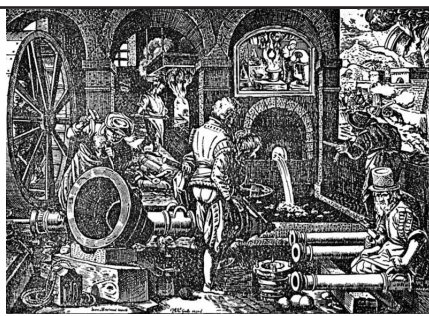
Коркарди филизот низ такмил ёфт. Дар нимаи дуҷуми асри ХVIII дар Англия тавассути кокс ва ангишт дар печҳои домнагӣ чӯяни моеъ мегудохтанд. Дар он ҷо барои ин кор насосҳои пуриктидорро ба кор мебарданд.

77. Корхонаи чӯянгудозии Англия дар солҳои 30-юми асри ХIX.

78. Борбардор дар бозори Брюгге.

79. Корхонаи тўпсозӣ.

Муҳандиси фаронсавӣ Мартен кўраи маъдангудозие сохт, ки он нисбат ба конверторҳои бессемерӣ пӯлоди хушсифаттар меод.

Тайёр кардани қисмҳои мошинҳо – винтҳо, гайкаҳои печдор, маводди дигари техникӣ оғоз шуд. Дастгоҳҳои винтбурӣ ҳам ихтироъ карда шуданд.

Дар кишоварзӣ низ истифодабарӣ аз техника назаррас буд, вале нисбат ба саноат камтар. Мошинҳои ғалладаравӣ, алафдаравӣ ва ғаллакӯбии бӯғӣ ихтироъ карда шуданд.

Тараққиёти илм. Риёзиёт. Пешрафти техника инкишофи илмҳои дақиқро тақозо мекард. Замина барои инкишофи риёзиёт мавҷуд буд. Дар асрҳои XVII ва XVIII олими англис И. Нютон ва олими немис Г. Лейбнитс ба риёзиёти муосир асос гузоштанд. Нютон қонунҳои ҳаракати механикӣ ва рӯшноиро кашф карда, барои ҳалли бисёр масъалаҳои илм ва техника роҳ кушод. Ӯ қонуни қозибай умумичаҳониро низ кашф намуд.

Олими машҳури рус, профессори Донишгоҳи Қазон Н.И.Лобачевский имконияти сохтани низоми геометрияи «ғайриевклидӣ»-ро исбот кард. Евклид бар он ақида буд, ки аз нуқтаи берун аз хат ҳобида, танҳо як хатти параллели он хатро набуранда гузаронидан мумкин аст. Н.И. Лобачевский бошад, баръакс, исбот намуд, ки ин хел хатҳо метавонанд аз якто зиёд бошанд.

Ситорашиносӣ, физика, кимиё, тиб. Тараққиёти илми риёзиёт ба пешрабии илмҳои дигар кумак расонид. Телескоп такмил дода шуд. Баъди такмили он ҳазорон ситораи пештар номаълум кашф карда шуданд. Ситорашиносон тамоюлҳои ҳаракати сайёраи Уранро дуруст муайян карда, аз рӯи он соли 1846 мавҷудияти яке аз сайёраҳои системаи офтобӣ – Нептунро исбот карданд.

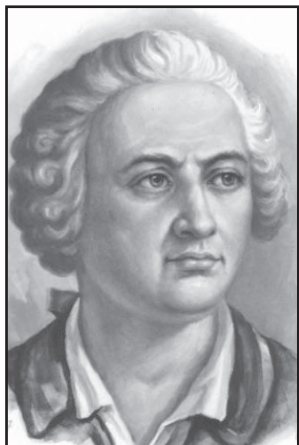
80. *Исаак Ньютон.*

81. *Н.И. Лобачевский.*

Ҳанӯз дар солҳои 50-уми асри XVIII файласуфи олмонӣ И. Кант дар бораи аз туманнокии ҷанг пайдо шудани сайёраҳои системаи офтобӣ фикр баён карда буд. Риёзишиноси фаронсавӣ П. Лаплас дар охири асри XVIII ақидаи дигарро дар ин бора пешниҳод кард, ки Офтоб ва сайёраҳо аз анбӯҳи газҳои даврзанандаи тафсон пайдо шудаанд. Олимони сохти планетарии атомро низ кашф карданд.

Физикҳои англис Ч. Ҷоул ва олмонӣ Р. Майер соли 1842 бо роҳи таҷриба эквиваленти механикии гармиро ҳисоб карданд. Онҳо исбот намуданд, ки миқдори гармӣ нест намешавад. Он ба энергияи механикӣ табдил меёбад.

82. *М.В. Ломоносов.*

Табодулотӣ саноатӣ талаб мекард, ки хусусиятҳои кимиёвии моддаҳо омӯхта шаванд. Усулҳои тайёр кардани рангҳо, воситаҳои рангубори матоъҳо ва ғайра ёфта шуданд. Дар ин давра олимони дар самтҳои гуногуни илми кимиё ба муваффақиятҳои калон ноил гардиданд.

Илми тиб ҳам тараққӣ мекард. Олими Нидерландӣ А. Левенгук ҳанӯз дар асри XVII микроскопро ихтироъ кард, ки он зарраҷаҳоро ҷандин маротиба калон нишон медод. Баъдтар микроскопи А. Левенгук тақмил дода шуд.

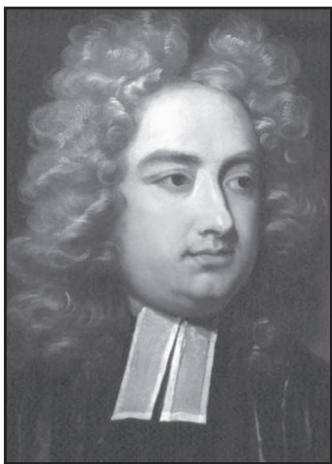
Олими англис Э. Ченнер дар асри XVIII иммунитетии муқовимати баданро ба зарраҷаҳои бемории нағзак исбот намуд. Ин кашфиёт имкон дод, ки пеши роҳи бемориҳои зиёде гирифта шавад.

Нақлиёт ва алоқа. Дар асри XVIII ва то солҳои 50-уми асри XIX дар Аврупо ва Амрикои Шимолӣ нақлиёт ва алоқа ҳам бо суръати тез тараққӣ карданд. Дар соли 1870 дарозии роҳҳои оҳан дар ҷаҳон ба 200 ҳазор км расид.

Аз ҷоряки якуми асри XIX сар карда, киштиҳои ҷарҳдор дар уқёнусҳо ба Ҳиндустону Амрико рафтумадро оғоз карданд. Баъд ҷарҳҳо бо винтҳои обӣ иваз карда шуданд. Ин кор истифодаи қори киштиҳоро беҳтар намуд. Дар солҳои 50-60-уми асри XIX флоти бодбондор қариб пурра бо флоти бугӣ иваз карда шуд.

Аз тарафи бародарони фаронсавӣ Монголфҳо ихтироъ карда шудани қураи ҳавоӣ имконият фароҳам овард, ки аэростатҳо сохта шаванд. Дар Фаронса ҳангоми инқилоби буржуазии охири асри XVIII аэростатҳо бо мақсади ҷарбӣ истифода бурда мешуданд. Барои аз ҳаво ба замин фурумадан парашут ҳам ихтироъ карда шуд, ки ин парвозро дар аэростатҳо беҳавф гардонид.

Дар миёнаҳои асри XIX ба ҷойи телеграфи оптикӣ (тавассути оташ сигнал дода мешуд), А. Белл телеграфи симӣ ихтироъ кард. Баъди ин алифбои Морзе ва дастгоҳи ҳарфчопкунӣ ҳам ихтироъ карда шуданд. Чунин ихтироот дар алоқа инқилоб ба вучуд овард.

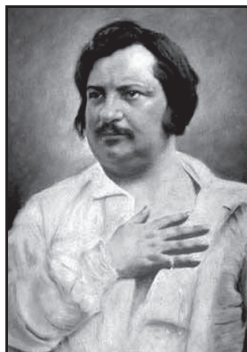
83. *Ҷонатан Свифт.*

84. *Фридрих Шиллер.*

85. *Иоҳан Волфганг
Гёте.*

86. *Оноре де
Балзак.*

Санъат. Оҳангсозон. Мусиқӣ яке аз хунарҳои қадимтарин буда, ба инсон хурсандӣ ва илҳом мебахшад. Одамон тавассути мусиқӣ хурсандӣ ва андуҳи худро ифода мекарданд. Дар замонҳои қадим, ки ҳанӯз нота вучуд надошт, мусиқичиён онро аз насл ба насл мерос мегузоштанд. Пайдо шудани нота кори мусиқичиёну оҳангсозонро хеле осон кард. Минбаъд мусиқиро барои наслҳои оянда дар қоғаз сабт менамуданд. Мусиқичиён оҳангҳои аз тарафи бастакорон офаридашударо аз рӯи нота иҷро мекарданд.

Дар асрҳои XVIII-XIX дар Аврупо як қатор оҳангсозони барҷаста ба воҷа расиданд. Онҳо ба оламиён аз худ мероси пурқимати мусиқӣ боқӣ гузоштаанд. Дар байни онҳо Иохан Себастьян Бах (1685-1750) аз Тюрингияи Олмон, Волфганг Амадей Мотсарт австриягӣ, Людвиг ван Бетховени олмонӣ ва Фридрих Шопени лаҳистонӣ машҳур буданд. Дар байни онҳо Мотсарт ва Бетховен мақоми хосса доранд.

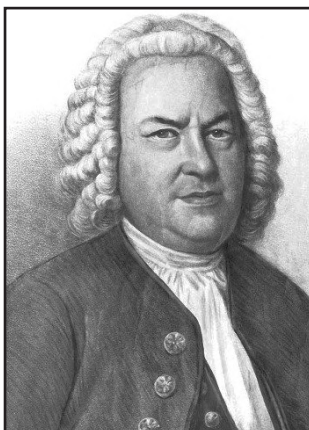
87. *Чорч Байрон.*

88. *Ҳенрих Ҳейне.*

Мотсарт. Волфганг Амадей Мотсарт (1756-1791) дар 4-солагиаш бо клавесин оҳанг менавохт. Дар 6-солагиаш концерт нишон дода, дар 11-солагиаш операи аввалини худро навиштааст. Дар 14-солагӣ узви Академияи мусиқии Болонйеи Италия интихоб шуд. Мотсарт соли 1791 дар синни 35-солагӣ вафот кардааст. Бо вучуди ҷавон будан, ӯ асарҳои зиёди баландғоя эҷод кардааст. Операҳои ӯ «Дон Жуан», «Зангирии Фигаро» ва ғайра ханӯз ҳам дар қатори беҳтарин асарҳои классикии ҷаҳонӣ буда, барномаҳои бисёр театрҳои мамлакатҳои ҷаҳонро оро медиҳанд.

Бетховен. Людвиг ван Бетховен (1770-1827) асарҳои мусиқии зиёде навиштааст. Онҳо аз демократ ва ҷумҳурихоҳ буданаш гувоҳӣ медиҳанд. Вай дар асарҳояш ғояҳои инқилоби буржуазии Нидерланд ва Фаронсаро бо эҳсосоти баланди инсонӣ ва раванӣ инъикос намулдааст. Ҳангоми инқилоби буржуазии Фаронса Бетховен ҷавони 16-сола буд. Вақте ки хабари инқилобро шунид, ӯ суруди «Кӣ одами озод!»-ро навишт.

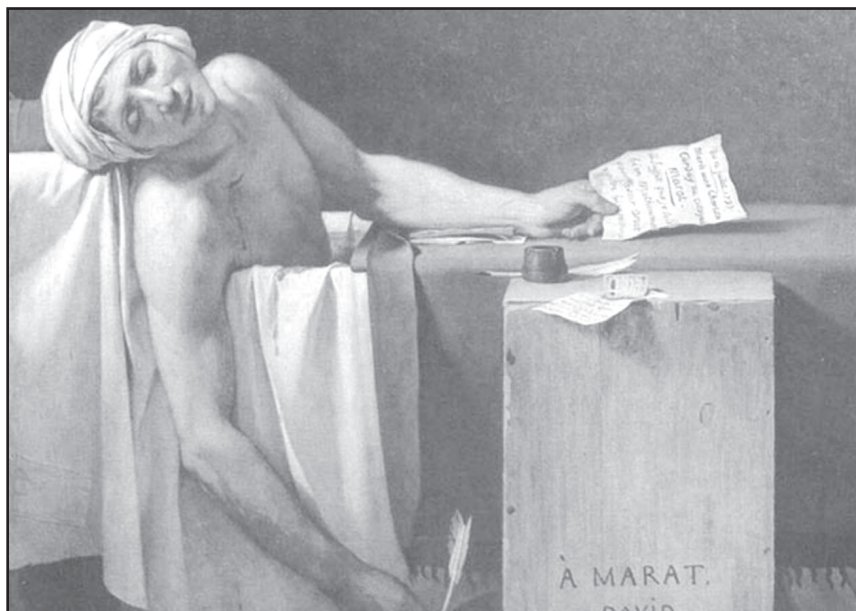
89. *Иоҳан Себастьян Бах.*

Рассомӣ. Дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX санъати рассомӣ дар Аврупо қадами бузург ба пеш гузоштааст. Рассомон Франсиско Гойя (Испания), Ж.Л. Давид, Эжен Делакруа, Домйе, Курбйе (Фаронса) ва дигарон аз машхуртарин намояндагони ҳунари рассомии ин давра мебошанд.

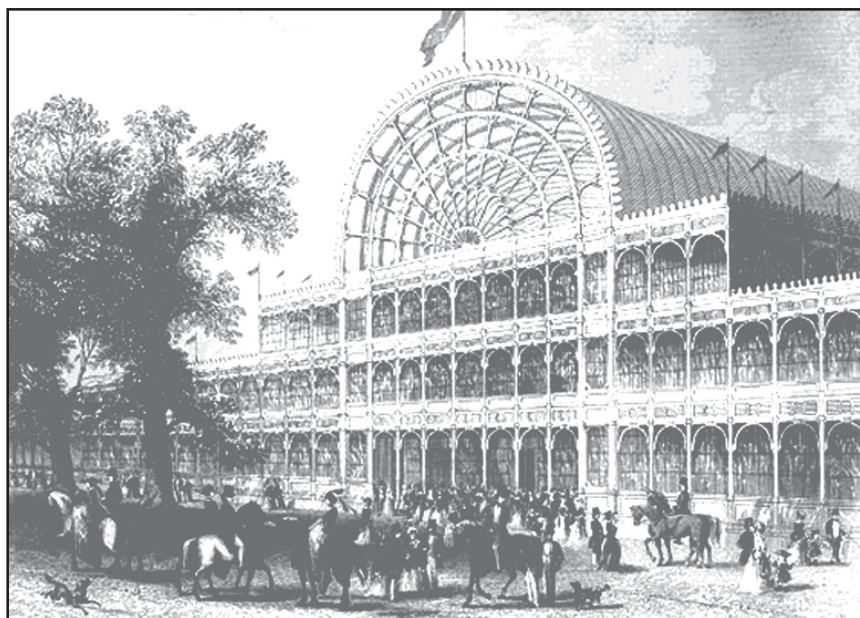
Расмҳои Ж.Л. Давид «Савганди Горатсийҳо» ва «Марги Марат» дар вучуди кас ҳаяҷонро ба вучуд меоваранд.

Эҷодиёти Милле ва Курбйе бештар ба ҳаёти деҳот бахшида шудааст.

Асарҳои Ҷ. Констебл «Шом» ва «Намуди Хайгет», И. Энгр «Расми хонум Ривер», Л. Б. Коро «Субҳи Венетсия», О. Домйе «Ҷомашӯйзан» аз ҷиҳати интихоби мавзӯ, тарзи тасвир, истифодаи бамавриди рангҳои гуногун ва ҳақиқатнигорӣ касро мафтун мекунад.

90. Ж.Л. Давид. “Марси Марат”.

91. Намошигоҳи умумичаҳони саноатӣ дар Лондон. Соли 1851.

Меъморӣ. Дар асри XVIII биноҳо бо усули меъмории класитизм ва барокко сохта мешуданд. Бо ин усул бештар биноҳои идораҳои давлатию ҷамъиятӣ ва динӣ сохта шудаанд.

Ҳарчанд биноҳоро мувофиқи талаби замон месохтанд, вале дар онҳо тарзи биносозии қадимаи Рум бештар эҳсос мешуд. Масалан, қасрҳои Версал шакли биноҳои қадимаи Римро, ки сунҳои боҳашамат доштанд, ба хотир меоваранд. Ин услуби биносозӣ дар Фаронса ва баъзе мамлакатҳои дигар умри зиёд дид.

Дар Нидерланд, Олмон, Лаҳистон ва як қатор мамлакатҳои дигари Аврупо ва Амрикои Шимолӣ тарзи дигари сохтани қасрҳо ва калисоҳо ба ҳукми анъана даромада буд. Чунин биноҳоро ниҳоят пуршукӯҳ, гумбаздор ва бо нақшу нигори зебо сохта, зебу зинат меоданд. Вале дар ин мамлакатҳо ва давлатҳои дигари Аврупо ва Амрикои Шимолӣ усули меъмории бароккой бештар маъмул гардид.

Дар меъмории миёнаҳои асри XIX дар Фаронса усули империяи Дуюм ва дар Англия усули викториявӣ аз номи малика Виктория мушоҳида карда мешуд. Моҳияти он дур шудан аз класитизм ва омехташавии усулҳои гуногуни давраҳои гузашта, яъне нақшу нигори зиёди дуруст ва хатҳои рости шикастаи меъморӣ мебошад.

Савол ва супоришҳо:

1. Дар бораи тараққиёти техника дар Аврупо ва Амрикои Шимолӣ асри XVIII ва нимаи асри XIX маълумот диҳед.
2. Кадом навъи техника дар саноат ва кадом навъи техника дар нақлиёт қорӣ карда шуд?
3. Дар бораи вазъи илм чӣ гуфта метавонед?
4. Дар илмҳои ситорашиносӣ, физика ва кимиё кадом кашфиётҳо ва ихтироъҳои муҳим ба даст оварда шуданд.
5. Дар алоқа ва нақлиёт кадом кашфиёт дастраси мардум гардиданд?
6. Дар бораи намояндагони адабиёти асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX маълумот диҳед?
7. Оё асарҳои мусиқии Мотсарт, Бетховен, Шопен ва дигаронро шундаед? Онҳо дар асарҳои худ чиро инъикос кардаанд?
8. Асарҳои кадом рассомони асрҳои XVIII – XIX ба шумо писанд аст?
9. Меъморӣ ин давра бо кадом усул пеш мерафт?
10. Фикри худро доир ба мавзӯ баён намоед.

БОБИ IV МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ

ФАСЛИ II МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИҚО ДАР АСРИ XVI – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

§ 20. ЧИН

Чин дар арафаи истилои манчурҳо. Солҳои 30-юм ва 40-уми асри XVII Чин вазъияти бухрониро аз сар мегузаронид. Иқтисодиёт дар ҳолати таназзул қарор дошт. Дар мамлакат гуруснагӣ ҳукмрон буд. Ҳаҷми андозро зиёд карданд. Бинобар ин, соли 1628 дар Чин шӯриши калони аҳли меҳнат оғоз ёфт, ки он то соли 1644 давом кард. Ба ин шӯриш дар музофоти Хубэй-Шанси Ли Тзичэн ва дар музофоти Сичуан – Чжан Сянчун роҳбарӣ мекарданд. Ба шӯришгарон муяссар гардид, ки на танҳо музофотҳои номбурда, балки қариб тамоми мамлакатро ишғол намоянд. Онҳо баҳори соли 1644 бе монеа шаҳри Пекинро ишғол карданд. Ҳамин тарик, дар Чин ба сари қудрат сулолаи нав омад, ки сардораш Ли Тзичэн буд.

Баъди ишғоли шаҳри Пекин, шӯришгарон барои қорӣ намулдани тартибот ва ба эътидол овардани вазъи сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоӣ Чин чораҳои таъҷилӣ андешиданд, вале Ли Тзичэн бе ситонидани андозе, ки қаблан бекор карда буд, наметавонист лашкар ва дастгоҳи давлатиро бо маблағи зарурӣ таъмин кунад. Аз ин рӯ, андози вазнини қаблӣ аз нав қорӣ карда мешавад.

Қабилаҳои манчурӣ дар охири асри XVI ва ибтидои асри XVII, зеро роҳбарии Нурхатси давлати худро ташкил мекунанд. Дар замони писари Нурхатси хон Абахай ин давлат Тсин (тоза) эълон гардида, Абахай шоҳи нахустини он мешавад.

Тсин аз ҷиҳати сохтори давлатӣ ва ҳарбӣ ниҳоят пурзӯр буд. Сохти давлатии ин мамлакат ба сохти давлатии сулолаи Мини Чин шабоҳат дошт. Он пеш аз ҳама, ба артиши пурқувват таъҷилӣ мекард.

Артиши Тсин 8 парчам (қушун) дошт. Бинобар ин, онро «ҳашт-парчама» меномиданд. Дар арафаи ҳучум ба Чин манчурҳо артиши 200-ҳазорнафара доштанд.

Чинро истило кардани манчурҳо. Баҳори соли 1644 лашкари муттаҳидаи манчурҳо ва У. Сангуй ба забти Чин оғоз карданд. Муҳорибаи калони лашкари муттаҳидаи манчурҳо ва У. Сангуй дар гузаргоҳи Садди Бузурги Чин – Шанхайгуан ба амал омад. Лашкари

савораи манчурҳо нисбат ба артиши Ли Тзичэн аз ҳар чиҳат афзалият дошт. Аз ин рӯ, артиши Чин маҷбур шуд, ки ақибнишинӣ карда, ҳатто шаҳри Пекинро ҳам ба душман супорад. Манчурҳо Пекинро ба даст дароварда, яке аз писарони хон Абахайро ҳокими Чин эълон карданд. Ҳамин тавр, аз соли 1644 сар карда, сулолаи манҷурии Тсин Чинро дар тули 267 сол (1644 – 1911) идора кард.

Дастаҳои Ли Тзичен ақибнишинӣ карда, паси ҳам шикаст меҳӯрданд. Баҳори соли 1645 нерӯҳои асосии шӯришгарон дар шимолу ғарбии Чин шикаст хӯрданд. Дера нагузашта пешвои онҳо Ли Тзичен ҳалок гардид. Қисми шӯришгарон дар зери роҳбарии Чжан Сянчжун дар ноҳияҳои марказии Чин хост, ки бар зидди манчурҳо муқобилат нишон диҳад, вале ин натиҷаи мусбат надод. Зимистони соли 1647 Чжан Сянчжун шикаст хӯрда, аз тарафи манчурҳо қатл карда мешавад. Баъди ҳалок гардидани роҳбарони дастаҳои калонтарини шӯришгарон қори онҳоро ватандӯстони дигари Чин-Ши Кэф, Ли Динго ва Чжен Чэнгун давом доданд, ки онҳо ҳам ба шикаст дучор шуданд. Ши Кэф ва Ли Динго қаҳрамонона ҳалок гардиданд. Чжэн Чэнгун бошад, баъди шикаст хӯрдан бо лашкари боқимондаи худ ба қазираи Тайван фирор карда, давлати худро ташкил мекунад.

Баъд аз он ки У. Сангуй ба мақсади худ нарасид, маҷбур шуд, ки дар ноҳияҳои ҷанубии Чин бар зидди манчурҳо ба мубориза оғоз кунад. Муборизаи ӯ дар ин минтақа то соли 1691 идома ёфт ва ӯ дар ин роҳ ба мақсаде ноил нашуда ҳалок гардид. Баъди ин Тайван низ аз тарафи манчурҳо забт карда шуд.

92. Манзараи даромадгоҳи яке аз шаҳрҳои Чин.

Сиёсати хориҷии Чин. Баъди ишғоли Чин Тсин ба забти давлатҳои ҳамсоя шуруъ кард. Даре нагузашта, вай Корея ва Муғулистони Шарқиро ба даст даровард. Баъди ишғоли Тайван ҳукумати Тсин ба ишғоли заминҳои ғарбӣ шуруъ намуд. Дар он чо аз қадимулайём кўчманчиён зиндагонӣ мекарданд. Соли 1691 Халха, ки он дар шимолӣ Муғулистон воқеъ гардида буд, ба ҳайати давлати Тсин ҳамроҳ карда мешавад. Соли 1757 лашкари Тсин Кошғарро ишғол намуда, онро ба ҳайати Чин ҳамроҳ мекунад.

Забткориҳои Тсин дар самти ҷанубу ғарбӣ босуръат идома меёбад. Соли 1720 артиши Тсин аввал қисми шарқии Тибетро забт кард. Манҷурҳо дар пойтахти Тибет – шаҳри Лхас гарнизони 1500-нафараи худро ҷойгир карданд. Соли 1750 бо ширкати ин гарнизон дар суиқасд ҳокими Тибет кушта шуд. Дар охириҳои асри XVIII Тибет аз тарафи Тсин пурра ишғол карда шуд.

Забткориҳои Тсин дар самти ҷануб – Ҳинду Чин нисбатан бомуваффақият буданд. Соли 1768 он ба муқобили Бирма лашкари 40-ҳазорнафараи худро равон кард, лекин ин лашкар саҳт шикаст хӯрд. Ҳамон сол ба Бирма лашкари 60-ҳазорнафараи Тсин бори дуюм ҳуҷум мекунад, вале ин ҳуҷум низ бо ноқомӣ анҷом ёфт. Барои наҷоти тоҷу тахт ва мамлакатро аз ғорат эмин нигоҳ доштан ҳокимони Бирма бо Тсин созишнома мебанданд. Мувофиқи ин созишнома ҳарчанд нуфузи Тсин дар Бирма эътироф гардида бошад ҳам, он дар ин чо лашкар ва маъмурияти идории худро надошт.

Дар охириҳои асри XVIII Тсин хост, ки Ветнамро ба худ тобеъ кунад. Бо ин мақсад ӯ ба ин чо лашкар фиристод. Лашкари чиниҳо пойтахти Ветнамро ишғол карданд, вале аз шӯришгарони Ветнам саҳт шикаст хӯрданд. Сарфи назар аз ин, баъди муборизаи тулонӣ Ветнам маҷбур мешавад, ки нуфузу манфиатҳои Тсинро эътироф намояд, вале он чун нуфузи Тсин дар Бирма моҳияти зоҳирӣ дошт. Ин нуфуз бо фиристодани тухфаҳои ҳарсола маҳдуд мешуд.

Барои дар самти шимол васеъ кардани қаламрави Тсин, Русия ҳалал мерасонид. Дар байни ин ду давлат мубориза қариб 150 сол давом кард. Ин мубориза ба он оварда расонид, ки соли 1727 созишномаи Кяхта баста шуд. Ин созишнома сарҳадҳои Чин ва Русияро дар Шарқи Дур муайян кард.

Робитаҳои давлатҳои Ғарб бо Чин. Бо Чин аввалин шуда португалиҳо дар асри XVI робита барқарор намуданд. Онҳо соли 1587 аз ҳукуматдорони Чин барои сохтани анбору корвонсаройҳо дар ҷазираҳои Сяншони ҷануби Чин иҷозат гирифтанд. Ҳа-

мин тарик, дар ин чазира бо номи Макао (Асмэн) мустамликаи португалиҳо пайдо мешавад. Макао дере нагузашта ба маркази калонтарини тичоратӣ (бо Фарб) табдил меёбад. Аз нимаи дуюми асри XVII дар натиҷаи ба ин ҷо сар даровардани Нидерландиҳо ва англисҳо Макао мақоми худро аз даст медиҳад. Аз оғози асри XVII ширкати Ост-Индияи Нидерландӣ бо Чин робита пайдо мекунад. Дар нимаи аввали асри XVIII ин ширкат дар Тайван ҷойгир мешавад. Дере нагузашта, дар тичорат бо Чин Англия мавқеи Португалияро танг мекунад. Дар охири асри XVII англисҳо дар наздикии Гуанчжоу аввалин корвонсаройҳои худро сохтанд, вале ҳукумати Чин соли 1757 барои гирифтани пеши роҳи ба Чин даромадани тоҷирони хориҷӣ тичорати назди соҳили шарқии Чинро манъ мекунад. Англия ду маротиба бо Чин ҷанг кардааст, ки онҳо бо номи «Ҷангҳои афюнӣ» машҳуранд. Ҷанги якуми он солҳои 1840-1842 сурат гирифтааст, ки он бо созишномаи «Сулҳи Нанкин» ба ғолибӣ ба Англия анҷом ёфт. Баъди ин ИМА ва Фаронса низ бо ин давлат созишномаи барои худ ғолибӣ имзо карданд. Ҷанги якуми афюнӣ оғози давраи ба давлати ниммустамлика табдил ёфтани Чин буд.

93. Дастаи мусаллаҳи Тайпинҳо.

Шӯриши Тайпинҳо. Созишномаи Нанкин ва қарордодҳои давлатҳои Фарб бо Чин вазъияти иқтисодию иҷтимоии Чинро боз ҳам вазнинтар кард. Қурби асъори чинӣ – лин афтид. Молҳои чинӣ харидор намеёфтанд. Кишоварзон ва косибон қашшоқ мешуданд. Норозигии мардум сол то сол меафзуд. Оҳиста-оҳиста аҳли заҳмат ва табақаҳои дигари ба онҳо наздик ба мубориза бармехестанд.

Солҳои 1841-1849 дар мамлакат чандин чамбъяти махфӣ, ба монанди «Сегона» («Санхехуэй»), «Замин ва осмон» («Тянди хуэй») ва «Сенукта» («Сандхуэй») ташкил меёбанд. Ин созмонҳои махфӣ бо роҳи пинҳонӣ шӯриш тайёр менамуданд. Задухӯрдҳои нахустини байни ҳукумат ва созмонҳои пинҳонкор соли 1648 ба амал омаданд. Соли 1850 Хун Сютсюан шароитро барои муборизаи ошкорои зидди Тсинҳо мувофиқ шуморида, шӯришро оғоз кард. Шӯришгарон қариб 20 ҳазор нафар буданд. Дар сафи онҳо деҳқонон, косибон, тоҷирон ва намояндагони касбу кори гуногун меҷангиданд.

Ҳукуматдорони Тсин кӯшиш намуданд, ки шӯришро пахш кунанд, вале ба мақсад нарасиданд. 11-уми январӣ соли 1851 дар Тсинтян ба муқобили сулолаи Тсин шӯриши музаффаронаи Тайпинҳо ба амал омад. Ғолибони шӯриш ба Чин номи «Тайпии Тяngo», яъне «Давлати Осмони беҳбудии бузург»-ро доданд.

Дар солҳои 1850-1853 ба тайпинҳо муяссар шуд, ки дар зери роҳбарии Хун Сютсюан шахрҳои Юнъян, Ухан, Гуйлин ва Чаншаро ишғол намоянд. Баъди ин тайпинҳо ба Шарқ ҳаракат карда, дар ҳавзаи дарёи Янтси музофотҳои Тянси, Анхуэй ва Тзянсуро ишғол карданд. 19-уми мартӣ соли 1853 шаҳри Нанкинро ишғол карда, онро ба номи Тянзин пойтахти давлати худ эълон намуданд.

Барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ ҳукумати Тайпин чораҳои зарурӣ андешид. Тайпинҳо баъди забти Нанкин ба шимол ва ғарби мамлакат лашкар кашиданд. Дар шимол шикаст хӯрда, дар ғарб муваффақият ба даст оварданд.

Соли 1856 дар ҳайати роҳбарии Тайпинҳо ҷудой ба амал омад. Бо ризояти Хун Сютсюан Вей Ченхуэй суиқасд ташкил намуда, Ян Сютсин ва ҳазорҳо нафар қонибдорони ўро қатл мекунад. Вей Чанхуэй дар Нанкин ҳокимиятро ба даст мегирад, вале ў низ дере нагузашта ба қатл расонида мешавад. Кушторҳо дар байни Тейпинҳо то соли 1860 давом кард. Ба давлат акнун хавфи истилои хоричӣ таҳдид мекард.

Дар муқобили Тайпинҳо Англия, Фаронса, ИМА ва Русия меистоданд. Дар солҳои 1856 – 1860 ба муқобили Чин (Тайпин) ҷанги дуҷониби афюнӣ ба амал меояд. Хонадони Тсин зидди Тайпинҳо бо аҷнабиён забон як кард. Дар натиҷа иттифоқчиён ғалаба ба даст оварда, бо ин давлат шартномаи нобарор бастанд.

То баҳори соли 1864 Тайпинҳо аксари қаламрави давлати худ-

ро аз даст доданд. Лашкари Тайпинҳо бо сардории Хун Сютсюан дар муҳосираи кушуни душман монд. Ли Сючан ба Хун Сютсюан пешниҳод кард, ки муҳосираи душманро раҳна кунад, вале ӯ ин нақшаро қабул накард ва 1-уми июни соли 1864 «Шоҳи Осмон» (Хун Сютсюан) захр меҳӯрад. Ли Сючен муборизаро бар зидди истилогарон давом дода, Нанкинро мудофиа мекунад. Лашкари муттаҳидаи ачнабиён ба шаҳри Нанкин дохил шуда, куштори бе мислу монанди Тайпинҳоро ташкил мекунад. Ли Сючан ба қатл расонида мешавад. Хамин тавр, шӯриши Тайпинҳо шикаст хӯрда, давлати онҳо аз байн меравад. Ҳокимияти сулолаи Тсин аз нав барқарор мегардад, вале он ба мамлакатҳои Ғарб тобеъ мешавад.

Савол ва супоришҳо:

1. *Вазъияти Чинро дар арафаи ҳучуми манҷурҳо шарҳ диҳед.*
2. *Манҷурҳо дар қучо сокин шуданд?*
4. *Чаро У. Сангуй бо манҷурҳо ҳамкорӣ кард?*
5. *Чӣ тавр манҷурҳо Чинро истило карданд?*
6. *Дар бораи сохти давлати Тсин маълумот диҳед.*
7. *Манҷурҳо Чинро чӣ тавр идора мекарданд?*
8. *Тсин кадом давлатҳоро ба худ тобеъ намуд?*
9. *Чаро Англия қӯшиши шиголи Тсинро мекард?*
10. *Чаро ҷанги Англия бар зидди Чин дар солҳои 1839-1842 ва 1856 – 1860 «Чангҳои афюни» ном гирифтаанд?*
11. *Дар бораи шӯриши Тайпинҳо ва тирӯзи онҳо нақл кунед.*
12. *Баъди барҳам хӯрдани давлати Тайпинҳо вазъияти сиёсӣ дар Чин чӣ хел буд?*

§ 21. КОРЕЯ

Сохти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ. То миёнаҳои асри XIX Корея давлати феодалӣ буд. Тамоми заминро давлат, заминдорони калон, ашрофон ва баъзе табақаҳои дигари бонуфузи чомеа дар ихтиёри худ доштанд. Шаклҳои заминдорӣ – давлатӣ, дарборӣ ва хусусӣ буданд. Дехқонон барои истифодаи замин андози пулӣ ва ё натуралӣ мепардохтанд. Ҳочагии дехқонон натуралӣ буд, яъне он ба бозор робитаи қавӣ надошта, асоси иқтисодии чомеаи феодалии асри XVII ва нимаи аввали асри XIX-и Кореяро ташкил меод.

Дар ин давра иқтисодиёти Корея пеш рафт. Олоти кор такмил ёфт ва маҳсулнокии меҳнат афзуд. Дар кишоварзӣ зироатҳои наф, ба монанди қаланфур, помидор, картошкаи ширин ва тамоку пайдо шуданд. Зироаткорӣ низ такмил ёфт. Майдони кишт васеъ шуд.

Парвариши тамоку ва меҳргиёх (женшен) афзуд, чунки талабот ба онҳо дар бозор зиёд буд. Давлат ба бунёди иншооти обёрӣ диққати чиддӣ меод, чунки ин восита ҳосилнокии заминро зиёд ва ба хазинаи давлат даромади зарурӣ ворид месохт.

Мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ дар марказ Шурои давлатӣ ва муассисаҳои ба он тобеъ ба ҳисоб мерафтанд, ки онҳо мансабҳо, молия, маросимҳо, ҳарбӣ, корҳои ҷиноӣ ва ҷамъиятӣ ном доштанд. Аз назари маъмури Корея аз 8 музофот ва садҳо округ, уезд ва волост иборат буд. Воҳиди хурдтарини маъмури деҳа буд, ки дар он ҷо ҳама масъули якдигар ҳисобида мешуданд.

Муборизаи гурӯҳҳои барои ҳокимият. Барои ба даст даровардани ҳокимият дар байни гурӯҳҳои гуногун беист мубориза давом мекард. Дар охири асри XVII ин мубориза дар байни чор гурӯҳ: ҷанубӣ, шимолӣ, шарқӣ ва ғарбӣ сурат мегирифт. Аз рӯи ранги сарулибосашон онҳо номи «чор ранг»-ро гирифтанд.

Ҳангоми ивазшавии шохҳо ва меросхӯрони онҳо мубориза дар байни ин гурӯҳҳо боз ҳам тезтундтар мешуд. Бисёр вақт ин мубориза ба хунрезӣ ва қасосгириҳои шадиду бераҳмона табдил меёфтанд.

Дар муборизаи дуру дароз оқибат гурӯҳи ғарбӣ пирӯзӣ ба даст овард. Баъд ин гурӯҳ ба ду гурӯҳи алоҳида – «мӯйсафедон» ва «ҷавонон»-и бо ҳам муҳолиф тақсим шуданд. Дар солҳои 20-уми асри XVIII шох Ёнчо ба сари тахт нишаста (1725-1776 ӯ намояндаи «мӯйсафедон» буд), эълон кард, ки минбаъд ӯ на намояндаи «мӯйсафедон» асту на намояндаи «ҷавонон». Ёнчо ҳар ду гурӯҳро ба мусолиҳа овард. Бо ҳамин душманӣ дар байни ин ду гурӯҳ бардошта мешавад.

Таназзули сохти феодалӣ дар Корея. Дар асри XIX дар мамлакат заминдорӣ хусусӣ меафзояд. Заминҳои давлатӣ кам шуданд. Аз ҳамин сабаб ҳукумати марказӣ бухрони вазнини молиявиро аз сар мегузаронид. Барои аз ин бухрон баромадан, доираҳои ҳукмронии мамлакат ҳаҷми андози аҳолиро зиёд карданд. Танҳо аз заминдорон беш аз 30 нави андоз ситонида мешуд. Ғайр аз ин, андозҳои дигар, аз ҷумла андозҳои ҳарбӣ низ мавҷуд буданд. Аз ин рӯ, дар баъзе минтақаҳои мамлакат кишоварзон маҷбур шуданд, ки шӯриш бардоранд. Шӯриши аз ҳама калонтарин дар солҳои 1811-1812 дар шимолу ғарбии Корея ба амал омад, ки ба он заминдори маҳаллӣ Хон Гённа роҳбарӣ мекард. Ҳукумати марказӣ мардуми ин минтақаро ба ишғоли вазифаҳои давлатӣ

роҳ намедод. Хон Гённа чанд маротиба кӯшиш кард, ки барои ишғоли вазифа имтиҳони давлатӣ супорад, вале ўро ба имтиҳон роҳ надоданд. Барои мубориза бар зидди ҳукумат Хон Гённа дар деҳаи Табоккаи округи Хасан базаи такягоҳӣ ташкил кард.

Дар охирҳои соли 1811 дар натиҷаи хушксолӣ дар музофоти Пиёнандо вазъи халқ вазнин шуд. Мардум ба шӯриш бархостанд. Чонибдорони Хон Гённа низ ба ин шӯриш ҳамроҳ шуданд. Дар як муддати кӯтоҳ шӯришгарон Касан, Кваксан ва чандин музофоти дигарро ишғол намуданд. Хон Гённа худро сарфармондеҳи лашкари ғарбӣ эълон кард.

Баъд аз ғалабаҳои нахустин як қисми шӯришгарон барои ишғоли шаҳрҳои шимол ва қисми дигар бо сардории Хон Гённа ба чануб равон шуданд, вале дастаи номбурдаро лашкари губернатори Пхенян ба муҳосира гирифт. Шӯришгарон талафоти калон дода, маҷбур шуданд, ки ба ҷониби шаҳри Чангчу ақиб нишинанд. Баъд аз ин онҳо пурра шикаст хӯрданд.

Дар Корея шӯришу ошӯбҳои зиёди деҳқонон ба амал омаданд. Дар солҳои 60-уми асри XIX низ ошӯбҳои зиёди деҳқонон ба амал омаданд. Яке аз ошӯбҳои калонтарин дар Чинчу рӯй додааст. Ҳамон солҳо дар мамлакат беш аз 21 шӯриши калони деҳқонон ба амал омад.

Ба Корея сар даровардани мамлакатҳои сармоядор. Дар нимаи аввали асри XIX киштиҳои Англия, Фаронса ва ИМА дар соҳилҳои Корея пайдо шуданд. Мубаллиғони дини насронӣ низ дар ин ҷо фаъол буда, барои истило намудани Корея ба мамлакатҳои худ роҳ мекушоданд. Соли 1831 Папаи Рим Григорий XVI таъсиси епископии Кореяро эълон кард. Баъди ин таблиғотчиёни зиёди дини насронӣ ба Корея омаданд. Ҳукумати Корея насронийён ва чандин мубаллиғони насрониро ба қатл расонид. Бо баҳонаи дифои насронийён ҳукумати Фаронса ба Корея ду маротиба киштиҳои ҳарбии худро фиристонд. Онҳо бо қувва таҳдид намуда, талаб карданд, ки Корея бандарҳои худро барои тичорат кушояд.

Соли 1845 Палатаи намояндаҳои Конгресси ИМА қарор қабул кард, ки ба Корея ва Чопон дипломатҳо ва намояндаҳои тичоратӣ равон карда шаванд. Хавфи ба Корея сар даровардани мамлакатҳои сармоядор дар солҳои 50-ум ва 60-ум боз ҳам пурзӯртар мешавад. Чунки ба мамлакатҳои сармоядор муяссар шуда буд, ки бо Чин ва Чопон як қатор созишномаҳои асоратовар банданд. Акнун дар навбат Корея меистод.

Дар чунин вазъияти мураккаб соли 1863 шоҳ вафот кард. ӯ валиаҳд ва меросхӯр надошт. Ашрофон ба тахти шоҳии Корея аз сулолаи Ли писарбачаи 12-сола Ли Чехванро шинониданд. Дар амал бошад, ҳокимият дар дасти падари ӯ – Ли Хаин буд. Ли Хаин унвони тэвонгунро соҳиб мешавад. ӯ низ ба насрониҳо ва мубаллиғони фаронсавӣ раҳм накарда, онҳоро ба қатл мерасонад. Бо ин баҳона Фаронса ба Корея лашкар кашид. Мақсади асосии Фаронса ба мустамлика табдил додани Корея буд. Тирамоҳи соли 1866 ҳафт киштии ҳарбии Фаронса дар соҳилҳои Корея пайдо шуда, қалъаи Канхваро забт намуданд ва ба сӯи пойтахти Корея – шаҳри Сеул ҳаракат карданд, лекин аз тарафи фармондеҳи лашкари Корея Ян Хонсу шикаст хӯрданд. Фаронсавиҳо боз ҳам ба мақсади худ нарасиданд.

Тобистони соли 1866 дар соҳилҳои шимолу ғарб киштии амрикоии «Генерал Шерман» пайдо шуда, ба сӯи Пхенян ҳаракат мекунад. Мардум аз худсариҳои ҳайати киштии амрикоӣ ба қаҳру ғазаб омада, онро оташ мезананд. Соли 1871 ИМА 5 киштии калони ҳарбӣ ва корпуси экспедитсиониро барои забти Корея равона сохт, лекин ба ин давлат низ муяссар нашуд, ки халқи Кореяро мутеи худ гардонад.

Фарҳанги Корея. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XIX илмҳои ҷомеашиносӣ дар Корея хеле пеш рафтанд. Олимон «барои донишҳои воқеӣ» (сирхак) аҳаммияти ҷиддӣ меоданд. Намоёндагони ин ҷараён бар зидди назарияи хушқу ҳолӣ (схолостикӣ)-и Конфутсий баромад карда, даъват менамуданд, ки воқеияти Корея омӯхта шавад, то ки мушкилиҳои мавҷуда бартараф гарданд. Баъзе олимон таъкид мекарданд, ки донишҳои илмӣ ва дастовардҳои техникаи хориҷӣро қабул карда, онҳоро дар Корея татбиқ намудан лозим аст. Лю Хёнвон ном файласуф барномаи дигаргунсозии иқтисодию иҷтимоии мамлакатро пешниҳод намуд. Дар баробари ин, ӯ назарияи Конфутсийро мавриди танқиди саҳт қарор дод.

Дар Корея илми ҷуғрофия пеш рафта буд. Дар байни ҷуғрофияшиносон, маҳсусан хизматҳои Ким Чонхиро қайд кардан зарур аст. ӯ дар зарфи 30 сол харитаи Кореяро, ки он «Тато ёҷидо» (харитаи калони тамоми Корея) ном дорад, тартиб додааст.

Хон Дён, Пак Чивон ва Чон Якён аз ҷумлаи мутафаккирони фарҳангии Кореяи асри XVII – аввали асри XIX мебошанд. Онҳо барои пешрафти ҷомеа ва барпо намудани адолати иҷтимоӣ дар асарҳои фикрҳои пешқадамро баён карданд.

Дар санъати тасвирӣ анъанаи гузаштагон ҳукмрон буд. Акнун баргашт аз асарҳои реалистӣ ва рӯ овардан ба тасвири гоҳҳои муҷаррад (абстрактӣ) мушоҳида мешуд, ки он шаҳодати дар санъат қорӣ шудани усули нав мебошад. Дар хушнависи низ усулҳои нави навишти иероглифҳо қор қарда баромада шуданд. Масалан, усули хушнависи Ким Чонхи қолиби диққат буд.

Дар натиҷаи васеъ шудани бозори дохилӣ талабот ба ашёи хуб зебу зинатёфта зиёд мешавад. Барои қорқарди бадеии масолеҳи чӯбу тахта, барои чиҳоз (мебел) ва қорҳои дигари орошӣ ин нави санъатро тақмил додан лозим омад.

Савол ва сӯроиш:

1. Табақаҳои ҷамъиятии Қорейро номбар кунед. Онҳо аз ҷамдигар чӣ фарқ доштанд?
2. Дар бораи сохт ва идораи давлатии Қорей нақл кунед.
3. Дар кишоварзии Қорей кадом тағйирот сурат гирифт?
4. Муҳолифат дар байни «мӯйсафедон» ва «ҷавонон» чӣ тавр аз байн рафт?
5. Дар Қорей таназзули сохти феодалӣ чӣ тавр ба амал омад?
6. Кадом воқеаҳо дар бораи таназзули сохти феодалӣ дар ин мамлакат шаҳодат медиҳанд?
7. Чӣ тавр мамлакатҳои сармоядори Фарб ба Қорей сар дароварданд?
8. Дар бораи вазъи фарҳанги Қорейи асрҳои XVII–нимии аввали асри XIX чиҳо гуфта метавонед?
9. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 22. МУҒУЛИСТОН

Муғулистон дар арафаи истилои манҷурҳо. Дар асри XVII Муғулистон дар ҳолати парокандагии феодалӣ қарор дошт. Мамлакат ба се қисм – Муғулистони Қанубӣ, Халха ва Муғулистони Фарбӣ тақсим шуда буд. Онҳо дар навбати худ ба мулкҳои сершумори феодалии ҳокимони меросхӯр тақсим мешуданд. Ҳокимияти марказӣ аз ҳад зиёд заиф буд. Ҳокими охирина, ки то истилои манҷурҳо бо ном унвони хони умумимуғулиро дошт, Лигдэхон (1592 – 1634) буд. Кӯшишҳои чандинқаратаи ӯ барои дар тамоми Муғулистон паҳн кардани ҳокимияти худ натиҷаи дилхоҳ надоданд. Иқтисодии мамлакат, ки аз хоҷагиҳои натуралӣ ва мубодилаи заифи тичоратӣ асос ёфта буд, имкон наметод, ки ваҳдати сиёсии мамлакат ба вучуд ояд. Мустақилияти иқтисодии мулкҳои феодалӣ барои ба нерӯҳои ҷудоноҳ табиқ ёфтани ҳокимони

алоҳидаи феодалӣ шароити мусоид фароҳам меоварданд. Гузашта аз ин, чунин ҳокимон ҳаракат мекарданд, ки соҳиби обрӯи баланд ва мартабаашон аз унвони хон камтар набошад. Дар баробари хони умумимиллӣ, ё худ умумимуғулӣ, пайдоиши хонҳои «хурд» ханӯз дар миёнаҳои асри XVII мушоҳида мешуд. Дар сеяки асри XVII якчанд чунин сулолаи хонҳои муғул ташаккул ёфтанд. Дар байни ҳокимони Халха сулолаҳои Тушетухонҳо, **Дзасакатухонҳо** ва **Сэтсенхонҳо** пурқувват буданд. Онҳо ба се аймаки калонтарини **Халха** аймаки **Тушетухон**, аймаки **Дзактухон** ва аймаки **Сэтсенхон** асос гузоштанд (истилоҳи «аймак» аввал маънои ҷойи сукунати қабилаҳоро дошт, баъд он ба маънои «хон» баробар шуд). Хонҳои ин се сулола аз насл ба насл то инқилоби соли 1921 Муғулистон ҳукмронӣ карданд.

Дар баробари аймакҳо мулкҳои феодалии хурд низ вучуд доштанд, ки ба онҳо нойонҳо (чанобон) ё худ князҳо роҳбарӣ мекарданд.

Табақаи поёнии аҳолиро «аратҳо» ташкил мекарданд. Дар оғози асри XVII аратҳо ба хонҳо ва нойонҳо тобеъ буданд. Дар қонунҳои соли 1640 онҳо нисбати аратҳои аз адои андоз саркашикарда ҷазоҳои саҳт муайян карда буданд. Аратҳои амалдори тушимелҳо ва дархонҳо дар хонигариҳо табақаи миёна ва поёнии амалдоронро ташкил менамуданд. Қисми имтиёзноки аратҳоро дархонҳо мегуфтанд. Ин табақа аз андоз озод буд.

Муғулистон дар арафаи ҳучуми манчурҳо давлати мутамаркиз, ободу зебо буд, вале иқтисодиёти пешқадам надошт. Аз чунин вазъият истифода намуда, истилогарони манчурӣ ба ин ҷо лашкар кашиданд.

Халха ва Чунгарро истило кардани манчурҳо. Соли 1634 истилогарони манчурӣ дар ҷануби Муғулистон лашкари хонии Чахарро торумор карданд. Ин ғалаба ба манчурҳо имкон дод, ки ҳокимияти худро дар ҷануби Муғулистон мустаҳкам карда, ба қисмҳои дигари ин давлат ҳучум кунанд. Хонҳои Халха ба ҷойи ба хони Чахар дастӣ ёрӣ дароз кардан, баръакс, ба назди хони манчурҳо – Абахай бо тухфаҳои қиматбаҳо сафирони худро фиристонида, изҳори садоқату рафоқат менамуданд. Бо ин роҳ онҳо мехостанд, ки амнияти истиқлолияти мулкҳои худро таъмин намоянд.

Соли 1647 Сэтсэхон ва Тушетухон бо ёрии ҳокими ҷануби Муғулистон – Тенгис ба муқобили манчурҳо шӯриш бардоштанд. Ҳокимони манчурӣ хонҳо ва ҳокимони Халхаро маҷбур карданд,

ки писарон ва ё бародарони худро ҳамчун гаравгон барои зиндагии доимӣ ба шаҳри Пекин фиристонанд. Чунин талаб ба иззати нафси авлодҳои Чингизхон ниҳоят таҳқиромез буд. Аз ин рӯ, онҳо ин талабро қатъиян рад карданд, вале баъди ҳафт соли мубориза хонҳои Халха ба манчурҳо таслим шуда, талаби онҳоро иҷро намуданд ва ба манчурҳо тобеъ гардиданд. Ҳамин тарик, шоҳи Тсин ба сарвари феодалҳои Халха табдил меёбад.

Дар солҳои 30-юми асри XVII хонигарии Чунгар мустаҳкам мешавад. Он дар Муғулистони Ғарбӣ зери роҳбарии ҳокимони аҷдодии Чорос ташаккул меёбад. Аҳолии асосии хонигарӣ аз аратҳои шоҳаи ғарбии муғулҳо иборат буд.

Дар солҳои 60-уми асри XVII дар Халха ҷанги байниҳамдигарии ҳокимони маҳаллӣ ба амал омад, ки он барои ишғоли мансаби ҳокими вафоткардаи Халха – Дзактухон бо Норбо ба амал омада буд. Ба ин ҷанг аксари ҳокимони Халха ва Чунгар ҳамроҳ шуданд. Хонадони Тушетухонро як гурӯҳ довталабон дастгирӣ мекарданд ва гурӯҳи дигар аз ҳокимони Чунгар ёрӣ металабиданд. Ҳамин тарик, ин муҳолифат дар Халха солҳои 80-ум ва 90-уми асри XVII ба задухӯрди хунин оварда расонид. Ҳокимони Тсин ин вазро ба ғойаи худ истифода бурда, соли 1664 биёбони Гобиро сарҳади байни Муғулистони дохила ва Халха эълон кард, лекин дар амал онҳо Муғулистонро ба ду пора тақсим намуданд.

Тирамоҳи соли 1668 дар Халха Анҷумани хонҳо ва ҳокимон ба мақсади ошті додани Тушетухон бо хонадони Дзасактухон баргузор гардид. Дар он оштишавии онҳо ба амал наомад. Дар Муғулистон хавфи ҷанги шаҳрвандӣ ба миён омад.

Дар оғози соли 1667 Тушетухон мулкҳои Дзасактухонро забт намуд, вале худи ӯ дар ҷанг кушта шуд. Ҷавобан ба ин Галданхон ба Халха лашкари 30-ҳазорнафараи худро равон кард, ки он лашкари хонҳо ва ҳокимони онҳоро торумор кард. Тирамоҳи 1668 феодалҳои Халха бо сардории Богдогеген Тушетухон тобеъ будани худро ба империяи Тсин изҳор намуданд ва хоҳиш карданд, ҳокимони манчурӣ онҳоро пуштибонӣ кунанд.

Соли 1691 дар маҳаллаи Долонор дар вазъияти мутантан санади ба ҳайати Тсин дохил шудани Халха ба имзо расид. Дар як вақт барои ҳуҷум бар зидди Галдан тайёрӣ оғоз ёфт. Тобистони соли 1696 дар наздикии Урга (Улан-Батори ҳозира) артиши империяи Тсин лашкари Галданро торумор кард. Шикасти Галданнон Халхаро ба яке аз музофотҳои империяи Тсин табдил дод.

Ҳокими Халха императори Тсин буд. Идораи Халха тавассути Палатаи робитаҳои хориҷӣ ба амал бароварда мешуд, ки он кулли музофотхоро ихтиёрдорӣ мекард. Палата номзади ноиби императорро дар Халха тасдиқ намуд. Ин шахс идораи ҳарбӣ, сиёсӣ ва маъмурии Халхаро дар ихтиёри худ дошт.

Ҳукумати Тсин барои ба ҳайати давлати худ ҳамроҳ кардани Чунгар дуру дароз мубориза бурда, соли 1758 ба мақсади худ ноил гардид. Солҳои 1755-1758 ҳаракати озодихонаи халқҳои ин қисмати Муғулистон ба муқобили манҷурҳо ба амал омад, ки он оқибат шикаст хӯрд. Бо ҳамин Чунгар ба ҳайати Тсин дохил шуд.

Муғулистон дар нимаи асри XIX. Аз охири асри XVII зулми ашрофони амалдори Тсин дар Муғулистон боз ҳам пурзӯр мешавад. Дар ин бора «Маҷмуаи қонунҳо»-и соли 1818 шаҳодат медиҳанд.

94. Намунае аз санъати амалии муғулҳо.

Сиёсате, ки Тсинҳо дар Муғулистон ба амал мебароварданд, барои анъанаҳои давлатдории мамлакат бегона буд. Мувофиқи ин сиёсат Тсин ашрофони авлодии феодалиро ба ҳолати амалдорон ва ба қисми дастгоҳи давлатии империяи Тсин табдил дод. Ба ин восита Муғулистон, воқеан ба як қисми империяи Тсин табдил ёфт.

Назорат ба ҳокимиятро дар қорҳои идораи Муғулистон тсинҳо тавассути тасдиқ намудани меросхӯрӣ ба даст дароварданд. Ба амалдорони манҷур ва ба ҳокимони Муғулистон Тсинҳо маоши ҳарсоларо бо пулҳои нукрагӣ ва порчаҳои атлас муқаррар намуданд.

Содироти чорво ва ашёи хом аз Муғулистон ба бозорҳои Аврупо ва Амрико зиёд шуда, ба Муғулистон молҳои саноатӣ ворид мегардиданд. Миёнаравҳои ширкатҳои аврупоӣ муғулҳо ва судхӯрони чинӣ буданд. Дар солҳои 60-уми асри XIX сарҳадҳои Муғулистон барои тичорат ба Русия низ кушода шуданд. Соли 1861 дар пойтахти Муғулистон – шаҳри Урга бори аввал консул-

гарию Русия кушода мешавад ва Русия аз империяи Тсин барои дар тамоми қаламрави Муғулистон ҳуқуқи бе боҷ тичорат карданро ба даст меорад.

Хулоса, Муғулистони феодалий дар нимаи аввали асри XIX ба муносибатҳои сармоядорӣ тичоратии ҷаҳонӣ кашида мешавад, вале бо вучуди ин, ин кишвар аз ҷиҳати иқтисодӣ аз давлатҳои дигари Осиё хеле қафо монда буд.

Савол ва супоришҳо:

1. *Муғулистон дар арафаи истилои манҷурҳо дар кадом ҳолат қарор дошт?*

2. *Дар бораи таркиби иҷтимоии Муғулистон чӣ гуфта метавонед?*

4. *Муғулистон аз кадом қисматҳо иборат буд?*

5. *Халқаро манҷурҳо чӣ тавр ба худ тобеъ карданд?*

6. *Ҷунгар кай ва чӣ тавр ба Тсин ҳамроҳ карда шуд?*

7. *Манҷурҳо Муғулистонро чӣ тавр идора мекарданд?*

8. *Муғулҳо дар ҳайати Тсин чӣ тавр ба бозорҳои ҷаҳонӣ кашида шуданд?*

9. *Аз мавзӯи хулоса бароред.*

§ 23. ЧОПОН

Усули идораи давлат. Ҳанӯз соли 1598 императори Чопон Хидэси хавфи аз нав сар задани ҷангҳои феодалиро ба назар гирифта, барои мустақкам кардани ҳокимияти марказӣ мақоми олиии идораи давлатӣ иборат аз 5 тайро (вазирони асосӣ) ташкил намуд, ки ба он Токугава Иэясу, Маэда Тосиэ, Уэсуги Кагэкатсу, Мори Тэрумото ва Укита Ундэиэ дохил мешуданд, вале баъди ду сол Токугава Иэясу нисбати император хайрхоҳ будани худро як тараф гузошта, амалиёти ҳарбиро оғоз кард. Соли 1600 иттиҳоди ҳокимони зидди ӯ ташкилфтаро дар наздикии Сагихара шикаст дод. Аз ҳамин айём хонадони Токугава дар мамлакат тамоми ҳокимиятро ба даст мегирад. Сарвари хонадон ба худ унвони «сёгун»-ро гирифта, бо ҳамин ба ҳокимияти нави феодалии Чопон ибтидо мегузорад.

Дар аввали асри XVII дар Чопон беш аз 260 ҳокими хурду калон ва 18 млн нафар зиндагӣ мекарданд.

Ба хонадони Токугава муяссар гардид, ки ба ҷангҳои дуру

дарози байнихамдигарии ҳокимон, хотима дода, Чопонро муттаҳид созад ва онро ба давлати феодалӣ табдил диҳад. Дар Чопон соҳибони замин феодалҳои калон ба ҳисоб мерафтанд. Феодалӣ аз ҳама калонтарини Чопон Токугава буд, ки мулкҳои ӯ қариб чоряки ҳамаи қаламрави Чопонро ташкил мекарданд.

Ваҳдати хонадони Токугаваро ду гурӯҳи феодалони ҳукмрон таъмин менамуданд (дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX шумораи онҳо аз 200 то 300 нафар расида буд). Ба гурӯҳи аввал, ки он «даймёи меросӣ» ном дошт, ҷонибдорони наздиктарини Токугава ва ба гурӯҳи дуюм ҳокимоне, ки «даймёи бегона» номида мешуданд, дохил буданд. Барои мустаҳкам кардани диктатураи ҳарбию сиёсии хонадони Токугава тартиби гаравгонгирӣ аҳамияти калон дошт. Мувофиқи он ҳар як ҳоким вазифадор буд, ки ҳар сол чор моҳ дар пойтахти мамлакат шаҳри Эдо зиндагонӣ кунад. Ҳангоми дар гаравгон набудани ҳоким ҳамсараш ва ё яке аз аъзои оилаи ӯ дар Эдо ба сифати гаравгон нигоҳ дошта мешуд.

Дар мустаҳкамии режими Токугава табақаи ҳарбию ашрофӣ «самурай» (хизматгорон) мавқеи калон дошт. Аъзои ин табақа хизматгори содиқи ҳокимони феодалӣ (даймё) буданд. Самурайҳо қариб 17 ғоизи аҳолии мамлакатро ташкил мекарданд. Дар ташкили ҳайати афсарон, дастаҳои ҳарбӣ ва амалдорон самурайҳо ҳуқуқҳои васеъ доштанд.

Қариб 83 дарсад аҳолии мамлакат дар деҳот зиндагӣ карда, ба кишоварзӣ машғул буд. Кишоварзӣ хусусияти натуралӣ дошт. Дар баробари заминдорӣ калони хусусӣ, заминдорӣ хурди деҳқонӣ низ мавҷуд буд.

Дар Чопон ҳуқуқи раиятӣ амал мекард. Деҳқонон аз заминдорон замин иҷора мегирифтанд. Онҳо наметавонистанд дар иҷорагирӣ озод бошанд.

Сиёсати «дарҳои баста»-и Чопон. Сёғуни 10-ум Иёҳару (1737 – 1786) ва ҳамаи ҳокимони хонадони Токугава сиёсати хориҷии «дарҳои баста»-ро (он дар солҳои 30-юми асри XVII оғоз ёфта буд), давом медоданд. Сёғунҳо сиёсати дарҳои бастаро ҳамчун яке аз воситаҳои мустаҳкамкунии ҳокимияти мутлақ истифода мебарданд.

Сиёсати дарҳои баста нисбати ҳамаи мамлакатҳои хориҷӣ ба қор бурда намешуд. Чинӣҳо ва Нидерландӣҳо метавонистанд дар Чопон озодона харидуфурӯш кунад. Ҳатто ба Нидерландӣҳо иҷозат дода шуда буд, ки дар қазираи хурди Дэсимаи назди соҳи-

ли Нагасаки чойгир шаванд. Дар тамоми давраи «дарҳои баста», яъне то соли 1854, ба ин ҷо киштиҳои Нидерландӣ омадурафт мекарданд. Ин қазира дариҷаи ягона ба Аврупо буд.

Сиёсати «дарҳои баста» барои Ҷопон нақши манфӣ дошт. Чунин сиёсат мамлакатро дар ҳолати қарахтии феодалӣ нигоҳ медошт. Он ба таври сунъӣ Ҷопонро аз бозори ҷаҳонӣ маҳрум сохт. Дар иқтисодӣ мамлакат хоҷагиҳои натуралӣ ва нимнатуралӣро ҳукмрон гардонид. Халқи Ҷопон аз дастовардҳои фарҳангии мамӯлики Фарб бебаҳра монд. Сиёсати дарҳои баста намегузошт, ки истеҳсолот ва муносибатҳои сармоядорӣ дар Ҷопон амалӣ гарданд. Дар нимаи дууми асри XIX маълум гардид, ки Ҷопон тавассути дарҳои баста наметавонад аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳарбӣ ва иҷтимоӣ пеш равад.

Шаҳрҳои Ҷопон. Болоравии тиҷорати дохилӣ ба бунёди шаҳрҳои калон – марказҳои иқтисодӣ сиёсӣ ва иҷтимоӣ мусоидат намуд. Марказҳои асосии тиҷоратӣ шаҳрҳои Эдо, Осака, Киото, Сакаи ва Нагасаки тараққӣ намуданд. Сулолаҳои калони савдогарон дар шаҳри Эдо манфиатҳои намоёндоғони ҳокимияти олиро ҳимоя мекарданд. Дар Киото онҳо ба манфиати император амал менамуданд. Танҳо дар Осака тоҷирон нисбатан мавқеи овоз доштанд.

Дар Ҷопон танҳо шаҳрҳои Сакаи ва Хаката мақомоти худидоракунӣ доштанд. Ин шаҳрҳо ҳанӯз дар асрҳои миёна ба вучуд омада, тавассути тиҷорати хоричӣ сарватманд шуда буданд.

Вазъи иқтисодии Ҷопон дар аввали асри XIX. Равандҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ давраи ҳукмронии сёғунҳои охири нишон медиҳад, ки дар ҷомеаи Ҷопон муҳолифатҳои мураккаб вучуд доштаанд. Кишоварзиро бӯхрон фаро гирифта буд. Майдони кишти зироат аз оғози асри XVIII боз васеъ намешуд. Ба табақаҳо ҷудошавии аҳолии деҳот пурзӯр гардид. Яке аз нишонаҳои муҳими дар иқтисодӣ Ҷопон пухта расидани **тарзи сармоядорӣ истеҳсолот** – торафт зиёдшавии шумораи мануфактура буд. Дар нимаи аввали асри XIX дар мамлакат зиёда аз 180 мануфактураи нав ба вучуд омад, ки ин аз дусад соли гузашта ҳам зиёдтар буд. Ҳамин тариқ, то нимаи дууми асри XIX дар Ҷопон истеҳсолоти сармоядорӣ кам бошад ҳам, ба вучуд омад, вале муносибатҳои феодалӣ барои ба таври пурра ба давраи сармоядорӣ гузаштани мамлакат монеъ мешуданд.

Бухрони низоми сиёсии Токугава. Дар низоми сёгунии Токугава табакаи аз ҳама беҳукуқи чомае кишоварзон буданд. Дар баробари пайдоиши истеҳсолоти сармоядорӣ аҳолии онҳо боз ҳам вазнинтар мешуд.

Яке аз тазоҳуроти калонтарини зиддиҳукуматӣ шӯриши Осио Хейхатино мебошад, ки соли 1837 дар Осака ба амал омадааст. Худи Осио аз табакаи самурайҳо буда, мансаби сардори муҳофизони шаҳро соҳиб буд. Аз гуруснагӣ, ки дар ин маҳал ба амал омад, биринҷаллобон истифода бурда, нархи онро аз ҳад зиёд карданд. Осио ба амалдорони сёгун муроҷиат намуд, то ки онҳо фурӯши биринҷро ба танзим биёваранд, вале ӯ ҷавоби рад гирифт. Осио амволи худ – дастнависҳо ва китобҳои қиматбаҳоҷашро фурӯхта, ба пули онҳо биринҷ харида, ба аҳолии шаҳр тақсим кард. Баъди ин Осио ва ҷонибдоронаш ба аҳолии шаҳр ва гирду атроф, аз ҷумла ба музофотҳои Атсу, Кавати, Харима ва Кизуми хитобномаҳо фиристоданд. 17-уми феввали соли 1837-ум 300 фидоии мусаллаҳ анборҳои сарватмандонро кушода, биринҷи онҳоро ба мардум тақсим намуданд. Шӯришгарон анборҳои ду ширкати калонтарин – Митсуи ва Каноикэро низ ғорат карда, оташ заданд.

Шӯриши Осио бо тезӣ пахш карда шуд, вале бо вучуди ин шӯриш дар мамлакат ҳамовозии калонро ба вучуд овард. Баъди ин шӯриш дар чандин ҷойи дигари мамлакат ҳам ошӯбҳои зиёде ба амал омаданд. Яке аз онҳо дар зери роҳбарии Икута дар ноҳияи Касивадзаки рӯй дод.

Дар солҳои 1830 – 1843 сёгунҳо барои мустаҳкам кардани мавқеи сиёсии ҳокимияти заифшудаи худ силсилаи ислоҳот гузарониданд, аммо ин амал такрори ҳамон кӯшишҳое буд, ки барои мустаҳкам намудани сохти иқтисодии самурайҳо равона шуда буд. Ин чораҳо бухрони низоми сёгуниятро баргараф карда наметавонистанд. Дар мамлакат унсурҳои инқилоби буржуазӣ пайдо мешуд.

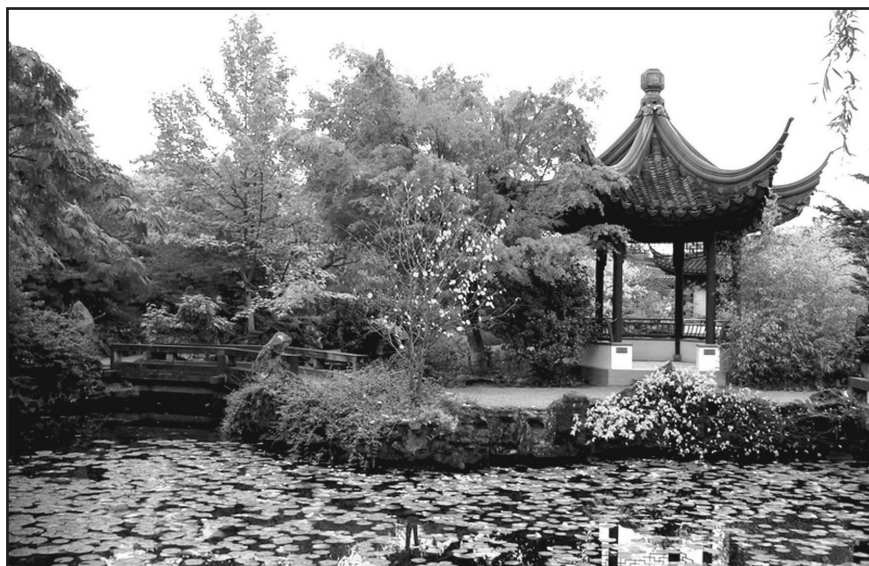
Кушода шудани «дарҳои баста». Дар солҳои 40-уми асри XIX Англия барои пайдо намудани мавқеъ дар Чин муборизаро оғоз намуд. Барои ИМА Шарқи Дур, аз ҷумла Чопон ва Чин ҳамчун бозори бузурги эҳтимолӣ ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ, Конгресс ба президенти ИМА ваколат дод, ки бо Чопон муносибатҳои тичоратиро ба роҳ монад. 31-уми март соли 1854 дар шаҳри Канагава (Иокогама)

шартномаи аввалини Чопону ИМА ба имзо расид. Мувофиқи ин шартнома акнун киштиҳои Амрико ҳуқуқ пайдо намуданд, ки ба бандарҳои Симодо ва Хакотагэ лангар партоянд. 14-уми октябри соли 1854 байни Англия ва Чопон низ шартнома баста шуд, ки он нишондодҳои асосии қарордоди Каганаваро такрор мекард. Давлатҳои дигари империалистии замон аз ин ду давлат ақиб мондани набуданд. 7-уми феввали соли 1855 байни Русия ва Чопон дар Симода шартнома баста шуд. Мувофиқи ин шартнома галачазираҳои Курил қариб пурра ҳамчун мулкҳои Русия шинохта шуданд. Дар солҳои 1856 – 1857 ду шартномаи байни Нидерланд ва Чопон ба имзо расида, муносибатҳои байни ин ду давлатро танзим намуданд. Баъди ин Чопон бо мамлакатҳои Ғарб бо номи «Шартномаҳои Ансэ» як қатор шартномаҳои дигарро ҳам ба имзо расонид. Ҳамин тариқ, сиёсати «дарҳои баста»-и Чопон аз байн рафт ва ин давлат ба бозори ҷаҳонӣ дохил гардид.

95. *Тайёрии хонуми чопонӣ ба чойнӯшиӣ*

Режими Токугава, ки тартиботи феодалиро дар зери назорати худ дошт, ба навғониҳои фарҳанги монё мешуд. «Дарҳои баста» сабаби аз Аврупо ақиб мондани Чопон гардид. Ба ин нигоҳ накарда, дар ин вақт беш аз пеш маркази маданият ба дайру ибодатхонаҳо ва шаҳрҳои тез тараққиёбандаи мамлакат мекӯчид.

96. Богдории манзаравии чопонӣ.

Савол ва супоришҳо:

1. Хонадони Токугава кай ва чӣ тавр ба сари ҳокимият омад?
2. «Сёгун» ва «самурай»-ҳо кистанд?
3. Дар бораи тиҷорат ва шаҳрҳои Чопон маълумот диҳед?
4. Сиёсати «дарҳои баста»-и ҳукумати сёгунро шарҳ диҳед.
5. Оё дар байни шаҳру музофотҳои Чопон тақсимоти меҳнат вучуд дошт?
6. Ба вучуд омадани истеҳсолоти сармоядориро дар Чопон ба воситаи кадом далелҳо исбот карда метавонед?
7. Вазъи иқтисодии Чопонро дар оғози асри XIX шарҳ диҳед?
8. Бухрони низоми сиёсии сёгунро чӣ тавр исбот мекунед?
9. Чаро мамлакатҳои империалистии Ғарб «дарҳои баста»-и Чопонро «кушодан» мехостанд?
10. Сиёсати «дарҳои баста» чӣ тавр барҳам хӯрд?
11. Дар бораи масъалаҳои асосии мавзӯи фикри худро баён кунед.

§ 24. ВЕТНАМ

Дар охирҳои асри XVII ва то солҳои 70-уми асри XVIII дар каламрави Ветнам якҷанд давлати феодалӣ – Дайвет, Дангисай, Дангчаунг ва баъзе давлатчаю князихоӣ хурд-хурди дигар вучуд доштанд. То ин давра Ветнамро зохиран сулолаи Лэй (1428 – 1789)

идора мекард. Дар амал он дар дасти ду сулола – аз арзи 16 болоро Чин ва чанубро Нгенҳо идора мекарданд.

Вазъи иқтисодӣ ва муносибатҳои ҷамъиятиро дар мамлакат муборизаи мутлақияти мутамаркиз, молиқияти давлатӣ, муносибатҳои феодалҳо ба он ва молиқияти хусусӣ муайян мекарданд. Кашида гирифтани заминҳои ҷамъиятӣ, муқаррар намудани андозҳои баланд, зиёд кардани ухдадорихҳои ҳарбӣ ва дароз кардани муҳлати хидмат, вазъи кишоварзонро торафт вазнинтар мекарданд. Аҳволи кошбону тоҷирон аз аҳволи кишоварзон беҳтар набуд. Ин боиси ба амал омадани шӯриши тэйшонҳо гардид.

Шӯриши Тэйшонҳо. Роҳи ягонаи халосӣ аз чунин вазъият шӯриш буд. Он соли 1771 дар деҳаи Тэйшон, ки дар наздикии шаҳри Конгтуми Ветнами Марказӣ воқеъ буд, оғоз ёфт. Аз ҳамин сабаб онро «Шӯриши Тэйшонҳо» меномиданд. Ба шӯриш се бародар – Нгуен Няк, Нгуен Хюе ва Нгуен Ли роҳбарӣ мекарданд. Деҳқонони шӯришгар амалдорони маҳаллиро несту нобуд карда, бо дастгирии аҳолии маҳаллӣ шаҳри бандарии Кюинъонро ишғол намуданд. Аз рӯзҳои аввал шӯриш мақоми умумихалқӣ пайдо намуда, ҷуғрофияи он васеъ мешуд. Ғайр аз кишоварзон ба он шаҳриён, косибон ва тоҷирон низ ҳамроҳ шуданд. Шӯриш, асосан ба муқобили парокандагии феодалии мамлакат, ки ба рушди кишоварзӣ, озодии косибон ва тичорат халал мерасонид, равона карда шуда буд.

Дар муддати панҷ соли аввал ба шӯришгарон муяссар гардид, ки ноҳияҳои шимолу ҷанубии Ветнамо ба зери назорати худ гиранд. Тэйшонҳо ҳукмронии феодалҳои Чин ва Нгуенро барҳам зада, намояндаи хонадони Лиро аз мамлакат пеш карданд ва ба онҳо муяссар гардид, ки артиши Тсин ва Сиамро торумор намојанд. То нимаҳои соли 1789 Тэйшонҳо ҳокимияти худро дар тамоми Ветнам барпо намуданд. Баъди ба сари қудрат омадан онҳо як қатор чорабиниҳои давлатӣ гузарониданд. Идораи маъмуриро ба низом оварда, боқи тичоратиро бекор ва ба ҷойи алифбои чинӣ алифбои ветнаморо ҷорӣ намуданд. Нгуенҳо сиёсати феодалҳои сарнагуншударо пеш гирифтанд. Ҳанӯз солҳои 1776 пеш аз лашкаркашӣ ба поёноби дарёи Меконг, Нгуен Няк худро вионг, яъне шоҳи давлати Тэйшонҳо эълон кард. Мамлакат ба се вилоят тақсим карда шуд. Онҳоро се бародар Нгуен, Хюе ва Ли, ки байни худ рақобат доштанд, идора мекарданд. Дар давраи ҳукмронии бародарон Нгуенҳо аҳволи халқ беҳтар нашуд. Умеди халқ бар-

бод рафт. Аз норозигии халқ яке аз феодалҳои хонадони Нгуенҳо Нгуен-фик-Ан моҳирона истифода бурд. Ҷӯшони бузург чамъ карда, ба муқобили тэйшонҳо лашкар кашид, то ки ҳокимияти қаб-лиро дар мамлакат аз нав барқарор кунад

Дар ибтидо Нгуен-фук-Ан ба шикаст дучор мешавад, вале баъд ба ӯ ҳукумати Фаронса дасти ёрӣ дароз мекунад. Тавассути ин кумак артиши Нгуен-фук-Ан зери роҳбарии афсарони фарон-савӣ шаҳрҳои Кюинъон, Дананд ва Фусуан (Хюе)-ро ишғол кард. Якуми июни соли 1802 ҳукмронии сулолаи Ле ба пуррагӣ хотима ёфт ва ба сари қудрат Нгуенҳои нав омаданд. Ин сулола дар мам-лакат аз соли 1802 то соли 1945 ҳукмронӣ кардааст.

Империяи Нгуенҳо. Дар таърихи Ветнам салтанати Нгуен-фук-Ан (солҳои 1802 – 1819) бо рамзи «Зялонг» машҳур аст. Ӯ дав-латдориро аз ислоҳоти маъмури оғоз намуд. Мамлакат ба ҷойи Дайвет номи Ветнамро гирифта, ба се қисм: шимолӣ (баккӣ), марказӣ (чунгкӣ) ва ҷанубӣ (намкӣ) тақсим шуд. Онҳо мувофиқан аз 13, 5 ва 7 музофот иборат буданд. Пойтахти мамлакат шаҳри Хюге эълон шуд. Мақомоти олии ҳокимияти иҷроия аз 6 палата – дарбор, қорҳои харбӣ, молия, адлия, маросимҳо ва қорҳои чамъ-иятӣ иборат буданд. Барои назорат аз болои дастгоҳи амалдорон додгоҳи махсуси нозирон ташкил карда шуд.

Дар солҳои аввали баъди шӯриши Тэйшонҳо вазъи мамлакат ноустувор буд. Дар натиҷаи ҷангҳои феодалӣ иншоотҳои обёри-кунӣ аз қор баромада буданд. Бо мақсади аз гуруснагӣ наҷот ёф-тан кишоварзон ҷойҳои суқунати доимии худро ба таври оммавӣ тарк мекарданд. Барои гирифтани пеши роҳи ин зухуроти манфӣ Нгуен-фук-Ан имтиёзҳои пардохти андозии муқарраркардари бе-қор намуд.

Маҷмуаи қонунҳои соли 1812-и Ветнам (аз рӯйи кодекси қо-нунгузории Тсин мурағаб гардида буд) барои мустаҳкам ва бар-давом шудани ҳокимияти феодалии бюрократии Нгуенҳо хидмат мекард.

Давраи аввали салтанати Нгуенҳо дар таърихи давлати Вет-нам бо хатҳои заррин сабт гардидааст. **Ислоҳоти** Нгуенҳо ба давлатдорӣ ва иқтисоди Ветнам таъсири мусбат расонид. Дар ин қор саҳми бузурги император Зялонгро махсус таъкид намудан лозим аст. Баъди вафоти ӯ император Минмен (1820 – 1840) ба сари қудрат меояд. Ӯ ҳам барои пурқувват гардидани ҳокимияти мутлақаи Ветнам қорҳои зиёдеро анҷом додааст.

Дар сиёсати хориҷии худ Нгуенҳо ба мамлакатҳои ҳамсоя, махсусан, ба Камбоҷа ва Лаос тавачҷуҳ доштанд. Соли 1805 Камбоҷа маҷбур мешавад, ки вобастагии худро аз Ветнам эътироф кунад. Ин давлат дар давраи ҳукмронии Тэйшонҳо аз вобаста будан ба Ветнам озод шуда буд. Кӯшишҳои Ветнам барои забт кардани Лаос ба манфиатҳои табақаи болоии Сиам муҳолиф баромад. То оғози асри XIX Лаос дар зерин назорати шоҳи Сиам буд. Соли 1827 дар байни Ветнам ва Сиам барои Лаос ҷанг сар зад, дар он Ветнам ғолиб баромад. Бо ҳамин Лаос ҳам ба ҳайати Ветнам дохил карда шуд.

Англия бисёр мамлакатҳои хурду бузургро ба худ тобеъ карда буд. Аз ин сабаб Фаронса кӯшиш намуд, ки заминҳои ҳанӯз аз тарафи Англия ва ё мамлакатҳои сармоядорӣ ишғолнашударо ҳарчӣ тезтар ба даст дарорад. Бо ин мақсад Фаронса ба Ветнам экспедитсияи ҳарбӣ равон мекунад. Дар натиҷаи фишори мамлакатҳои тараққикардаи Аврупо ва махсусан Фаронса, императори Ветнам Тхьеучи (1841 – 1847) маҷбур шуд, ки талаби онҳоро қонеъ гардонид, ба таъқиби мубаллиғони насронӣ хотима диҳад.

Баъди ин ҳам киштиҳои Фаронса дар бандарҳои Ветнам пайдо шуда, ҳамлаҳои роҳзанона мекарданд. Соли 1857 Ветнам маҷбур шуд, ки бандари Дананг ва қазираҳои Кондаоро ба Фаронса бидиҳад. То миёнаҳои асри XIX ҳокимони Чин Ветнамро хизматгори худ меҳисобиданд, вале охишта-охишта Фаронса ин давлатро ба ихтиёри худ даровард. Дар Ветнам бар зидди лашкари Фаронса ҷанги партизанӣ оғоз мешавад, вале он муваффақияте пайдо намекунад. Ба Фаронса муяссар мегардад, ки Ветнамро шикаст диҳад. Баъди имзои шартномаи Сайгон, Фаронса музофотҳои Зядин, Динтионг, Ббенҳо ва қазираи Кондаоро ба даст мебарорад ва аз Ветнам ба маблағи 20 миллион франк товони ҷанг талаб мекунад. Соли 1867 Фаронса бо баҳонаи барҳам додани бетартибӣ дар Ветнам се музофоти боқимондаи ҷануби Ветнам – Зинлонг, Анхианг ва Хатенро низ ишғол мекунад. Бо ҳамин давраи аввали ишғоли Ветнам аз тарафи империализми Фаронса ба охир мерасад. Соли 1863 шоҳи Камбоҷа Нородом ҳам ба Фаронса тобеъ будани мамлақати худро эътироф кард.

Савол ва сунорш:

1. Дар охири асри XVII ва солҳои 50-уми асри XVIII Ветнам дар қадом вазъият буд?

2. Дар бораи шӯриши Тэйшонҳо маълумот диҳед.
3. Тэйшонҳо кадом ислоҳотро ба амал бароварданд?
4. Тэйшонҳо чӣ тавр шикаст хӯрданд?
5. Нгуен-фук-Ан дар Ветнам чӣ тавр император шуд?
6. Нгуенҳои нав кадом чораҳои ба эътидол овардани мамлакатро андешиданд?
7. Фаронса Ветнамро чӣ тавр ба зери тасарруфи худ даровард?
8. Мазмуни санадро баён кунед.
9. Дар бораи таърихи Ветнами асрҳои XVI – нимаи аввали асри XIX чӣ хулоса баровардед?

§ 25. БИРМА

Ташкилҳои давлати муттаҳиди феодали. То миёнаҳои асри XVIII Бирма давлати муттаҳид набуд. Сарварони он зоҳиран ҳукмронӣ мекарданд. Дар байни табақаҳои болоӣ чангҳои байниҳамдигарӣ беист идома доштанд, ки аз ин, пеш аз ҳама, халқи одӣ зарар меид. Қатъ гардидани муноқишаҳои сулолави зарурати таърихӣ муттаҳидшавии мамлакатро ба миён овард.

Соли 1740 сулолаи Монҳо, ки дар шоҳии Пегуи ҷануби Бирма сокин буданд, аз заифии ҳокимияти марказӣ истифода бурда, лашкари Бирмаро торумор карданд. Ба Монҳо муяссар шуд, ки дар Бирма ҳокимияти худро дуру дароз нигоҳдоранд. Соли 1752 бирмагӣҳо ба муқобили Монҳо шӯриш бардоштанд. Сарвари ҳаракати озодихоҳони Бирма феодали миёнаҳол Алаумпай буд. Ӯ худро шоҳи Бирма эълон карда, бо номи Конбаун ба ҳукмронии сулолаи нав ибтидо мегузорад. Даре нагузашта, лашкари ӯ Аву ва ноҳияҳои ҷануби мамлакатро ба даст даровард. Ба муносибати ғалабаи номи шаҳри Авуро ба Рангун (тарҷумааш аз забони бирмагӣ – «интиҳои чанг»-ро медахад) иваз намуданд. Сарфи назар аз ғалаба, байни бирмагӣҳо ва Монҳо чанг боз чанд соли дигар давом мекунад. Ба ин даҳлати истилогарони Фаронса ва Англия боис шуд. Ширкатҳои ин давлатҳои чангҳои байниҳамдигариро дар Бирма ба нафъи худ истифода бурда, дар ин ҷо мавқашонро мустаҳкам менамуданд. Ширкати Ост-Индияи англисӣ худро дӯсти Бирма нишон дода, қазираи Негрӣ назди резишгоҳи дарёи Бассейнро бо нархи ниҳоят арзон ба даст меорад ва дар шаҳри Бассейн дукону корвонсаройҳои худро месозад. Ин қазира барои Англия базаи тақиягӯӣ мешавад. Ширкати фаронсавии Ост-Индия бошад, дар Сириам ҷой мегирад.

Соли 1756 ба бирмагиҳо муяссар гардид, ки Сириамро ишғол намоянд. Баъди ин Монҳо аз дастгирии ҳарбии фаронсавиҳо маҳрум гардиданд. Аз фурсат истифода бурда, англисҳо фаъолияти забткорунаи худро дар Бирма пурзӯр намуданд, то ки дар он ҷо ба ташкилҳои давлати мутамаркиз монетъ шаванд, вале бирмагиҳо англисҳоро торумор карда, дар ҷазираи Негрӯ дуқону қорвонсаройҳояшонро ба ҳок яқсон ва онҳоро аз Бирма пеш намуданд. Мардуми Бирма баъди аз мамлакат баровардани аврупоиҳо муқобилияти Монҳо ва ҳокимони саркаши феодалиро барҳам зада, ноҳияҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафтаи шимолӣ Бирмаро ба даст дароварда, оҳиста-оҳиста ҳокимияти худро дар тамоми мамлакат барпо карданд. Ҳамин тариқ, дар нимаи дуоми асри XVIII муттаҳидшавии Бирма хотима меёбад.

Ташкили давлати мутамаркизи Бирма, неруҳои истехсолкунандаи онро ба ҳаракат даровард ва муқобилати онҳоро ба муқобили истилогарон зиёд намуд. Дар оғози асри XIX Бирма ба яке аз давлатҳои калонтарини Осиёи Ҷанубу Шарқӣ табдил ёфт.

Соҳти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ. Аз рӯйи соҳти идора Бирма давлати феодали буд. Дар сари давлат шоҳ меистод, ки ӯ ҳокимияти номаҳдуд дошт. Шурои давлатӣ вазифаи ҳукуматро иҷро менамуд ва он мақоми олии қонунгузор ва додгоҳ ба ҳисоб мерафт, лекин сухани охири дар қаламрави мамлакат ба шоҳ тааллуқ дошт.

Дар даҳсолаи аввали ҳукмронии сулолаи Конбаун Бирма нашъунамо ёфт. Сиёсати дохилии ҳокимони Ава ба барҳам задани тамоюлҳои ҷудоихоҳии феодалиҳои маҳаллӣ равона карда шуда буд. Дар баробари ин, онҳо дар сиёсати хориҷии худ забткориро ба қор бурда, марзҳои Бирмаро васетъ менамуданд.

Ҷангҳои Англия ва Бирма. Ҷанги якуми Англия ва Бирма дар солҳои 1824 – 1826 ба амал омадааст. Истилогарони англис баъди аз Бирма ронда шудан ҳам, аз мақсади истилои ин давлат даст накашиданд. Онҳо ба муқобили Бирма созишномаҳои мудофиавию ҳуҷум накардан баста, душманони Бирмаро бо силоҳ таъмин мекарданд.

Оғози солҳои 20-ум ИМА ҳам ба Бирма сар дароварданӣ шуд. Ҳукумати Амрико тавассути мубаллиғони ҷараёни баптистии дини насронӣ ба гузашткунҳои шоҳи Бирма ноил гардид. Ин ҷидду ҷаҳди ИМА ҳуҷуми англисҳоро ба Бирма тезонид. Барои Англия шароити мусоид фароҳам омад. Англия Ҳиндустонро пурра ба та-

сарруфи худ дароварда, акнун метавонист неруҳои ҳарбиашро ба муқобили Бирма равон кунад. Барои ҳамин англисҳо дар сарҳади Бирма муноқишаеро ташкил намуда, моҳи март соли 1824 ба ин давлат ҷанг эълон карданд. Дар ҷанги якуми худ Англия ба муқобили Бирма ширкати Ост-Индия, захираҳои моддӣ ва лашкари дар Ҳиндустон будаашро истифода намуд.

Баробари ба қаламрави Бирма дохил шудани мустамликадорони англис, на танҳо лашкар, балки тамоми халқи Бирма ба дифои ватани худ бархестанд. Ҷанг моҳияти умумихалқӣ пайдо намуд. Сипоҳиёни ҳиндӣ, ки барои онҳо мақсадҳои ин ҷанг бегона буд, ба фармондеҳони англис итоат накарда, нисбати бирмагиҳо хайрхоҳӣ зоҳир менамуданд. Чунин сурат гирифтани ҷанг ғалабаи Англияро ба зерӣ шубҳа гузошт. Аз ин рӯ, англисҳо аз баҳри идомаи ҷанг гузашта, моҳи феврал соли 1826 дар маҳаллаи Яндабои наздикии шаҳри Ава бо Бирма сулҳ бастанд. Мувофиқи ин шартнома Ассам, Манипур ва музофотҳои наздибаҳрии Аракан ва Танассерим аз Бирма ҷудо шуданд. Бирма бояд ба Англия ба маблағи як миллион фунт стерлинг товони ҷанг меод.

Ҷанги якуми Англияю Бирма ба иқтисоди Бирма зарари калон расонид.

Ҷанги дуюми Англия ва Бирма солҳои 1852 – 1853 ба амал омадааст. Ба мустамликадорони Британияи Кабир муяссар гардид, ки нуктаҳои муҳимтарини Бирмаи Ҷанубӣ – Рангун, Бассейн, Мартабан ва баъзе ҷойҳои дигарро ишғол намоянд. Баробари ба Бирма дохил шудани лашкари англисҳо ҷанги партизанӣ оғоз ёфт. Партизанҳо ба лашкари англисҳо хавфи бештар доштанд. Ин ҷанг талафоти зиёди моддӣ ва ҷонӣ ба бор овард. Тавассути ҷанги дуюми худ низ Англия Бирмаро забт карда натавонист. 30-юми июни соли 1858 ҷанги англисҳо бо Бирма қатъ гардид. Лоихаи шартномае, ки аз тарафи ҳукуматдорони Британияи Кабир пешниҳод гардида буд, ба имзо расид.

Муборизаи халқ бар зидди англисҳо дар Пегу ҳашт сол давом кард, вале англисҳо оқибат онро паҳш карданд.

Ҷанги партизаниии солҳои 1852 – 1860 ба англисҳо имкон надод, ки шимолӣ Бирма ба зудӣ ба Англия мустамлика шавад, вале сарфи назар аз ин, Бирма бо бастанӣ ду шартномаи нобарор – шартномаҳои солҳои 1862 ва 1867 ба Англия тобеъ шуд.

Савол ва супоришҳо:

1. Давлати муштаракӣ феодалии Бирма чӣ тавр таъкил ёфт?
2. Барои муттаҳид намудани Бирма ширкати Ост-Индия чӣ нақш бозид?
3. Дар бораи сохти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии Бирма маълумот диҳед.
4. Чанги якуми Англия ва Бирма кай ба амал омадааст? Ин чанг чӣ натиҷа дод?
5. Чанги дуюми Англия ва Бирма кай ба амал омадааст? Мувофиқи шартномаи сулҳ Англия аз Бирма чиҳро гирифт?
6. Чанги партизанинӣ солҳои 1852 – 1860-ро дар Пегу шарҳ диҳед. Он чӣ натиҷа дод?
7. Бирма чӣ тавр ба Англия тобеъ шуд?
8. Муборизаи халқи Бирма ба муқобили истилогарони Британияи Кабир дар аз чӣ шаҳодат медиҳанд?
9. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 26. ИНДОНЕЗИЯ

Индонезия дар асрҳои XVI – XVII. Индонезия дар чорроҳаи муҳими баҳр воқеъ гардидааст. Бинобар ин, ханӯз дар аввали асри XVI, дар байни давлатҳои мутараккии Аврупо мубориза барои ба даст овардани он оғоз ёфта буд. Ба Индонезия аввалин шуда португалиҳо, баъд испаниҳо, англисҳо ва Нидерландиҳо омаданд. Ба Нидерланд муяссар мешавад, ки рақибонашро аз Индонезия танг карда барорад. Дар ҳазираҳои сершумори Индонезия даҳҳо давлатҳо вучуд доштанд. Нидерландиҳо аз парокандагии феодалии Индонезия истифода бурда, тавассути шартномаҳои асоратовар аксари онҳоро ба худ тобеъ карда буданд. Ин давлатҳо бо ҳамин мустақилияти сиёсии худро аз даст доданд.

Ширкати Ост-Индияи Нидерланд дар Индонезия аз рӯи як қатор маҳсулот, пеш аз ҳама, доруворӣ ҳуқуқи инҳисорӣ (монополӣ)-ро дар даст дошт, инчунин он бо роҳи аз аҳоли бо нархҳои ниҳоят паст харидани биринҷу рағани нахл ва бо нархи баланд фурухтани онҳо даромади ниҳоят қалон мегирифт.

Муборизаи Нидерланд ва Англия барои Индонезия. Ширкати Ост-Индия бо вучуди саҳт истисмор кардани Индонезия охириҳои асри XVIII ба бухрони шадид гирифтосуд. Сабабҳои асосии он ба амал омадани шӯришҳо дар Индонезия, сустан шудани инҳисор дар тичорат ва ришвахӯри дар байни амалдорони он буд.

1-уми январӣ соли 1800 муҳлати фаъолияти ширкати Ост-Индия дар Индонезия ба охир расид. Мувофиқи қонунҳои ҳамон-вақтаи Нидерланд, ин ширкат барҳам хӯрда, тамоми амвол ва қарзҳои он ба ихтиёри ҳукумати Нидерланд гузаштанд. Ҳукумат тавонист, ки тавассути пардохти 154 миллион гулден (қарзи ширкат ҳамин қадар буд) империяи бузурги мустамликавиरो ба даст орад. Акнун ба ҷойи ширкати Ост-Индия Индонезияро дастгоҳи шоҳи Нидерланд истисмор мекард.

Аз соли 1795 сар қарда, Нидерланд ба Фаронса тобеъ шуд. Бинобар ин, сиёсати дохилию хориҷии он аз тарафи ҳукумати Бонапарт Наполеон муайян қарда мешуд. Соли 1796 англисҳо бо баҳонаи мубориза ба муқобили Наполеон Малакка ва баъзе мулкҳои Нидерландро дар Суматра ва қазираҳои Молакка ишғол қарданд. Наполеон хуб мефаҳмид, ки дар оянда дар Шарқ ва хусусан дар Ҳиндустон, Индонезия барои мубориза бар зидди Англия тақияҳои бозғатимод шуда метавонад. Соли 1807 генерал-губернатори Индонезия маршали Нидерландӣ Данделс таъин гардид. Ҳукумати Нидерланд ба ӯ супориш дод, ки Яваро аз ҳуҷуми Англия муҳофизат намояд. Барои ин қор ба лашқар, лавозимоти ҳарбӣ ва пули зиёд лозим буд. Данделс дар Ява саросема роҳҳо, пойгоҳҳои ҳарбӣ ва истехкомҳои наздизоҳилӣ бунёд намуд. Дар муддати як сол роҳе сохта шуд, ки он Яваро аз ғарб то Шарқ бурида мегузашт. Барои сохтани ин иншоот Данделс бо роҳи зӯрӣ даҳҳо ҳазор нафар кишоварзро сафарбар қард. Ҳазорҳо нафар аз заҳмати тоқатфарсо, гуруснагӣ ва вабо вафот қарданд. Баҳри дифои Ява Данделс нисбати халқи Индонезия чораҳои дигари маҷбурқуниро низ истифода бурд, вале ба ӯ муяссар нашуд, ки дифои бозғатимоди Яваро таъмин намояд. Баръакс, ин чораҳо нисбати ӯ ҳисси бадбинии мардуми маҳаллиро ба вучуд оварданд. Кишоварзони Бентама (Яваи Ғарбӣ) мусаллаҳ шуда, ба шӯриш даст заданд. Данделс ин шӯришро паҳш қард, вале дар ҷойҳои дигари Индонезия низ шӯришҳо оғоз ёфтанд. Норозигӣ ва хашму ғазаби халқ нисбати Данделс ниҳоят бузург буд. Бинобар ин, ҳукумати Нидерланд Данделсро бозхонд.

Моҳи августи соли 1811 дастаи 12-ҳазорнафараи англисҳо ба Ява дохил шуда, Батанияро ишғол қарданд. Пас аз як моҳ дар муҳорибаи халқунандаи наздикии Семаранг англисҳо Нидерландиҳоро пурра торумор қарданд. 18-уми сентябр намояндаи Нидерланд ба санади таслимшавии мамлақати худ имзо гузошт.

Акнун Индонезия ба зери итоати мамлакати дигари империалистӣ – Англия дохил гардид.

Индонезия дар зери ҳокимияти Англия. Губернатори Англия дар Ява Раффлз таъин мешавад. Сиёсати Раффлз ба манфиатҳои буржуазияи саноатии Англия пурра ҷавоб медод. Раффлз як қисми қаламрави Ҷойякартаро ҷудо карда, дар он ҷо салтанати лӯхтакмонанди Пакуаламанро ташкил намуд. Султонҳои Ява ҳуқуқи лашкар доштанро аз даст доданд. Ҷазираҳои Банка ва Биллитон, ки аз захираи сурб ғанӣ буданд, ба ихтиёри англисҳо гузаштанд.

Чорабиниҳои муҳимтарини Раффлз дар Ява ба амал баровардани ислоҳоти замин буд. Тамоми замин моликияти ҳукумати Батав, яъне моликияти англисҳо эълон шуда, баъд он ба кишоварзон ба иҷора дода шуд. Кишоварзон аз замини ба иҷора гирифтаи худ рентаи натуралӣ медоданд. Ҳаҷми ин рента аз ҷорак то нисфи ҳосилро ташкил медод. Бо мақсади зиёд кардани даромади аксарияти феодалҳо заминхояшонро ба иҷора медоданд. Раффлз чун Данделс фуруши заминҳои давлатиро ба хориҷиён идома дод. Ғайр аз ин, бо мақсади рушди баҳрнавардӣ ва тичорати Англия Раффлз инҳисори тичорати хориҷиро бекор карда, бандарҳои Индонезияро барои хориҷиён кушод. Ӯ бовар дошт, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ ягон давлат бо Англия рақобат карда наметавонад. Аз кушодани бандарҳои Индонезия фоидаи калон ба даст овард.

Дар ҳақиқат, ҳамаи ин чораҳо ба Индонезия ворид гардидани сармояи англисиро осон ва даромади онро зиёд намуд. Дар баробари ин, англисҳо ба рушди муносибатҳои пулию молии Индонезия мусоидат карданд.

Ба Индонезия баргаштани Нидерландиҳо. Сарнагун шудани империяи Наполеон ба барқарор гардидани шоҳи соҳибистиқлоли нидерландиҳо оварда расонид. Моҳи августи соли 1814 барои ба Нидерланд баргардонидани ҷазираҳои Индонезия шартнома ба имзо расид, лекин англисҳо бо ҳар роҳ ҳаракат мекарданд, ки Индонезияро ба нидерландиҳо надиханд. Раффлз, ки акнун губернатори Бенкулен таъин гардида буд, якҷанд маротиба кӯшиши беҳуда ба харҷ дод, ки Суматраро дар ихтиёри Англия нигоҳ дорад. Ба ӯ муяссар шуд, ки аз султони Ҷохор ҷазираи Сингапурро ба даст дарорад. Дар он ҷо парчами Британияи Кабир барафроста шуд. Сингапур барои мустамликадорони англисӣ дар Осиёи Ҷанубу Ғарбӣ тақиягоҳи муҳимтарин гардид. Муноқишаҳои Англияю Нидерланд бо имзо шудани шартнома ба охир расид.

Мувофиқи он Англия аз даъвои Суматра гузашта, Бенкулен ва қазираи Билитонро ба Нидерланд баргардонид. Нидерланд аз мустамликаҳои охирини худ дар Ҳиндустон маҳрум гардид. Ҳамин тавр, Индонезия аз нав мустамликаи Нидерланд гардид, ки он то соли 1945 давом кард.

Шӯриш дар Ява. Дар солҳои 1825-1830 дар Ява шӯриши халқӣ ба амал омад. Он дар моҳи июл оғоз ёфт. Сарвари шӯриш шоҳзодаи Чакарта Дипонегоро буд. Дипонегоро норозигии худро нисбати ҳукмронии Нидерландиҳо дар шакли қасри худро тарк карда, ба кӯҳҳо рафтани ғайриқонуниро намуд. Вай мебуд, ки Нидерландиҳо чӣ тавр мамлакат ва халқи ӯро истисмор мекунанд. Дипонегоро ба ҳулосае омад, ки вазифаи асосии ӯ мубориза бар зидди зулми Нидерландиҳо мебошад. Обрӯ ва эътибори Дипонегоро дар байни халқ рӯз то рӯз баланд мешуд. Ӯро рамзи озодӣ меномиданд.

Ба мулкҳои Дипонегоро дохил шудани Нидерландиҳо барои оғози шӯриш баҳона шуд. Моҳи июли соли 1826 дастаҳои шӯришгарон пойтахти султони Чакарта – шаҳри Чакартаро ишғол карданд.

97. Ҳайкал аз Яваи Марказӣ.

Ба муқобили шӯришгарон Нидерландиҳо ба Ява гарнизонҳои худро аз қазираҳои дигари Индонезия оварданд. Бар замми ин, аз Нидерланд низ ёри омад, инчунин, онҳо аз Индонезия зархаридхоро ҳам ҷамъ карданд. Феодалҳои Яваро тавассути пулу ваъдаҳо ба тарафи худ мекашиданд. Ҳокимони Суракарта ва Мадуро бошанд, ба муқобили Дипонегоро ба мубориза бархостанд. Нидерландиҳо барои ғалаба аз ҳеҷ кирдори нангин рӯй намегардониданд. 28-уми март соли 1830 Ҳангоми гуфтушунид онҳо Дипонегоро дастگیر намуда, ба Макасари Сулавеси бадарға карданд. Ӯ дар ин қазираи дурдасти Индонезия то охири умр ҳамчун маҳбус зиндагӣ кард. Баъди дастگیر карда шудани Дипонегоро нуқтаҳои охирини ин шӯриш ҳам паҳш карда шуданд.

Чангҳои минбаъдаи Нидерланд ва Индонезия. Баъди аз нав барқарор кардани мавқеи худ дар Индонезия, ҳукумати Нидерланд қувваҳои худро барои ишғоли мулкҳои берун аз Ява равон кард. Мардуми Суматра алайҳи Нидерландиҳо салтанати Палембангро низ барҳам доданд. Шартномаи соли 1821 бо куҳансолони Минангкабау (Суматраи Ғарбӣ) бастаро вайрон карда, барои ишғоли ин вилоят қариб 25 сол чанг карданд. Нидерланд ба худ султониҳои соҳилҳои шарқии Суматра – Дехлӣ, Лангкат, Серданг ва ғайраро тобеъ намуд.

Аз соли 1850 сар карда, Нидерландиҳо якчанд маротиба ба соҳилҳои ғарбии Калимантан сафари ҳарбӣ ташкил намуданд. Соли 1860 султони Барчармасинро, ки дар ҷануби Калимантан воқеъ гардида буд, шикаст дода, ба мулкҳои Нидерланд ҳамроҳ карданд.

Савол ва супоришҳо:

1. *Дар асрҳои XVI ва XVII дар Индонезия кадом давлат ва ширкатҳо ҳукмронӣ мекарданд?*
2. *Чаро истилогарони аврупоӣ ба Индонезия рағбат ва таваҷҷуҳ зоҳир намуданд?*
3. *Нидерландиҳо кай ба Индонезия ворид шуданд?*
4. *Кай Индонезия ба зери итоати Фаронса гузашт?*
5. *Дар бораи Индонезияро идора кардани генерал-губернатор Раффлз нақл кунед.*
6. *Англия Индонезияро чӣ тавр ба зери тасарруфи худ даровард?*
7. *Аз нав дар Индонезия ҳукмрон шудани Нидерланд чӣ тавр ба амал омад?*
8. *Дар бораи сабабҳои шӯриши дар Ява (бо сардориши Дипонегоро), рафт, шикаст ва оқибатҳои он чӣ гуфта метавонед?*
9. *Аз мавзӯи хулоса бароред.*

§ 27. ҲИНДУСТОН

Дар миёнаҳои асри XVII дар Ҳиндустон беш аз 150 млн нафар аҳоли зиндагӣ мекард. Халқиятҳои сершумортарини ин кишвар бенгалҳо, ҳиндуҳо, бихориҳо, орияҳо, маратхҳо, гучаротиҳо, раҷастониҳо, панҷобиҳо, кашмириҳо, телугиҳо, каннарҳо, тамилҳо ва малаяламҳо буданд. Аз рӯи мансубияти динӣ, 75 дарсади аҳолии мамлакатро пайравони дини ҳиндуия ва зиёда аз 20 дарсади аҳолиро пайравони дини ислом ташкил менамуданд.

Соҳти иҷтимоию иқтисодӣ. Иқтисодиёти Ҳиндустон нобаробар тараққӣ мекард. Дар баъзе маҳалҳои кӯҳӣ ва ҷангалзори

он қабилаю халқиятҳое, ба монанди бхилҳо, гондҳо, сангалҳо ва баъзе қабилаҳои дигар сокин буданд, ки дар зинаҳои гуногуни тараққиёти ҷамъиятӣ қарор дошта, ҳатто марҳалаи ибтидоии ҷомеаи феодалиро аз сар мегузарониданд. Умуман, Ҳиндустон дар зинаи феодализм қарор дошт. Хусусияти асосии феодализи ин давлат моликият бар замин ва иншооти обёрикунанда буд.

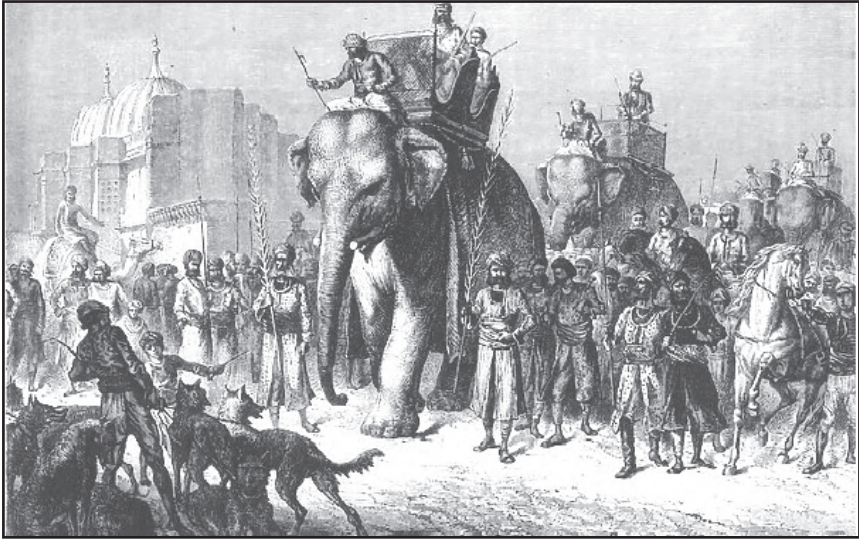
Тақсимои табақавӣ яке аз хусусиятҳои муҳимтарини сохти иҷтимоии Ҳиндустон буд. Нишонаи муҳиму фарқкунандаи табақавӣ умумият ва меросӣ будани шугли меҳнат, никоҳи дохиликастагӣ, умумияти дин ва анъанаҳои онҳо мебошанд. Табақаҳо ба «олӣ», «миёна», «паст», «пасттарин» ҷудо мешуданд. Ҷудоии онҳо тавассути силсилаи қонунҳои саҳттарин дифоъ карда мешуд. Дар зинаи аз ҳама пасттарини иҷтимоӣ «маҳавҳо» қарор доштанд. Мақсади сохти табақавӣ абадӣ гардонидани нобаробарии иҷтимоӣ ва дар ҷудой нигоҳ доштани гурӯҳҳои гуногуни аҳоли буд.

Сарфи назар аз сохти иҷтимоӣ, дар Ҳиндустон муносибатҳои пулию молӣ ташаккул меёфтанд.

Барҳам хӯрдани империяи Муғулони Бузург. Тезутунд шудани зиддиятҳои феодали сабабгори сар задани ҳаракатҳои халқӣ шуд. Дар баробари кишоварзон ва табақаҳои тичоратию касибии шаҳрҳо бар зидди феодалиҳо баъзе халқиятҳои Ҳиндустон барои ягонагии қавмӣ, қаламрави сукунат ва забони хеш мубориза мекунанд. Ҳамаи ин ба ҳаракатҳои халқӣ таъсир расонид. Дар натиҷаи муборизаҳои онҳо империяи Муғулони Бузург (1526-1761) барҳам хӯрд.

Дар солҳои 50-уми асри XVIII иттиҳоди Маратха нуруи асосии Ҳиндустон ба шумор мерафт. Сарварони ин давлат дар назди худ вазифа гузошта буданд, ки ҳокимияти худро дар қаламрави Ҳиндустон паҳн кунанд, вале ин мақсади онҳо амалӣ нагардид. Дар ин вақт аз тарафи шимолу ғарб ба Ҳиндустон шоҳи Афғонистон – **Аҳмадшоҳи Дурронӣ ҳуҷум кард.** Муҳорибаи халқкунандаи байни қӯшунҳои ин ду давлат дар моҳи январӣ соли 1761 дар ҳамвории Панипат ба амал омад. Дар он лашкари Афғонистон ғолиб баромад, вале истилогарони афғон дар ин ҷо ҳокимияти худро мустаҳкам карда натавонистанд.

Англисҳо дар ибтидо Банголоро забт карданд. Ин музофот яке аз қисматҳои тараққикардаи Ҳиндустон ба ҳисоб мерафт. Барои минбаъд дар Ҳиндустон пеш бурдани ҷанг, англисҳо дар шаҳри Калкутта истехкоми ҳарбии Вилиямсро бунёд карданд.

98. Яке аз ҳокимони ҳиндӣ бо аҳли рикоби худ ба назди халқ мебарояд.

Моҳи апрели соли 1756 ба тахти Бангола Сирочуддавла нишаст. Ӯ хост, ки англисҳоро аз Бангола пеш кунад. Сирочуддавла бо ин мақсад ба Калкутта лашкар кашид. Ба ӯ муяссар шуд, ки лашкари Ост-Индияро шикаст диҳад, вале ҳукумати Англия ба ихтиёри ширкати Ост-Индия эскадраи киштиҳои пурзӯреро фирисотод. Ба лашкари хушкигард ва баҳрии англисҳо амалдори ширкати Ост-Индия Роберт Клайв роҳбар таъйин шуд. Ба ӯ муяссар гардид, ки бар лашкари Сирочуддавла ғолиб барояд. Клайв дар Бангола Мир Ҷаъфари хоинро ба сари қудрат овард. Мир Ҷаъфар ба афсарон ва амалдорони ширкати Ост-Индия барои хидматашон 1 миллиону 250 ҳазор фунт стерлинг тухфа дод, вале баъди чанде ин шахс ба сарварони ширкат ва Клайв маъқул нашуд. Аз ин сабаб онҳо ба ҷойи ӯ Мир Қосимро ҳокими Бангола таъйин намуданд. Барои чунин табаддулот онҳо аз Мир Қосим 200 ҳазор фунт стерлинг пора гирифтанд, вале Мир Қосим ба ширкати Ост-Индия итоат накарда, сиёсати мустақилонаро пеш гирифт. Ӯ ба муқобили англисҳо муборизаи ошкорои мусаллаҳонаро оғоз намуд. Дар ин кор ба Қосим ҳокимони баъзе вилоятҳои ҳамсоя ҳамроҳ шуданд.

Мухорибаи ҳалкунанда ба муқобили англисҳо моҳи октябри соли 1757 дар Плесси ба амал омад. Дар ин мухориба англисҳо дастболо шуда, мавқеи худро дар Бангола мустаҳкам карданд.

Воқеаҳои солҳои 50-ум ва 60-уми асри XVIII дар тақдирӣ Ҳиндустон марҳалаи ҳалқунанда буданд. Бо ҳамин истилои ин давлат аз тарафи Англия оғоз ёфт.

Забткориҳои ширкати Ост-Индия дар чоряки чоруми асри XVIII. Соли 1775 Ост-Индия ба муқобили давлати Маратха ҷанг оғоз кард. Соли 1778 лашкари Англия аз қўшуни Маратха саҳт шикаст хўрд.

Давлати калонтарини Ҳиндустони Ҷанубӣ Майсур ба ҳисоб мерафт. Шоҳи Майсур Ҳайдар Алӣ яке аз арбобони дурандеши машҳури Ҳиндустони ҳамонвақта буда, дар мамлакат як қатор ислоҳот гузаронид. Дар натиҷа Майсур хеле пурқувват гардид. Баъд ӯ бо якҷанд давлати ҳамсоя барои мубориза бар зидди англисҳо созишнома ба имзо расонд.

Соли 1778 иттифоқчиён нақшаи ба даст даровардани шаҳрҳои муҳимтарини аз тарафи ширкати Ост-Индия ишғолшударо мураттаб сохтанд. Дар ин ҷанг лашкари Ҳайдар Алӣ ба артиши Англия зарбаи ҳалокатовар зад, вале баъди якҷанд сол неруҳои иртиқои дохилӣ бо дастгирии англисҳо ба Ҳайдар Алӣ суиқасд намуда, ӯро ба ҳалокат расониданд. Корҳои ӯро фарзандаш Типу Султон идома дод. Ба ӯ муяссар шуд, ки бар лашкари ширкати Ост-Индия ғалаба ба даст оварда, истиқлолияти давлати худро муҳофизат намояд.

99. *Аз деҳқонони ҳиндӣ андоз ҷамъ кардани англисҳо.*

Дар чоряки чоруми асри XVIII дар Ҳиндустон ба муқобили англисҳо чандин шўриши калон ба амал омад. Шўришҳои кишоварзон дар Бангола, Орис, Рангпур, Банорас аз қабилҳои онҳо буданд.

Англия ба Майсур боз ду маротибаи дигар лашкар кашида- аст. Бори сеюм солҳои 1790-1792 ва маротибаи чорум аз моҳи фев- рал то моҳи майи соли 1799 дар ҷанги охирин пойтахти Майсур шаҳри Серингапатам ба англисҳо таслим шуд. Типу Султон дар ҷанг ҳалок гардид. Бо ҳамин ширкати Ост-Индия артиши давлати Майсурро торумор карда, ҳукмронии худро дар Ҳиндус- тони Ҷанубӣ пурра барқарор намуда, мавқеи муҳимтарини стратегиро ба даст овард.

Идораи Ҳиндустон аз тарафи Шурои нозирон, ки иборат аз 6 нафар буд ва онро шоҳи Англия таъйин мекард, ба амал бароварда мешуд. Раиси Шуро узви ҳайати Кабинети вазирони Англия буд.

Давлатҳои соҳибистиклоли Ҳиндустон дар оғози асри XIX. Бо торумор кардани Майсур истилои пурраи Ҳиндустон ҳанӯз ба охир нарасида буд. Акнун дар муқобили истилогарон давлати Сикх ва иттиҳоди вилоятҳои Маратха истода буданд.

Дар асри XVIII ва оғози асри XIX ҷангҳои байниҳамдигарии феодалҳои Сикх бо муттаҳидшафии Панҷоб ва ташкилҳои давлати Сикх анҷом ёфт. Асосгузори ин давлат яке аз арбобони маъруфи давлатии ҳамонвақтаи Ҳиндустон Ранҷит Сингх буд.

100. *Ба Деҳлӣ ҳамла кардани артиши Англия.*

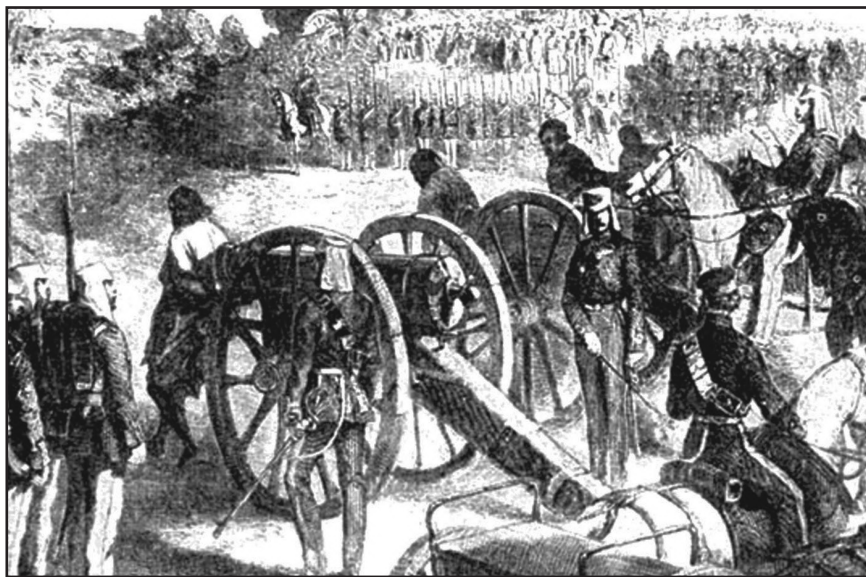
Дар баробари ташкилҳои худ давлати ҷавон ба хавфи истилои хориҷӣ рӯбарӯ шуд. Дар шимолу ғарб ба он Афғонистон таҳдид мекард, вале хавфи аз ҳама ҷиддӣ ширкати Ост-Индия буд.

Ранчит Сингх вазъиятро дуруст дарк намуда, бар зидди Ост-Индия рӯйи рост ба чанг дохил нашуд. Аз ёрии Маратха даст кашада, соли 1806 бо англисҳо созишнома ба имзо расонид, вале воқеаҳои минбаъда ҳамин хел сураат гирифтанд, ки ин шартнома вайрон карда шуд. Ба ширкати Ост-Индия муяссар шуд, ки васеъшавии давлати Сикхро боздорад. Сарфи назар аз ин, то соли 1828 хамаи заминҳои Сикх муттаҳид гардиданд.

Дар оғози асри XIX ширкати Ост-Индия бар зидди иттиҳоди Маратха беист чанг мекард. Баъди ҳар як чанг он бо Маратха созишнома баста, ягон қисмати ин давлатро ба тобеияти худ медаворд. Созишномаҳои солҳои 1800, 1801, 1802 аз қабилҳои онҳост. Мувофиқи созишномаи соли 1818 иттиҳоди Маратха мавҷудияти худро аз даст дод.

Истилои пурраи Ҳиндустон дар солҳои 40-уми асри XIX ба амал меояд. Солҳои 1845-1846 Англия ба муқобили давлати Синх чанги якуми худро оғоз кард. Муҳорибаи халқунанда дар наздикии Собраун ба амал омад. Дар натиҷаи хиёнати баъзе афсарон нақшаи ҷойгиршавии ҷузъу томҳои аскарони сикхҳо ба дасти сарфармондеҳи лашкари англисӣ афтид ва ин масъалаи ғалабаро ҳал кард. Даре нагузашта пойтахти Панҷоб – шаҳри Лоҳур аз тарафи англисҳо ишғол карда шуд. Моҳи март байни Сикх ва Англия созишномаи сулҳ ба имзо расид, ки мувофиқи он ғолибон аз Сикх 1,5 миллион фунт стерлинг товони чанг гирифтанд. Артиши Сикх кам карда шуда, водии байни ду дарё – Ҷаландхар ба ихтиёри ширкати Ост-Индия гузашт. Ба ивази маблағи боқимондаи товони чанг, Ост-Индия Кашмиро ба даст овард. Ин вилояти бузург ба маблағи 1 млн фунт стерлинг ба ҳокими Ҷаму Гулоб Сингу фурухта шуд.

Шӯриши сипоҳиён дар солҳои 1857-1859. Баъди аз ҷониби ширкати Ост-Индия забт шудани Панҷоб (1849), дигар ягон давлати Ҳиндустон ба Англия муқобилат нишон дода натавонист. Акнун дастаҳои артиши англисӣю ҳиндӣ барои истилои давлатҳои дигар, аз ҷумла Бирма ва Афғонистон сафарбар карда мешуданд. Аз ин кор сипоҳиён, ки аслан аҳолии маҳаллӣ буданд, норозигии худро баён менамуданд. Артиш аз тақягоҳ будан ба ширкати Ост-Индия ва Англия ба маркази муқобилати зидди онҳо табдил меёфт. Ҳамин тариқ, дар артиши аз ҳисоби миллату халқиятҳои маҳаллӣ ташкилкардаи англисҳо оҳиста-оҳиста шӯриш пухта мерасид.

101. Шўриши сипохиёро тирборон кардани артиши англис.

Барои сар задани шўриш баҳонае лозим буд. Он ҳам пайдо шуд. Сипохиён аз мусаллашавӣ бо тирҳои нава, ки бо чарбуи гов ва хук пур шуда буданд, ошкоро эътироз баён намуданд, чунки мусалмонон рағани хук ва ҳиндуён рағани говро истеъмол намекарданд, вале ҳукуматдорони мустамликавӣ хусусияти динию қавмии Ҳиндустонро ба эътибор нагирифтанд. Ин муносибати англисҳо қаҳру ғазаби сипохиёро ба вучуд овард.

Шўриши бузурги сипохиён 10-уми майи соли 1857 дар Мирут оғоз ёфт. Сипохиёро аҳолии маҳаллӣ дастгирӣ мекард. Марказҳои асосии ин шўриш Дехлӣ, Ауд ва Канпур буданд. Дар ин маҳалҳо шўришгарон худидоракунии маҳаллии давлатиро ташкил карданд. Мақомоти асосии ҳокимияти шўришгарон Шуро ба ҳисоб мерафт. Шуроро собиқ афсари лашкари англисӣ Бахтхон сарварӣ мекард.

То моҳи сентябри соли 1857 англисҳо тавонистанд нерӯҳои зиёди худро дар наздикии Дехлӣ ҷамъ оваранд. 11-уми сентябр англисҳо маркази муҳимтарини ҳаракати озодихоҳӣ – шаҳри Дехлиро ба даст дароварданд.

Дар Канпур полкҳои сипохиён 4-уми июни соли 1857 шўриш бардоштанд. Дар ин шўриш деҳқонон ҳам ширкат варзида, ҳокимиятро ба даст оварданд.

102. Тоҷмаҳал. Яке аз шоҳкориҳои беҳтарини меъморӣи ҷаҳон.

Шӯриши сипоҳиён то соли 1859 давом кард ва оқибат торумор карда шуд. Ҳазорон нафар иштирокчиҳои шӯриш ба қатл расонида шуданд. Шӯриши сипоҳиён дар Ҳиндустон ба давраи нави таърихи ин мамлакат ибтидо гузошт: давраи ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон фаро расид.

Фарҳанг. Фарҳанги Ҳиндустон дар тури ҳазорсолаҳо инкишоф ёфтааст. Яке аз ёдгориҳои бузурги давраи империяи Муғулони Бузург дар соҳаи адабиёт «Рамаяна» мебошад, ки ба қатори дурдонаҳои маданияти ҷаҳонӣ дохил гардидааст.

Олими бузурги инсондӯст, файласуф, таърихнигор, ватанпарвар ва шоир Абдурахим Валиа (1703-1762) дар рисолаҳои худ ба муқобили маҳдудияти табақавӣ баромад карда, ҳокимони феодалии тангназарро зери танқид гирифтааст. Ӯ ҷонибдори ҷомеае буд, ки ба адолат ва некӣ асос ёфта бошад.

Дар охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар қаламрави аз тарафи ширкати Ост-Индия ишғолкардаи Ҳиндустон дар соҳаи фарҳанг ягон ёдгориёе офарида нашудааст, ки ба асарҳои баландмазмунӣ садсолаҳои гузашта баробар шуда тавонад. Танҳо эҷодиёти шифоии халқ – фолклор, суруду рақсҳо, имову ишора (пантомима) ва театри халқӣ амал мекарданд. Сюжети асосии онҳо ба дин алоқаманд буд.

Дар пешрафти индавраинаи фарҳанги Ҳиндустон нақши маорифпарвар Рай Моҳан Рой (1772-1833) бузург буд. Ӯ, асосан ба усулҳои дини хиндуия содиқ монда, ба муқобили ифротгароӣ баромад намудааст. Бо ташаббуси вай дар Калкутта барои хиндуҳо коллеҷи аввалини аврупоӣ кушода мешавад. Соли 1821 ӯ аввалин шуда дар Ҳиндустон бо забони банголӣ ба нашри маҷалла шуруъ мекунад. Дар ин солҳо шоирони бузурги Ҳиндустон Мирзо Ғолиб, Ишор Чандро Гупто ва драматург Динобандх Митро зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Савол ва сӯроишҳо:

1. Дар бораи сохти иҷтимоӣ иқтисодии Ҳиндустон маълумот диҳед.
2. Империяи Муғулони Бузург чӣ тавр барҳам хӯрд?
3. Дар бораи иттиҳоди Маратҳаи асри XVIII чиро медонед?
4. Ҳиндустонро ишғол кардани ширкати Ост-Индия кай оғоз ёфт?
5. Дар солҳои 70-ум ва 90-уми асри XVIII Англия тавассути ширкати Ост-Индия кадом қисматҳои Ҳиндустонро забт намуд?
6. Давлати Майсур ва шохони вай бар зидди ширкати Ост-Индия чӣ тавр мубориза мебуданд?
7. Дар бораи муборизаи озодихоҳонаи давлатҳои Майсур ва Маратҳа дар оғози асри XIX нақл кунед.
8. Мардуми Сикх барои истиқлолияти давлати худ чӣ тавр мубориза мебуд?
9. Чаро ситоҳиён дар солҳои 1857-1859 шӯриш бардоишанд?
10. Дар бораи фарҳанги Ҳиндустони асри XVI – нимаи аввали асри XIX маълумот диҳед.
11. Аз санадҳои мавзӯ чӣ фаҳмидед?

§ 28. АҶҶОНИСТОН

Ташаккули давлати Аҷғонистон. Дар асри XVI Аҷғонистон аз тарафи империяи Муғулони Бузург ва Сафавиёни Эрон забт карда мешавад. Дар муборизаи дуру дарози беш аз 200-сола худшиносии миллӣ ва анбанаҳои ватанпарварии халқҳои Аҷғонистон ташаккул меёбанд.

Моҳи октябри соли 1747 дар Нодиробод, ки дар наздикии Қандаҳор воқеъ гардида буд, ҷиргаи хонҳои бонуфузи аҷғон ҷамъ омад. Онҳо дар ин ҷаласаи худ Аҳмадхон ном шахсро шоҳи Аҷғонистон эълон карданд.

Аҳмадхон то ин вақт ҳамчун фармондеҳи дастаи аҷғонҳо дар хизмати шоҳи Эрон – Нодиршоҳ буд. Аҳмадхон ба Садузай ном

кабилаи абдалӣ тааллуқ дошт. Баъди кушта шудани Нодиршоҳ Аҳмадхон аскарони худро аз лашкаргоҳи эронӣён бароварда, хазинаи шоҳро низ қариб пурра бо худ мебарад.

Ширкаткунандагони чирга ба шоҳи интихобкардаи худ номи «Дурронӣ»-ро ҳамроҳ карда, ӯро Аҳмадшоҳи Дурронӣ номгузорӣ карданд. Аз ҳамин вақт сар карда, қаблаи абдалӣ номи дуррониро мегирад.

Давлати Аҳмадшоҳи Дурронӣ хангоми Кобул ва Қандаҳорро забт кардани ӯ ташаккул меёбад. Даре нагузашта, ҳокимияти Аҳмадшоҳи Дуррониро аксарияти шоҳону хонҳои қаблаҳои афғонӣ, аз ҷумла онҳое, ки дар тарафи рости рӯди Ҳинд зиндагонӣ мекарданд ва дар зери ҳокимияти ҳокимони Ҳиндустони Шимолӣ буданд, эътироф менамоянд. Гилзоиҳо, ки бо абдолиён муддати дуру дароз дар муноқиша буданд, низ ба Аҳмадшоҳи Дурронӣ тобеъ шуданд. Дар тарафи рости дарёи Ҳинд соли 1750 лашкари Аҳмадшоҳ Ҳиротро ба даст даровард. Баъди ин навбати Систон расид. Сипас, лашкари афғонӣ ба шимолу ғарбии Ҳиндустон ҳуҷум карда, Балучистон ва Панҷобро то сарҳадҳои Ҳиндустон ба Афғонистон тобеъ намуд. Аҳмадшоҳ ба Шикарпур ва Лоҳур ҳам ҳуҷум мекунад, вале ӯро Темуриёни Ҳинд аз ин ҷо фишор дода, ба ақиб мепартоянд. Ба ин самт Аҳмадшоҳ аввалин бор лашкар кашида буд. Он бо бастанӣ шартномае, ки пардохтани андозӣ ҳарсоларо аз аҳолии Панҷоб дар назар дошт, анҷом мепазирад. Дар натиҷаи ин лашкаркашӣ ҳокими Синд низ ба Аҳмадшоҳ тобеъ мешавад.

Ҳангоми лашкаркашии сеюми худ (соли 1752) Аҳмадшоҳ Кашмир ва баъди муҳосираи дуру дароз яке аз шаҳрҳои калон ва ободу зебои Эрон Машҳадро низ ишғол мекунад. Олимон ва сарварони ин шаҳр Аҳмадшоҳро ҳамчун шоҳи худ қабул намуда, ба шарафи ӯ танга сикка мезананд. Баъди ин пирӯзиҳо Аҳмадшоҳ артиши худро барои гирифтани шаҳри Дехли сафарбар мекунад. Бо вучуди аз ин шаҳр 12 миллион рупия ғанимат ба даст овардан, аз сабаби паҳн шудани касалии вабо ӯ маҷбур мешавад, ки ба Афғонистон баргардад.

Ҳангоми ҷангҳои дохилии Ҳиндустон Аҳмадшоҳ бо қувваҳои худ аз Панҷоб маратхҳоро пеш мекунад. Ҷанги халқунандаи байни маратхҳо ва афғонҳо соли 1761 дар наздикии Панипат ба амал меояд. Дар ин ҷанг Аҳмадшоҳ ғалаба мекунад, вале ба ӯ лозим омад, ки зуд ба Афғонистон баргардад, зеро дар ин ҷо ба муқобили ӯ исён ба амал омада буд.

Қаламрави Афғонистон дар замони ҳукмронии Аҳмадшоҳи Дурронӣ ниҳоят васеъ шуд. Соли 1761 сарҳади давлати ӯ дар ҷанубу шарк то наздикии Дехлӣ расида буд, вале дар натиҷаи муборизаи сикхҳо Дурронӣён қариб тамоми Панҷобро аз даст доданд. Бо вучуди ин, Кашмир, Синд, Бахавалпур ва Калот то барҳам хӯрдани империяи Дурронӣён дар ҳайати ин давлат буд. Соли 1769 Хуросон аз ҳайати Афғонистон баромада, ба итоати шоҳи Эрон дохил мегардад.

Барҳам хӯрдани империяи Дурронӣён. Баъди вафоти Аҳмадшоҳи Дурронӣ соли 1773 ба тахти подшоҳии Афғонистон писари ӯ Темуршоҳ мешинад. Ҳокимияти Темуршоҳ аз исёни хонҳо ва амироҳо оғоз меёбад. Барои аз хавф эмин нигоҳ доштани ҳокимияти худ Темуршоҳ пойтахти давлати Афғонистонро аз Қандаҳор ба Кобул мекӯчонад. Кӯшиши Темуршоҳ барои пурзӯр кардани ҳокимияти марказӣ натиҷаи дилхоҳ надод. Дар ин вақт ба Ҳирот ва Балх сулолаи Қочориёни Эрон ҳучум карданд. Дар оғози асри XIX дар Афғонистон давраи ҷангҳои дуру дарози байниҳамдигарии сулолаҳои афғонӣ барои тоҷу тахти давлатӣ оғоз меёбад. Филзӯйҳо бар зидди дурронӣҳо силоҳ ба даст гирифтанд. Соли 1818 сулолаи садозай сарнагун карда шуд. Намояндаи охири садозай Маҳмуд ва писари ӯ Комрон ба Ҳирот гурехтанд.

Мулкҳои калонтарини Афғонистони феодалӣ Кобул, Қандаҳор, Пешовар ва Ҳирот буданд. Аз парокандагии сиёсии Афғонистон истифода бурда сикхҳо солҳои 1818-1819 Кашмиро Мултон ва солҳои 1819-1828 вилоятҳои тарафи рости дарёи Ҳиндро, ки мулки Афғонистон буданд, забт намуданд. Моҳи март соли 1823 Ранҷит Сингх дар наздикии Нашвар бар афғонҳо ғолиб омада, Пешоварро ба даст мебарорад. Ин маркази муҳими хоҷагӣ ва фарҳангӣ ҳамон вақт аз Афғонистон берун менамояд.

Оғози аз нав муттаҳидшавии Афғонистон. Солҳои 20-уми асри XIX сардори яке аз қabilaҳои борикзай Дӯстмуҳаммад машҳур гардид. Ба ӯ муяссар мешавад, ки Ғазна, Ҷалолобод ва Кобулро ишғол намояд. Дӯстмуҳаммад дарк намуд, ки ба Афғонистон хавфи асосӣ аз ҷониби Англия таҳдид мекунад. Аз ин хотир ӯ Русияро иттифокчи худ интихоб карда, ба Петербург сафир равон мекунад. Соли 1837 дар байни Англия ва Русия барои Ҳирот муҳолифат ба амал омад. Англия мехост, ки онро ишғол намояд. Ҳукумати Русия, ки бо Англия рақобат дошт, намехост ин давлат ба сарҳадҳои Осиёи Марказӣ наздик шавад. Аз ин сабаб Англия дар Афғонистон сиёсати истилогаронаи сулолаи Қочо-

риёни Эронро дастгирӣ менамояд. Тирамоҳи соли 1837 эронӣён Ҳиротро муҳосира мекунанд. Дӯстмуҳаммад ва бародарони ӯ, ки дар Қандаҳор ҳукмронӣ мекарданд, тавассути миёнаравии намояндаи русҳо, поручик Ян Виткевич бо Эрон шартномаи дӯстӣ бастанд. Ҳамин тариқ, аз нав муттаҳидшавии Афғонистон бо мушкилиҳои зиёде амалӣ мешуд.

Чанги якуми Англия ва Афғонистон. Баъди аз Афғонистон даст кашидани Русия, моҳи сентябри соли 1838 қўшунҳои Эрон низ аз вилояти Ҳирот бароварда шуданд. Англия дар зери ниқоби аз нав барқарор кардани тоҷу тахти Шучоъ, ки лўхтаки он буд, ба Афғонистон лашкари 22-хазорнафараи ширкати Ост-Индияро фиристод, ки он моҳи апрели соли 1839 Қандаҳорро ишғол намуд. Амалдорон ва фармондеҳони ҳарбии ба англисҳо фурӯхташудаи афғон ба Дӯстмуҳаммад хиёнат карданд. ӯ маҷбур шуд, ки аввал ба Балх ва баъд ба Бухоро фирор намояд. Баъди 30 соли дар хориҷи кишвар зиндагонӣ кардан, Шучоъ тавассути лашкар ва сарнайзаҳои англисӣ ба Кобул даромада, ба тахту тоҷи Афғонистон соҳиб шуд, лекин мардуми Кобул ва минтақаҳои дигари Афғонистон ба муқобили истилогарони англисӣ ба мубориза бархостанд.

Дӯстмуҳаммад ҳуди ҳамон сол аз Бухоро ба Афғонистон баргашта, ба муқобили англисҳо муборизаи мусаллаҳона оғоз намуд, вале моҳи ноябри соли 1840 вай бо сабабҳои номаълум, ғайриричашидмдошт аз мубориза даст кашида, худро ба асирии англисҳо супурд. Онҳо ӯро ба Ҳиндустон фиристоданд.

Баҳори соли 1841 дар Афғонистон чанги умумихалқии зидди англисҳо авҷ гирифт, ки дар он тоҷикон фаъолона ширкат варзиданд. Ватандӯстон дар Кобул шаби 2-юми ноябри соли 1841 ба англисҳо зарбаи сахт зада, ҳокимиятро ба даст гирифтанд. Аз маҳалҳо ба ёрии шӯришгарон дастаҳои фидоӣҳои қабिलाҳои афғон омаданд. Лашкаргҳои англисҳо ба муҳосира афтид. Лашкари истилогарон маҷбур шуд, ки қисми зиёди силоҳи вазнини худро ба ихтиёри шӯришгарон гузошта, ақибнишинӣ кунад. Бо мақсади аз даст надодани мавқеи худ ва аз афғонҳо қасос гирифтанд, ширкат Кобулро ишғол намуда, онро талаву тороч ва ҳазорон нафар шаҳрвандро ба қатл расонд, вале халқ ба муқобили англисҳо бо қувваи даҳчанд ба ҳуҷум гузашт. Ин буд, ки истилогарон аввал Кобул, баъд тамоми Афғонистонро тарк карда, тоҷу тахти онро ба Дӯстмуҳаммад супориданд. Бо ҳамин чанги якуми Англияву Афғонистон бо ғалабаи мардуми Афғонистон ба охир

расид. Дӯстмуҳаммад баъди аз нав ба сари қудрат омадан сиёсати муттаҳидсозии мамлакатро идома дод. Соли 1849 ба англисҳо муяссар шуд, ки бо мушкилиҳои зиёд Панҷобро ишғол кунанд. Дӯстмуҳаммад кӯшиши аз дасти англисҳо баргардонидани ин қаламрави Афғонистонро накард, баръакс, ӯ лашкари худро барои ишғоли Қандаҳор ва Ҳирот, ба худ тобеъ кардани хонигариҳои хурди тоҷику ўзбек, ки дар байни Ҳиндукушу Амударё воқеъ буданд, фиристод. Дӯстмуҳаммад ин хонигариҳоро ҳам ба давлати худ тобеъ намуда, соли 1856 Қандаҳор ва соли 1863 Ҳиротро, ки то ҷанги афғону англис ба амири Кобул итоат намекарданд, ба даст овард.

Сарфи назар аз кӯшишҳои муттаҳид кардани Афғонистон ва дар ин роҳ муваффақият пайдо намудан, ба Дӯстмуҳаммад муяссар нагардид, ки давлати мутамаркизи Афғонистонро аз нав ташкил кунад.

Савол ва супориш:

1. То соли 1747 Афғонистон ба ҳайати кадом давлатҳо дохил буд?
2. Афғонистон чӣ тавр истиқлол ба даст овард?
3. Аҳмадишоҳи Дурронӣ кӣ буд? Чаро ӯро «Дурронӣ» номидаанд?
4. Барои муттаҳид кардани Афғонистон Аҳмадишоҳи Дурронӣ чӣ кӯшишҳо кард?
6. Дар бораи идораи давлати Афғонистон чӣ гуфта метавонед?
7. Империяи Дурронӣён кай барҳам хӯрд?
8. Аз нав муттаҳидшавии Афғонистон чӣ тавр ба амал омад? Кадом давлатҳо ба ин раванд ҳалал расониданд?
9. Дар бораи ҷанги якуми Англия ва Афғонистон нақл кунед. Дар он кадом давлат дастболо шуд?
10. Баъд аз шикаст хӯрдани Англия дар Афғонистон кӣ ба сари ҳокимият омад. Ӯ кадом сиёсати давлатдориро пеш гирифт?
11. Оё Дӯстмуҳаммад тавонист, ки давлати парокандаи Афғонистонро аз нав муттаҳид кунад?

§ 29. ЭРОН

Ба сари қудрат омадани Кочориён. Ҷангҳои байниҳамдигарии ҳокимони Эрон дар охири асри XVIII сулолаи Кочориёнро бо роҳбарии Оқомуҳаммадхон ба сари қудрат оварданд. Соли 1791 ҳокимияти Кочориён дар Астаробод, Мозандарон, Техрон, Кум ва Озарбойҷон мустаҳкам шуд. Соли 1794 аз тарафи Кочориён дар Кирмон дастаҳои охири намояндаи сулолаи Зандия – Лутфуллохон торумор карда шуданд. Соли 1795 Оқомуҳаммадхон

баъди лашкаркашии харобиовар ба Гурчистон худро шохи Эрон эълон намуд. Бо ҳамин дар мамлакат сулолаи нав – Кочориён ба сари қудрат омад. Пойтахти Эрон шаҳри Техрон эълон карда шуд. Соли 1797 дар суиқасд аз тарафи хонҳои норозӣ асосгузори сулолаи Кочориён Оқомӯҳаммадхон кушта мешавад ва ба тахти подшоҳии Эрон Фатҳалишоҳ (1797-1834) менишинад.

Талоши давлатҳои Аврупо барои ба даст даровардани Эрон.

Баъди табaddулотӣ саноатӣ дар Англия ва инқилоби буржуазӣ дар Фаронса дар байни ин ду давлат барои ҳукмронӣ дар Аврупо ва ишғоли мустамликаҳо рақобат пурзӯр мегардад. Соли 1796 ду намояндаи Фаронса – Оливе ва Брюгер ба Техрон омаданд, то ки Эронро ба зидди Русия равона кунанд. Наполеон бошад, Эронро дар мубориза ба муқобили Англия истифода бурданӣ буд. Баъди лашкаркашиҳои бепарор (соли 1798), дар Шарқи Наздик Наполеон нақшаи ҳуҷуми Ҳиндустонро мекашад. Ин лашкаркашӣ бояд тавассути Эрон сурат мегирифт. Соли 1800 ба Наполеон муяссар шуд, ки бо императори рус Павели I доир ба ҳуҷуми яқоя ба Ҳиндустон шартнома ба имзо расонад, вале дар натиҷаи суиқасд Павели I кушта мешавад ва ин нақша амалӣ намегардад.

Барои гирифтани пеши роҳи ба Эрон сар даровардани Фаронса, англисҳо ба он ҷо намояндаи худ – капитан Мелколтро мефиристанд. Ба ӯ маяссар мешавад, ки бо шохи Эрон шартномаи сиёсӣ ва тичоратӣ бандад.

103. Саҳнае аз ҷангҳои Эрон ва Русия.

Дар охирҳои асри XVIII дар байни Эрон ва Русия барои забти Қафқоз рақобат оғоз мешавад. Хонигариҳои Қафқоз, Арманистон ва Озарбойҷон ба Эрон тобеъ буданд. Русия ният дошт, ки онҳоро ба худ тобеъ кунад. Чунин муборизаҳо ба ҷанги Русияву Эрон оварда расонид. Ҷанги мазкур бо ишғоли шаҳри Ганча аз тарафи русҳо оғоз ёфт. Дар ҷанг Русия ғолиб омада, хонигариҳои Шекин, Шервон ва Қаробоғро ба даст даровард. Соли 1805 Англия иттифоқии Русия шуд. Аз ин рӯ, ба Эрон ёрӣ нарасонд. Ин воқеа муносибатҳои байни Эрон ва Англияро вайрон кард. Наполеон аз вазъи баамаломата зуд истифода бурд. 4-уми майи соли 1807 дар байни Фаронса ва Эрон созишнома ба имзо расид. Мувофиқи ин созишнома шоҳ уҳдадор шуд, ки ҳама созишномаҳои бо Англия басташударо бекор карда, бар зидди он ҷанг эълон наояд, инчунин, Эрон шоҳи афғонҳоро маҷбур намуд, ки гузаштани лашкари Фаронсаро ба Ҳиндустон аз тариқи хоки худ иҷозат бидиҳад. Ғайр аз ин, Эрон бояд лашкари худро бо артиши Фаронса бипайвандад. Дар баробари ин, шоҳи Эрон боз уҳдадор шуд, ки дар халиҷи Форс барои эскадраи киштиҳои Фаронса бандарҳои худро мекушояд. Наполеон Эронро барои идомаи ҷанг бо Русия водор намуда, ваъда кард, ки баъди ғалаба бар Русия Гурҷистон ва ҳамаи хониҳои Қафқозро ба Эрон медиҳад.

104. Ба имзо расидани созишномаи сулҳ дар байни Эрон ва Русия

Баъди ба имзо расидани шартномаи соли 1807, аз Фаронса ба Эрон сафирони сершумор бо сардории генерал Гордон барои ташкили лашкари аврупоинизом омаданд, вале дере нагузашта вазъияти байналмилалӣ тағйир ёфт. 7-уми июли соли 1807 дар Тилзит байни Фаронса ва Русия созишномаи сулҳ ба имзо расид. Фаронса ба Эрон дигар ёрӣ нарасонд. Ин буд, ки лашкари Эрон дар Қафқоз паси ҳам ба нокомӣ дучор мешуд. Чунин вазъият шоҳро маҷбур кард, ки боз ба Англия наздик шавад, аммо вазъи байналмилалӣ боз ҳам тағйир ёфт. Баъди чанде Фаронса дар чанги зидди Русия ба Эрон ёрии худро давом дод, лекин ин кумак имкон надод, ки Эрон дар Қафқоз бар Русия ғалаба ба даст орад.

Дар чанг Эрон шикаст хӯрд ва 12-уми октябри соли 1813 дар маҳаллаи Гулистон байни Русия ва Эрон созишномаи сулҳ ба имзо расид. Бо ҳамин Эрон то дараҷае истиқлолияти худро аз даст дод.

Солҳои 1821-1823 дар байни Эрон ва Туркия дар атрофи маъсалаи роҳи сафари ҳочиён ба Макка чанг ба амал омад, ки он бо ба имзо расидани созишномаи Эрзурум анҷом ёфт. Баъди ба имзо расидани ин шартнома моҳи июли соли 1826, артиши Эрон дар Қафқоз ногаҳон ба лашкари Русия ҳамла мекунад, вале артиши бо ёрии мушовирони англисӣ ташкилкардаи Аббос Мирзо шикаст хӯрда, пароканда мешавад. Дар чунин вазъият Эрон ба муқобили Русия чангро давом дода натавонист. Аз ин рӯ, дар деҳаи Туркманчӣ 10-уми феввали соли 1828 дар байни Русия ва Эрон созишномаи сулҳ баста шуд, ки мувофиқи он Арманистон ба ҳайати Русия дохил гардид. Ин созишнома ба Русия дар Эрон имтиёзҳои калон дод. Русия ҳуқуқ пайдо намуд, ки дар баҳри Хазар (Каспий) флот дошта бошад ва раияти Русия дар Эрон ҳуқуқи дахлнопазир пайдо кунанд. Точирони Русия дар Эрон бе пардохти боҷ молҳои худро озодона мефурӯхтанд.

Ба Русия ҳамроҳ кардани Қафқоз шикасти сиёсати Англия ва Фаронса барои воридшавӣ ба Эрон буд.

Масъалаи Ҳирот. Дар нимаи аввали асри XIX дар Хуросон ва баъзе маҳалҳои дигари Эрон шӯришҳои хонҳо қатъ нагардиданд. Ҳирот аз ҷиҳати стратегӣ барои истилогарони англис дар Осиёи Марказӣ ва ҳавзаи баҳри Хазар (Каспий) тақягоҳи муҳим шуда метавонист. Аз ин рӯ, онҳо барои ба даст даровардани Ҳирот аз тамоми имкониятҳо истифода мебарданд. Ҳокимони Ҳирот аз

сулолаи Дуррониён мустақил буданд. Соли 1833 баъд аз баста шудани созишномаи сулҳи Туркманчӣ, лашкари шоҳи Эрон Ҳиротро муҳосира кард, вале Аббос Мирзо вафот кард ва бо ҳамин муҳосираи Ҳирот бардошта шуд.

105. Аббос Мирзо.

106. Муҳаммадишоҳи Қочор.

Англисҳо бо мақсади мустаҳкам кардани мавқеи худ ба муноқишаи ишғоли тахту тоҷи Фатҳалишоҳ дахлат карда, дар Эрон писари Аббос Мирзо – Муҳаммадро (1834-1848) ба сари қудрат оварданд. Онҳо ба Муҳаммад ҳарчониба ёрӣ мерасониданд. Англисҳо ҳокимони Ҳирот, Қандаҳор ва Кобулро бо ҳар баҳона ба муқобили Эрон равона мекарданд. Аз тарафи дигар, онҳо мекӯшиданд, ки Эронро пурра ба худ тобеъ кунанд. Ғайр аз ин, Англия Эронро ба муқобили Русия ба мубориза даъват менамуд. Моҳи октябри соли 1841 ба англисҳо муяссар шуд, ки муносибатҳои дипломатии худро бо Эрон аз нав барқарор кунанд. Англия бо Эрон шартномаи тичоратӣ баст, ки он ба ин давлат имтиёзҳои калон меод. Соли 1854 бо Эрон Фаронса, Австрия ва соли 1856-ум ИМА ва баъзе давлатҳои дигари Аврупо чунин созишномаҳо бастанд. Тавассути ин шартномаҳо давлатҳои Аврупо ва ИМА имконият пайдо намуданд, ки ба Эрон сармояи худро ворид сохта, онро ба бозори молфурӯшӣ ва манбаи ашёи хоми арзон табдил диҳанд.

107. *Мирзо Тақихон.*

Ислохоти Амир Низом. Қисми пешқадами табақаҳои ҳукмрон бар он ақида буданд, ки дар мамлакат ислохот лозим аст. Ба ин ислохот, пеш аз ҳама, заминдороне, ки бо бозор робита доштанд, манфиатдор буданд. Ифодагари манфиатҳои онҳо Садри аъзами Насриддиншоҳ – Мирзо Тақихон буд. Ӯ дар як вақт вазифаи сарфармондеҳи Қувваҳои Мусаллахро низ ба уҳда дошт. Аз ин сабаб ӯро Амир Низом меномиданд. Амир Низом бар зидди дудӣ, порахӯрӣ ва суистеъмоли амалдорони марказию маҳаллӣ мубориза мебуд. Дар натиҷаи ислохоти ӯ пеши роҳи ин беадолатиҳо як дараҷа гирифта шуд. Амир Низом кӯшиш мекард, ки истиклоли миллии Эронро мустаҳкам ва ба тараққиёти саноати (фабрикаю заводҳо) миллии ибтидо гузорад. Вале неруҳои иртиҷоӣ, ки онҳоро модари шоҳ, англисҳо ва роҳбари руҳониёни Техрон дастгирӣ мекарданд, тавонистанд, ки Насриддиншоҳро ба тарафи худ кашанд. Дар охири соли 1851 Мирзо Тақихон аввал аз вазифаи Садри аъзам сабуқдӯш карда мешавад. Баъд ислохоти ӯ бекор ва ниҳоят ҳудаш ба қатл расонида мешавад.

108. *Техрон дар замони салтанати Қочориён. Яке аз дарвозаҳои шаҳр.*

Чанги Англия ва Эрон дар солҳои 1856-1857. Ҳангоми чанги Қрим (солҳои 1853-1856) рақобати Англияю Русия дар қитъаи Осиё ниҳоят тезутунд мешавад. Англия ният дошт, ки мавқеи Ру-

сияро дар Қафқоз танг намуда, ба он имкон надихад, ки Осиёи Марказиро забт кунад. Англия мекӯшид, ки ҳокимияти худро дар Ҳиндустон мустаҳкам намуда, Эронро ба худ тобеъ ва аморати Бухорову хонигариҳои Хӯканду Хеваро забт кунад.

Дар ҷанги Қрим банд будани Англияро шоҳи Эрон истифода бурда, қарор дод, ки Ҳиротро забт кунад ва нагузорад, ки онро шоҳи Афғонистон – Дӯстмуҳаммад ва англисҳо ишғол намоянд. Бо ин мақсад лашкари Эрон шаҳри Ҳиротро муҳосира кард. Ҷавобан ба ин, моҳи ноябри соли 1856 Англия ба муқобили Эрон ҷанг эълон мекунад. 4-уми декабр артиши англисҳо ҷазираи Корк ва 10-уми декабр бандари Бушаҳро ишғол намуда, ба сӯи Шероз ҳаракат мекунанд, вале онро гирифта наметавонанд. Моҳи марти соли 1857 англисҳо бандари Хуррамшаҳр ва 1-уми апрел шаҳри Аҳвозро ишғол мекунад, вале дар Ҳиндустон шӯриши сипоҳиён ба амал омад. Чунин вазъият англисҳоро мачбур сохт, ки ҷангро бо Эрон қатъ кунанд. 4-уми марти соли 1857 дар шаҳри Париж созишномаи сулҳ байни Эрон ва Англия ба имзо мерасад. Мувофиқи он шоҳ уҳдадор шуд, ки қӯшуни Эронро аз Ҳирот ва Афғонистон бароварда, истиклоли онҳоро эътироф кунад. Англия бошад, уҳдадор шуд, ки артиши худро аз Эрон бозмеҳонад. Соли 1857 муносибатҳои дипломатӣ дар байни Эрон ва Англия аз нав барқарор карда шуданд.

Дар ҷанги солҳои 1856-1857 Эрон аз Англия шикаст хӯрда, ба давлати ниммустамлика табдил меёбад.

Савол ва супоришҳо:

1. *Кочориён дар Эрон чӣ тавр ба сари ҳокимият омаданд?*
2. *Дар бораи муносибатҳои байни Эрон ва Англия чӣ гуфта метавонед?*
3. *Русия барои дар Эрон ва Қафқоз мавқеъ пайдо намудан, бо Эрон чӣ тавр мубориза мебурд?*
4. *Сиёсати Англия, Фаронса ва Русия бо Эрон ягон фарқе дошт?*
5. *Чаро масъалаи Ҳирот ба миён омад. Оё он ҳалли худро ёфт?*
6. *Ҳирот ба сиёсати Англия дар Ҳиндустон ва Осиёи Марказӣ чӣ муносибат дорад? Сармояи мамлакатҳои хориҷӣ чӣ тавр ба Эрон ворид мегардид?*
7. *Оё Англия ба қорҳои дохилии Эрон даҳолат мекард?*
8. *Моҳияти ислоҳоти Амир Низомро фаҳмонед.*
9. *Сабабҳо ва натиҷаи ҷанги Англияю Эрони солҳои 1856-1857-ро шарҳ диҳед.*
10. *Аз мазмуни ҳуҷҷатҳо хулоса бароред.*

§ 30. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Давлати Ҷониён. Соли 1599 дар Осии Марказӣ аз сулолаи Шайбониён ҳокимият ба дасти Ҷониён гузашт. Асосгузори ин сулола Ҷонимуҳаммад аз авлоди хони Аштархон буд. Аз ҳамин сабаб сулолаи мазкурро Ҷониён ва ё Аштархониён номидаанд. Ҷонимуҳаммад баъди ба Русия ҳамроҳ карда шудани Аштархон (соли 1556) маҷбур мешавад, ки ба Бухоро фирор кунад. Дар ин ҷо ӯ мартабаи баландро соҳиб мегардад ва дере нагузашта, сарвари ин давлат мешавад, ки он баъдан номи давлати Ҷониёнро мегирад.

Давлати Ҷониён ба таври бояду шояд мутамаркиз ва мустақкам набуд. Дар аввал ба Ҷониён, махсусан ба Имомқулихон (1611-1642), муяссар гардид, ки ҳуҷумҳои лашкари Эронро зада гардонид, фишори қазоқхоро баргараф намояд ва аз онҳо шаҳри Тошкандро кашада гирад. Имомқулихон дастаҳои қарақалпоқҳо ва қалмиқҳои ба қаламрави давлати Ҷониён хавфнокро торумор намуд. Бо вучуди ин, дар ибтидо лашкари Ҷониён ба муқобили империяи Темуриёни Ҳинд истодагарӣ карда натавонист. Ба онҳо муяссар шуд, ки аз Ҷониён шаҳри Балхро бигиранд. Ба қаламрави давлати Ҷониён хевагиҳо низ тохтутоз мекарданд. Дар оғози асри XVIII ашрофони қабिलाҳо пуқувват мешаванд ва муборизаи байни онҳо барои ҳокимият авҷ мегирад. Ин тамоюл давлати Ҷониёнро заиф гардонд. Убайдуллохон (1702-1711) охири шоҳи давлати Ҷониён буд, ки барои муттаҳид кардани ҳокимияти давлатӣ чидду чаҳд намуд. Убайдуллохон ислоҳоти пулӣ гузаронд. Аз чунин ислоҳоти пулӣ бисёр тарафдорони ӯ зарар дида, аз вай рӯй гардониданд. Убайдуллохон якҷоя танҳо монд ва дар суиқасд кушта шуд.

Фарғона аз давлати Ҷониён (Аштархониён) ханӯз дар охириҳои асри XVII нимаи аввали асри XVIII чудо шуд. Дар Балх ва Бадахшон, ки аз вилоятҳои калонтарини давлати Ҷониён буданд, ҳокимияти сулолаҳои нав барпо гардид. Соли 1722 дар Самарқанд як гурӯҳ ашрофон хони худро ба сари ҳокимият нишониданд ва қазоқхоро барои ишғоли Бухоро ба ёрӣ даъват намуданд. Қазоқҳо дар зарфи ҳафт сол водии Зарафшонро талаву тороч карданд.

Тахминан, дар миёнаҳои асри XVIII дар Осии Марказӣ якчанд давлати феодалӣ – хонигарӣҳо ва вилоятҳои мустақил таш-

кил ёфтанд. Хониҳои Бухоро, Қўқанд ва Хева калонтарини онҳо ба ҳисоб мерафтанд. Ўротеппа, Ҳисор, Кўлоб, Қубодиён, Ургут, Қаршӣ, Шахрисабз, Қаротегин, Дарвоз ва баъзе шаҳру вилоятҳои дигар низ мустақил шуда, ба ягон хонигарии дигар итоат намекарданд. Дар ин вақт дар Осиёи Марказӣ парокандагии сиёсӣ ҳукмрон буд. Ҳокимони маҳаллӣ кӯшиш мекарданд, ки барои қаламрави худ истиқлол ба даст оранд. Бинобар ин, ба хонигарии нав ташкилёфта лозим меомад, ки ҳокимони саркаши маҳаллиро бо роҳи зӯрӣ мутеъ гардонанд.

Хонигарии Бухоро ва Хўқанд. Ҳангоме ки давлати Ҷониён рӯ ба таназул ниҳод, дар Эрон Нодиршоҳ (1729-1747) ба тахти подшоҳӣ соҳиб мешавад. Баъди ба тахти подшоҳӣ нишастан, Нодиршоҳ ҳокимияти худро мустақкам карда, сипас чангҳои истилогаронаро оғоз намуд. Дар натиҷа қаламрави давлати ӯ то пойтахти империяи Темуриёни Ҳинд – шаҳри Дехлӣ рафта расид.

Нодиршоҳ соли 1740 ба Мовароуннаҳр лашкар мекашад. Ашрофони Бухоро ба Абдулфайзхон хиёнат карда, ба тарафи Нодиршоҳ гузаштанд. Абдулфайзхон якҷаю танҳо ба пешвози Нодиршоҳ баромада, изҳори садоқат кард. Нодиршоҳ Абдулфайзхонро аз вазифааш сабукдӯш накард, вале дар хонигарии Бухоро намояндаи яке аз сулолаҳои ўзбекҳои мангитӣ – Муҳаммадраҳимро ба сари кудрат овард. Дар Бухоро дуҳокимиятӣ дуру дароз давом карда наметавонист. Аз ин рӯ, соли 1747 Муҳаммадраҳим Абдулфайзхонро ба қатл раонида, асосгузори сулолаи хонҳои мангитии Бухоро мешавад.

Дар баробари ба тахти хонигарии Бухоро нишастан, (1753) Муҳаммадраҳим барои марказонидани он шуруъ мекунад. Дар ин кор ўро ашрофон, тоҷирону косибон дастгирӣ карданд, зеро онҳо ба таъмини бехатарии ҷомеа ва барҳам хўрдани чангҳои байниҳамдигарии харобиовари ҳокимони марказию маҳаллӣ манфиатдор буданд. Валиаҳди ӯ Дониёлбий (1758-1785) қори Муҳаммадраҳимро давом дод. Ҳарчанд Дониёлбий дар ин кор муваффақият дошт, вале ба ӯ низ муяссар нагардид, ки хонигарии мутамаркизи Бухороро ташкил бидиҳад. Аз ин сабаб Шоҳмурод (1785-1800) ҳукмронии худро дар хонигарии Бухоро аз ислоҳоти иқтисодӣ оғоз намуд. Ислоҳоти молиявӣ Шоҳмурод шоёни таваҷҷуҳ аст. Он манфиатҳои тоҷирон, косибон ва кишоварзонро ифода менамуд.

Шоҳмурод ғайр аз ин, додгоҳро ба низом даровард. Рухониёнро ба тарафи худ ҷалб намуд. Барои ин кор санадҳои аз эътибор соқитшудаи вақфро аз нав барқарор кард. Ба ташкили артиш диққати ҷиддӣ дод.

Ба хотири дар байни мардуми мусалмон баланд гардидани обрӯи худ унвони амириро қабул кард. Чунин чораҳо ба Шоҳмурод имкон дод, ки аморати Бухороро пурқувват гардонад.

Барои васеъ кардани қаламрави аморати Бухоро чораҳои нав андешид. Шоҳмурод лозим донист, ки барои ба аморати Бухоро тобеъ намудани заминҳои назди рӯди Аму ба муқобили Афғонистон мубориза барад. Соли 1752 бо Афғонистон созишномаи сулҳ баста шуд. Мувофиқи ин созишнома мулкҳои назди рӯди Аму ба аморати Бухоро ҳамроҳ карда шуданд.

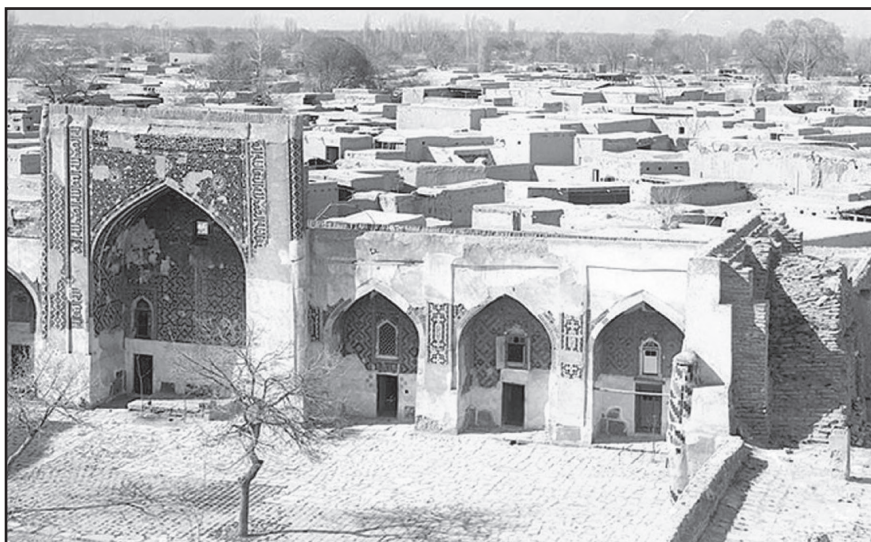
Вақте ки Манғитиён хонигарии Бухороро ба даст оварда, онро мустақкам ва васеъ карданд, хонигарии Хӯқанд (аморати Фарғона) боло рафт. Аз оғози асри XVIII сар карда дар он ҷо хонҳои сулолаи минг ҳукмронӣ мекарданд. Ин хонигарӣ асосан қаламрави Фарғонаро дар бар мегирифт, вале дар оғози асри XIX он аз қаламрави вилоят берун баромада, дар масофаи садҳо километр доман паҳн намуд.

Мингҳо низ барои мутамаркиз кардани хонигарии Хӯқанд мубориза мебуданд. Дар ин мубориза онҳо бо манфиатҳои амирони манғитӣ рӯбарӯ шуданд.

Дар нимаи дуоми асри XVIII хонҳои Хӯқанд барои мулкҳои хурд бар зидди аморати Бухоро тез-тез ба ҷанг мебароманд. Ҷангҳои хунин байни онҳо, махсусан, барои Қиззах, Ёротеппа ва Хучанд ба амал меоманд. Ин ҷангҳо зиёда аз 50 сол давом карданд. Дар муддати 20 соли аввал ба ягон тараф муяссар нашуд, ки рақиби худро мағлуб гардонад. Бинобар ин, амири Бухоро Ҳайдар ва хони Хӯқанд Умархон маҷбур мешаванд, ки амалиёти ҷангиро қатъ карда «сулҳи абадӣ» банданд. Онҳо ҳатто ба ворисони кунунию ояндаи худ васият карданд, ки ин созишномаи сулҳро «муқаддас» шуморида, ба вайроншавии он роҳ надиханд. Лекин хони ояндаи Хӯқанд Муҳаммадалӣ (1822-1842) ва амири Бухоро Насрулло (1826-1860) байни худ барои Хучанд, Ёротеппа ва мулкҳои дигар ҷангҳои хунинро аз нав оғоз намуданд. Дар охири соли 1842 амир Насрулло Хӯқандро забт карда, Муҳаммадалӣ ва аҳли оилаи ӯро ба қатл мерасонад. Ёротеппа ба аморати Бухоро ҳамроҳ карда мешавад.

Коргарони яке аз аввалин корхонаҳои пахтазоакунӣ.

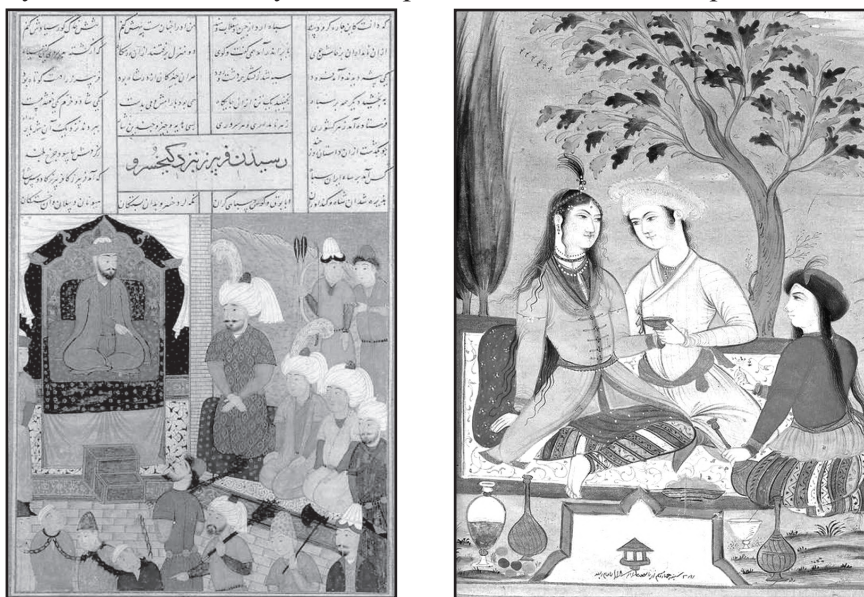

109. Яке аз дарвозаҳои Бухоро.

Шаҳрҳо. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XIX шаҳрҳои Осиёи Марказӣ тараққӣ карданд. Шумораи аҳолии шаҳрҳо аз рушди касибӣ, бинокорӣ ва илму фарҳанги онҳо шаҳодат медиҳанд. Шаҳри аз ҳама калонтарини аморати Бухоро, Бухоро буд. Дар Бухоро ва шаҳрҳои дигари аморат, хониҳои Хуқанду Хева бозорҳо ва корвонсаройҳои калон мавҷуд буданд. Дар аксари шаҳрҳои Осиёи Марказӣ касибӣ, аз он ҷумла кулолӣ, ҷўянрезӣ,

заргарӣ, шамъбарорӣ, собунпазӣ, оҳангарӣ, дуредгарӣ, коркарди чарм, пойафзордӯзӣ, газвору мохут ва абрешимбофӣ мавҷуд буд.

Шаҳрҳои калони Осиёи Марказӣ марказҳои маъмурии хунармандӣ ва илму фарҳанг ба ҳисоб мерафтанд. Онҳо таърихи ганӣ дошта, баъзеи онҳо ба монанди Самарқанд, Бухоро, Марв, Хучанд, Тошканд, Хӯканд таърихи 2000-2500-сола доранд.

110. Минётур ба «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ.

Фарҳанг. Дар асри XVII дар Бухоро ва Самарқанд регистонҳо сохта шуданд. Дар ин шаҳрҳо, инчунин силсилаи биноҳои таъйиноти маъмурию фарҳангии зебо ва боҳашамат қомат афрохтанд. Дар Бухоро ва Самарқанд санъати минётура вусъат ёфт. Китоби «Зафарнома»-и Темурро, ки соли 1628 таълиф шудааст, 12 минётура зебу зинат медиҳанд. Онҳоро рассомон, аз ҷумла Камолиддини Беҳзод бо рангу бори дилкашу гуворо ва бо расмҳои дар ҳолати ҳаракат тасвирёфта офаридаанд.

Дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳаёти илмию адабӣ як дараҷа бухронро аз сармегузаронд. Дар ин давра асарҳои илмӣ, асосан дар мавзӯҳои таърихӣ офарида шуданд. Дар байни онҳо «Таърихи Раҳимхон», «Таърихи Абдулфайзхон», «Фатҳномаи Султон», «Мунтахаб-ут-таворих», «Гулшан-ул-мулук» ва «Таърихи амир Ҳайдар»

буданд. Муаллифони ин асарҳо худ шоҳидони воқеъ буданд, ҳодисаҳо ва раванди таърихии замони худро хеле хуб шарҳу эзоҳ додаанд.

Савол ва супоришҳо.

1. Давлати Ҷониён (Аштархониён) кай таъсис ёфтааст ва он чӣ тавр барҳам хӯрд?
2. Асосгузори сулолаи Мангитиён кист? Муҳаммадраҳим кай ба сари ҳокимият омад?
3. Дар давраи кадом амир аморати Бухоро ба мамлакати мутамаркиз табдил ёфт?
4. Хонҳои Хӯқанд бо аморати Бухоро барои кадом мулкҳо ҷанг мекарданд?
5. Давлатҳои Осиеи Марказӣ чӣ тавр идора карда мешуданд? Оё дар усули идораи давлат дар байни онҳо тафовут мавҷуд буд?
7. Шаҳрҳои сераҳолии Осиеи Марказиро номбар кунед?
8. Дар бораи шаҳрсозӣ, меъмори, ҳунар, илми халқҳои Осиеи Марказии онвақта боз чӣҳоро медонед?
9. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 31. ТУРКИЯ

Империяи Усмониён дар арафаи давраи нав. Дар арафаи давраи нав Туркия аз мамлакатҳои пешқадами Аврупои Ғарбӣ ақиб монд. Вақте ки дар Англия, Нидерланд, Швейтсария, Белгия, Италия, Фаронса ва дигар давлатҳои Аврупои Ғарбӣ тартиботи сармоядорӣ муқаррар мегардид, дар Туркия ханӯз ҳам тартиботи феодалӣ ҳукмрон буд. Дар асрҳои XVII ва XVIII империяи Усмониён аз ҷиҳати ҳарбӣ ханӯз ҳам пурқувват буда, дар Аврупо, Осие ва Африқо мулкҳои беканорро дар ихтиёри худ дошта, ба роҳҳои муҳимтарини тичоратӣ назорат карда, халқияту қабилаҳои сершуморро дар зери итоати худ нигоҳ медошт. Зулми аз ҳад зиёд ва режими ҳарбию феодалии Усмониён ба пешрафти иқтисодиёт ва маданияти халқиятҳои нисбатан пешқадами империя монеъ мешуд.

Аз нимаи дууми асри XVI сар карда, дар Туркия сохти ҷамъиятию сиёсие ташаккул меёбад, ки он ба муносибатҳои баркамолӣ ҷомеаи феодалӣ марбут мебошад. Ин раванд то охири асри XVIII идома меёбад.

Бухрони империяи Усмониён. Охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX барои Туркия давраи тезутундшавии бухрони иқтисодию сиёсие мебошад, ки он қариб дусад сол қабл аз он оғоз ёфта

буд. Ба чунин вазъият воқеаҳои бузурги ду мамлакати пешқадами Аврупо – инқилоби буржуазии соли 1789 дар Фаронса ва инқилоби саноатӣ дар Англия мусоидат карданд.

Соҳаи асосии иқтисодиёти Туркия – зироаткорӣ дар ҳолати вазнин буд. Дар охири асри XVIII талаботи давлатҳои Аврупо ба маҳсулоти кишоварзии дар империяи Усмониён истехсолшаванда афзуд. Чунин вазъият заминдорони Туркияро водор намуд, ки истисмори кишоварзонро пурзӯр карда, ҳосили зиёд ба даст дароранд. Зулми ҳокимияти давлатӣ на танҳо ба кишоварзон, балки ба касибон ва тоҷирон низ меафзуд. Аз мардум ситонида ни андоз зиёд шуд. Дар баробари ин раванд, давлат ба бухрони молиявӣ низ дучор омад.

110. Муроди IV (1623 - 1640).

111. Иброҳимпашо (1640 - 1648).

Яке аз нишонаҳои бухрони Туркия ҳаракати чудоихоҳии феодали ҳокимони маҳаллӣ буданд. Баромадҳои чудоихоҳии онҳо дар сар то сари мамлакат ба амал омаданд.

Сиёсати хориҷии Иброҳимпашо. Соли 1683 артиши сершумори Туркия бо сардории вазири бузург Мустафопашо, ки ба он сарбозони савораи хони Қрим низ ҳамроҳ буданд, ба қаламрави Мачористони Ғарбӣ ворид шуда, баъд ба ҷониби пойтахти Австрия – шаҳри Вена ҳаракат карданд. Мухосираи Вена аз тарафи лашкари Туркия ду моҳ давом кард. Шоҳи Лаҳистон (Полша) Ян Собеский аз шароити мусоид истифода бурда, 12-уми сентябр

лашқари 25-ҳазорнафараи худро пинхонӣ ба ёрии австриягҳо ба Вена расонд. Сарбозони турк сари калобаашонро гум карда, ба ҳар тараф гурехтанд. Дар ин муҳориба онҳо аз дасти артиши Ян Сабеский беш аз 20 ҳазор сарбози худро талаф доданд.

Шикасти туркҳо дар назди Вена шароит фароҳам овард, ки солҳои 1684-1686 бар зидди туркҳои усмонӣ аз тарафи Англия, Лаҳистон, Маҷористон, Малта ва Русия иттифоқи «Лигаи муқаддас» ташкил карда шавад. Амалиёти ҳарбии иттифокчиён бар зидди лашқари Туркия бомуваффақият анҷом ёфт. Туркҳо маҷбур шуданд, ки Буда, Белград ва қариб тамоми Юнони Чану-бино тарк намоянд. Баъди ин халқҳои Балкан барои барҳам додани зулми туркҳо ба мубориза шуруъ карданд.

112. Сулаймони II (1687 – 1691).

113. Усмони I (1754 – 1757).

Соли 1696 лашқари Русия қалъаи Азовро соҳиб шуд. Соли 1697 лашқари Австрия артиши туркҳоро дар наздикии дарёи Тиса торумор намуд. Шикасти шармандавор Туркияро маҷбур намуд, ки бо ин давлатҳо сулҳ бандад. Мувофиқи созишномаи Карловитси (соли 1699) Австрия қариб тамоми Маҷористон, Трансилвания ва Словенияро ба даст даровард. Лаҳистон дар Украина як қисми тарафи рости дарёи Днепр, Подолия, Венетсия, Морея ва як қатор қазираҳои баҳри Эгейро ба худ тобеъ намуд. Туркия соли 1670 дар Қустанания бо Русия сулҳ баст. Мувофиқи он Русия мавқеи худро дар баҳри Азов мустаҳкам кард.

Иброҳимпошо чидду ҷаҳд кард, ки муносибатҳои Туркия бо Австрия ва Русия ба эътидол ояд. Дар сиёсати дохилӣ Иброҳимпошо қувваи худро барои беҳтар кардани вазъи молиявии мамлакат равона сохт. Бо ин мақсад хароҷоти давлатиро ба артиш кам кард. Бо мақсади дарёфти сарчашмаҳои нави даромад барои қонеъ гардонидани талаботи афзудаистодаи Туркия ҳукумати Иброҳимпошо ба лашкаркашиҳои истилогаронаи нав тайёрӣ медид. Барои ба даст даровардани мулкҳои Эрон дар Қафқоз ва забти шаҳрҳои Табрёз ва Кирмоншоҳ, ки марказҳои калонтарини тичоратӣ буданд, омодагӣ медид.

Барои ба ин ҷанг тайёрӣ دیدан, аз аҳолии андозҳои зиёди иловагӣ талаб намуд, ки ин сиёсати Иброҳимпошо боиси норозигии омма гардид.

Шӯриши Патрон Халил. Охирҳои соли 1729 ва аввалҳои соли 1730 дар мамлакат андозҳои зиёд, аз он ҷумла андозҳои ҳарбӣ қорӣ карда шуд. Дар рафти ғундоштани он амалдорон ба суистеъмор аз вазифа ва зулми халқ роҳ медоданд. Дар натиҷа халқ бенаво ва косаи сабри онҳо лабрёз мешуд. Бинобар ин, тирамоҳи соли 1730 дар Истанбул бо сардорӣ Патрон Халил шӯриши калон ба амал омад. Пагоҳии барвақти 28-уми сентябр гурӯҳи на чандон калон дар яке аз майдонҳои шаҳр ҷамъ омаданд ва Патрон Халил парчами сабزو бардошта, мардумро ба шӯриш даъват кард. Даъвати ӯро ҷамъомадагон гарму ҷӯшон пазируфтанд.

Корпуси яничарҳо ва қисми зиёди руҳониён ба тарафи шӯришгарон гузаштанд.

Мардуми бағазабномада қасри султонро муҳосира намуда, султон Аҳмади III-ро маҷбур намуданд, ки ба шӯришгарон гузашт кунад. Бар замми ин, ӯ маҷбур шуд, ки вазири бузург ва якчанд вазири дигаро ба истеъфо равон кунад. Бо вучуди ин, султон Аҳмад рӯзи дигар маҷбур шуд, ки аз тоҷу тахти султони даст кашад.

Пагоҳии 2-юми октябр султони нав – Маҳмуди I роҳбари шӯришгарон Патрон Халилро қабул кард. Дар вохӯрӣ бо султон Патрон Халил талаб кард, ки ҳамаи андозҳо ва боҷҳои нав бекор карда шаванд. Маҳмуди I талаби шӯришгаронро ҳамон замон қонеъ кард, вале баъди чанде дар сафи иштирокчиёни шӯриш ҷудой ба амал омад, зеро қисме аз онҳо, махсусан яничарҳои касбӣ аз ҳайати шӯричиён барномада, Маҳмуди I-ро дастгирӣ карданд. Дарбориёни султон аз ин истифода намуда, неруҳои худро барои ба шӯриш зарба задан тайёр карданд ва 25-уми ноябри соли 1730 18

роҳбари бесилоҳи шӯришгаронро бо сардории Патрон Халил бо баҳонаи маҷлиси девон ба қаср даъват намуда, ба қатл расониданд.

Султон фармон баровард, ки барои сари ҳар як иштирокчи шӯриш 50 куруш мукофот дода шавад. Мувофиқи ин фармон аз 4 то 7 ҳазор нафар шӯришгар қатл карда шуданд. Ҳамин тариқ, шӯриши Патрон Халил шикаст хӯрд.

Ислоҳоти Салими III. Муҳолифатҳои дохилӣ, ҷудоихоҳии феодалҳо ва болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ аз як тараф, бадшавии вазъи байналхалқии Туркия аз ҷониби дигар, барои доираҳои ҳукмрони мамлакат ҳолати хавфнокро ба вучуд оварданд. Дар чунин вазъияти ноговор онҳо, махсусан, ба лашкари дорон қобилияти баланди ҷангӣ ниёз доштанд. Артиши мавҷудаи Туркия хеле заиф шуда, ба талабот ҷавоб дода наметавонист.

Соли 1791 султон Салими III бо роҳбарони баландмақом ва руҳониёни мамлакат ҷаласае доир карда, роҳҳои беҳтар кардани вазъи мамлакатро ҳаллу фасл намуд. Дар ҷаласа, асосан доир ба бад будани вазъи артиш ва дигаргун намудани сохтори он таклифҳо пешниҳод гардиданд. Дар солҳои 1792-1793 Салими IV ба ислоҳот шуруъ намуд, ки он дар таърих номи «Низоми ҷадид»-ро гирифтааст. Мувофиқи фармони Султон, шахсе, ки уҳдадорихои ҳарбиро иҷро намекарданд, замини вай мусодира карда мешуд. Ин фармон корпуси ҳарбии аврупоинизом ва хазинаи махсуси маблағгузорию ислоҳотро дар назар дошт. Ислоҳоти ҳарбии артиши Туркия дар зери роҳбарии мутахассисони ҳарбии Фаронса ба амал бароварда мешуд.

Ислоҳоти «Низоми ҷадид» бояд натиҷаи хуб меод, лекин унсурҳои муҳофизакор (консервативӣ), ки асосан ба яничарҳо таъяс мекарданд, ба он муқобилияти сахт нишон доданд.

Соли 1805 яничарҳо шӯриш бардоштанд. Он аввал дар қисмати аврупоии Туркия оғоз ёфта, баъд ба Истанбул гузашт. Дар вазъияти ҳалқунанда Салими III бечуръатӣ зоҳир намуд. ӯ фармони худро дар бораи ислоҳоти ҳарбӣ бекор ва корпуси навро пароканда кард, вале ин чораҳо ҳокимияти ӯро наҷот дода наметавонистанд. 29-уми майи соли 1807 Салими III аз тахти султонӣ маҳрум карда шуд. Ҷонибдори ӯ Мустафопошо Байрақдор Истанбулро ба даст дароварда, хост, ки тахти султонию ба Салими III баргардонида, ислоҳотро аз нав дар амал татбиқ намояд. Валиаҳди Салими III Мустафои IV аз тарси тахту тоҷро аз даст додан, фармон дод, ки Салими III-ро бӯғӣ кунанд. Бо вучуди ин,

Мустафои IV аз тахти султонӣ маҳрум карда мешавад. Байрақдор ва ҷонибдорони ӯ 28-уми июли соли 1808 ба тахти султони Туркия Маҳмуди II-ро шинонданд. Кӯшиши Байрақдор оид ба татбиқи ислоҳот бенатиҷа анҷом ёфт.

Сабаби асосии бебарории ислоҳоти Салими III дар он буд, ки ӯ хост артиши Туркияро мисли артиши давлатҳои буржуазии Аврупо аз нав сохта, асосҳои сохти феодалии империяи Усмониёро нигоҳ дорад.

Сиёсати хориҷии Туркия дар охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX. Пурзӯршавии рақобат байни Англия ва Фаронса ба тезутундшавии муносибатҳои байналмилалӣ оварда расонид. Дар давраи аввал муносибатҳои байни Бонапарт Наполеон ва Салими III душманона буданд. Сиёсати зиддитуркии Бонапарт Наполеон Туркияро бо муҳолифони Фаронса, аз ҷумла бо Русия наздик кард. Бо хоҳиши Салими III эскадрави русҳо ба ёрии туркҳо омад. Эскадрави Фаронса дар баҳри Ион ҷойгир буд. 3-юми январи соли 1799 дар Истанбул Туркия бо Русия созишномаи ҳарбӣ бастанд. Қувваҳои муттаҳидаи баҳрии русҳо ва туркҳо фаронсавихоро маҷбур сохтанд, ки қазираҳои баҳри Ионро тарк намоянд. Солҳои 1800, 1802 ва 1805 дар байни Туркия ва Русия шартномаҳои дигар бастанд, ки онҳо дар масъалаҳои баҳри Ион, князиҳои Молдова ва Валахия муносибатҳои ин ду давлатро танзим карданд. Сарфи назар аз ин, дӯстии Туркияю Русия дер давом накард. Дар Туркия ҳукмронии русҳо дар Молдова ва Валахия норозигӣ ба вучуд овард. Соли 1805, вақте ки лашкари Русия дар наздикии Аустерлиц шикаст хӯрд, муносибатҳои байни Туркия ва Фаронса аз нав барқарор шуданд. Муносибатҳои байни Туркия ва Русия сард гардида, оқибат ба ҷанг овард. Ин ҷанг солҳои 1806-1812 ба амал омад. Моҳҳои июн октябри соли 1811 лашкари рус зери роҳбарии М.И.Кутузов артиши Туркияро дар Дунай ғорум кард. Туркия маҷбур шуд, ки дар шаҳри Бухарест бо Русия созишномаи сулҳро имзо кунад. Дар натиҷаи ин, Русия Бессарабияро ба даст даровард ва мавқеи худро дар Қафқоз то дарёи Арпачай, кӯҳҳои Оҷар ва баҳри Сиёҳ мустаҳкам кард. Молдова ва Валахия ба Туркия баргардонида шуданд.

Оғози асри XIX дар нимҷазираи Балкан бар зидди мустамликадорони Туркия ҳаракати миллию озодихоҳӣ вусъат меёбад. Соли 1821 мардуми Молдова ва Валахия дар зери роҳбарии румин Тодор Владимиреско ба муқобили туркҳо шӯриш бардоштанд.

Худи ҳамин сол бар зидди туркҳо дар Юнон ҳам шӯриш ба амал омад. Соли 1822 ҳукумати миллии Юнон таъсис меёбад. Юнониҳо 5 сол Истиклолияти давлатии худро муҳофизат намуданд. Ба султони Туркия Маҳмуди II (бо ёрии пошои Миср Муҳаммад Алӣ) муяссар гардид, ки Юнонро аз нав ба итоати худ дарорад. Соли 1824 артиши Миср бо сардории писари Муҳаммадалӣ – Иброҳимпошо ба Юнон равон карда мешавад. Ба лашкари Миср муяссар гардид, ки соли 1826 қариб тамоми Мореяро ишғол кунад, вале вазъияти байналмилалӣ ба фоидаи юнониҳо тағйир ёфт. Туркия натавонист, ки Юнонро аз нав ба тобеияти худ дарорад.

Чанги дигари Туркия бо Русия солҳои 1828-1829 ба амал омадаст. Амалиётҳои ҳарбӣ дар Балкан ва Қафқоз сурат гирифтанд. Ин чанги Туркияю Русия 28-уми августи соли 1829 дар қароргоҳи Дибич (воқеъ дар Адрианопол) бо бастанӣ шартномаи сулҳ анҷом ёфт.

Ислоҳоти Маҳмуди II. Тараққиёти иҷтимоию иқтисодии нимаи аввали асри XIX ислоҳот дар муносибатҳои заминдорӣ ва сохтори давлатиро тақозо мекард. Ин ислоҳотро султон Маҳмуди II дар солҳои 1831-1833 ба амал баровард. Низоми заминдорӣ хизматчиёни ҳарбӣ бекор карда шуд. Заминҳои аз ҳарбиён мусодира кардашударо ба ихтиёри деҳқонон доданд. Қисми заминҳо, хусусан, заминҳои бекорхобидаро фуруҳтанд. Ин ислоҳоти аграрӣ хеле муҳим буд. Татбиқи он то охири солҳои 40-ум идома ёфт. Бо вучуди камбудихоҷаш ислоҳоти аграрии Маҳмуди II пешқадам буд.

Ислоҳоти дигари Маҳмуди II низ ҷолиби диққат аст. Ӯ низоми гумрукро ба тартиб даровард, инҳисори давлатиро дар ҳариди гандум ва пашм бекор кард. Солҳои 1836 –1837 вазоратҳои корҳои хориҷӣ, корҳои дохилӣ ва ҳарбӣ, муассисаҳои сафоратхонаҳои доимӣ дар Париж, Вена, Лондон ва Берлинро таъсис дод.

Мувофиқи ислоҳоти нави маъмурӣ, мамлакат аз рӯйи нишондодҳои қаламрав ва вилоятҳо ба санҷакҳо (округҳо) тақсим карда шуданд. Ба онҳо амалдорони аз тарафи ҳокимияти марказӣ таъйингардида роҳбарӣ мекарданд.

Мувофиқи ислоҳоти ҳарбӣ, хизмат дар артиш 15 сол муқаррар гардид. Бо фармони Маҳмуди II лоиҳаи ислоҳоти навро комиссияи босалоҳияте бо сардории арбоби намоёни давлатӣ ва дипломатӣ Мустафо Рашидпошо таҳия кард. Ин шахс ғарбпараст буд.

Танзими вазъият. Лоиҳаи ислоҳоти тайёркардаи Мустафо Рашидпошо ба султони нав Абдулмачид пешниҳод карда шуд.

«Хатти Шариф» се мақсади асосии дигаргунсозиҳоро дошт: таъмини беҳатарии ҳаёт, шаъну шараф ва ҳифзи моликияти тамоми раияти империя сарфи назар аз мансубияти динию мазҳабӣ; тақсимои дурусти андоз ва рӯёнидани он; ба тартиб даровардани сафарбаркунии рекрутӣ ба артиш ва кам кардани муҳлати хизмати ҳарбӣ. Вале унсурҳои иртиҷоӣ намегузоштанд, ки ислоҳоти танзими вазъият муттасил давом кунад.

Мустафо Рашид барои дар мамлакат паҳн гардидани низоми маорифи дунявӣ қадамҳои муҳим гузошт. Бо ташаббуси ӯ мактабҳои ибтидоӣ ва миёна, омӯзишгоҳҳои педагогӣ ва таълимгоҳҳои дигар кушода шуданд. Онҳо дар омода намудани кадрҳои миллӣ саҳми калон гузоштанд.

Ҷанги Қрим дар солҳои 1853-1856 пеши роҳи фаъолияти ислоҳоти Мустафо Рашид ва тарафдорони ӯро гирифт.

Давраи аввали танзим (солҳои 1839-1853) дар соҳаҳои маъмурӣ, идораи давлатӣ, иқтисодиёт ва фарҳанги Туркия давраи нисбатан босуръати дигаргунсозиҳо буд. Он ба Туркия роҳ ба сӯйи ҷомеаи сармоядориро кушод.

Савол ва супоришҳо:

1. *Бухрони империяи Усмонӣ дар охириҳои асри XVIII дар чӣ ифода ёфтааст?*
2. *Сиёсати хориҷии Иброҳимшоҳ дар қадом воқеаҳо инъикос ёфтааст?*
3. *Дар бораи сабабҳо, рафт ва шикасти шӯриши Патрон Халил нақл кунед. Чаро ин шӯриш бемуваффақият анҷом ёфт?*
4. *Қадом ҷиҳатҳои ислоҳоти Салими III ба шумо маъқул шуданд?*
5. *Дар бораи сиёсати хориҷии Туркияи охириҳои асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX нақл кунед. Аз он чӣ хулоса баровардан мумкин аст?*
6. *Моҳияти ислоҳоти Маҳмуди II-ро фаҳмонед?*
7. *Дар бораи ислоҳоте, ки «Танзим» номида шудааст, маълумот диҳед.*
8. *«Хатти Шарифи Гулхона» чӣ мақсадҳо дошт?*
9. *Аз таърихи нимаи дуюми асри XVII ва нимаи аввали асри XIX Туркия чӣ хулосаҳо баровардед?*

БОБИ V МАМЛАКАТҲОИ АРАБИИ ОСИЁ ВА АФРИҚО

§ 32. МАМЛАКАТҲОИ АРАБ

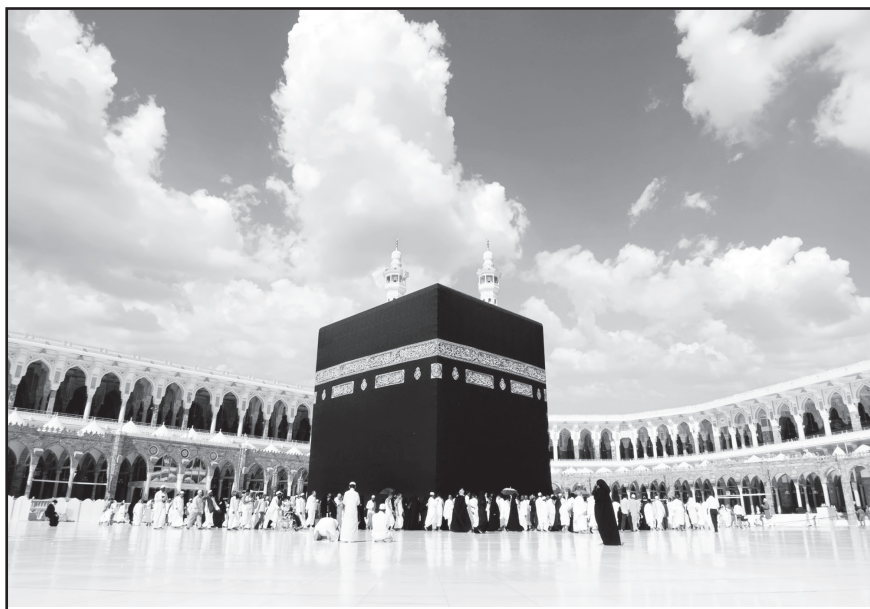
Дар байни мамлакатҳои Араб, ки аз тарафи истилогарони турк ишғол шуда буданд, Сурия, Лубнон, Фаластин, Ироқ, Ҳичоз, Миср, Триполӣ, Тунис, Алҷазоир мавқеи муҳим доштанд. Онҳоро империяи Усмониён ҳанӯз дар асри XVI ба худ тобеъ карда буд. Ба туркҳо танҳо муяссар нашуд, ки Марокаш ва қисми ҷанубу шарқии нимҷазираи Арабистонро ишғол намоянд. Яман бошад, соли 1645 аз зери асорати мустамликавии Усмониён озод шуд, вале он солҳои 70-уми асри XIX бо зӯрӣ аз нав ба ҳайати империяи Усмониён дохил карда мешавад.

Аз рӯйи рушди иҷтимоию иқтисодии худ вилоятҳои арабии ишғолкардаи туркҳо аз ҳамдигар фарқ доштанд. Дар байни онҳо Миср, Сурия, Лубнон ва Фаластин нисбатан пешқадамтар ва вилоятҳои нимҷазираи Арабистон, ҷануби Ироқ, Алҷазоир, Тунис ва Триполӣ дар дараҷаи пасттари тараққиёт меистоданд.

Мамлакатҳои нимҷазираи Арабистон. Дар асри XVIII дар нимҷазираи Арабистон якҷанд давлат вучуд дошт. Ҳокими ша-рифи Макка, ки ба сулолаи Ҳошимиён тааллуқ дошт, зоҳиран, вассали Туркия ба ҳисоб мерафт. Аз нимаи дуюми асри XVIII сар карда, дар Уммон султони пурзӯри соҳибистиклол мавҷуд буд. Қувайт ва Баҳрайн низ мустақил буданд.

Дар оғози асри XVIII дар нимҷазираи Арабистон сулолае та-шаккул ёфт, ки асосгузаш Сауд (соли 1725 вафот кардааст) буд. Баъди ҷангҳои дуру дароз ба Муҳаммад ва писари ӯ Абдулазиз (1765-1803) муяссар шуд, ки қисми зиёди нимҷазираи Арабистонро забт намуда, бо империяи Туркияи исломӣ рӯбарӯ шавад.

Дар Начд ва Хоса ҳокимияти Саудиён, ки онро солҳои 1843-1867 Амир Файсали Саудӣ дар ихтиёри худ дошт, мустақкам гардид. Дар замони ҳукмронии ӯ идораи давлатии Саудиён мутамаркиз мешавад. Соли 1867 баъди вафоти Файсал дар Начд ҷангҳои байниҳамдигарии ҳокимони маҳаллӣ оғоз меёбанд, ки онҳо аморати Саудиёнро суст карданд.

114. *Хонаи Каъба.*

МИСР

Охирҳои асри XVIII Миср ба ҳайати империяи Туркҳои Усмониён дохил буд. Мисрро ҳоким, ки онро аввал «волий» ва баъд «пошо» меномиданд, идора мекард.

Дар назди подшоҳ мақоми маслиҳатӣ – девон мавҷуд буд. Ба он фармондеҳони панҷ корпуси лашкари туркӣ, бейҳои мамлукӣ, додхоҳи шариатӣ, раисони чор дорулфунуни ҳуқуқии исломӣ, намояндагони уламои исломӣ ва зурёти пайғамбар – шарифҳо дохил буданд.

Ҳокимони Миср аз ҳисоби мамлукҳо таъйин карда мешуданд. Дар мамлакат ҳамагӣ 24 мамлуки бей мавҷуд буд. Бейи аз ҳама пуриқтидори мамлукҳо дар Қоҳира қароргоҳ дошт ва унвони шайхалбалидиро соҳиб буд, сарвари ҳамаи мамлукҳо ба ҳисоб мерафт. Ҳар як мамлук дастаи сарбозони худро дошт. Ӯ ҳар сол аз ҳисоби хариди ғуломон – черкесҳо, гурҷиҳо, абхазҳо, лакҳо, русҳо, маҷорҳо, немисҳо, италиявиҳо ва ғайра ҳайати дастаи худро пурра мекард.

Чунбиши халқӣ дар Қоҳира. Соли 1795 аҳолии Қоҳира ба муқобили режими туркию мамлуқӣ шӯриш бардошт. Роҳбарони шӯриш намояндагони уламои ислом, пеш аз ҳама, шайхҳои Ал-Азҳар, пешвоёни онҳо Умар Мукаррам, Ал-Шарқавӣ, Ас-Саодат, Ал-Бакрӣ ва Ал-Амир буданд.

Мурод ва Иброҳим аз авчи намоиш тарсида, бо шайхҳо гуфту-шунидро оғоз намуданд. Лекин дере нагузашта бар сари халқи Миср бадбахтии дигар омад. Мамлакат ба маркази татбиқи сиёсати мустамликадорӣ мамлакатҳои калонтарини Аврупо ва пеш аз ҳама Фаронса табдил меёбад.

115. Қоҳира дар аҳди мамлуқ Султон Ҳасан Камли.
Намуди мадраса.

Лашкаркашии Фаронса ба Миср. 30-юми июни соли 1798 бо сардорӣ Бонапарт Наполеон лашкари Фаронса дар наздикии шаҳри Искандария ба соҳил фурмад. Лашкари Фаронса аз 50 ҳазор нафар аскари хушкигард ва 400 киштӣ иборат буд. 2-юми июл ба лашкари Фаронса муяссар шуд, ки Искандарияро ишғол кунад. 21-уми июл фаронсавиҳо дар наздикии аҳромҳо қўшуни мамлуқ Муродро пурра торумор карда, баъд Қоҳираро ишғол карданд, вале 1 август эскадраи англисҳо, ки ба ёрии туркҳо омада буд, флоти Фаронсаро дар наздикии Абуқир торумор кард. Моҳи сентябр султони Туркия Салими III ба Фаронса ҷанг эълон кард. Бо вучуди ин, Фаронса тавонист Мисрро ишғол намояд. Халқи Миср ба муборизаи зидди фаронсавиҳо бархост.

Оғози соли 1799 Наполеон ба Сурия лашкар кашид, вале дар наздикии шаҳри Аккои шимолӣ Фаластин боздошта шуд. Барои Наполеон ин ҷанг бисёр вазнин буд. 24-уми январи соли 1800 музокирот бо қабули қарордоде анҷом ёфт, ки мувофиқи он бояд лашкари Фаронса Мисро тарк намояд, вале Туркия ва Англия бо мақсадҳои муайян шартҳои ин қарордодро иҷро накарданд. Клебер маҷбур шуд, ки аз нав ба ҷанг дарояд ва ниҳоят дар муҳорибаи назди Гелиополис ба лашкари Туркия ғалаба кард.

Мисро бори дуюм забт карда, баҳори соли 1801 лашкари Англия ба соҳилҳои Миср ворид шуд, то ки ба Туркия ёрӣ расонад. Дар ин муҳориба лашкари Фаронса шикаст хӯрд.

Лашкари Фаронса мувофиқи қарордоди нав Мисро тарк карда, ба Фаронса баргашт. Фаронса дар зарфи чор соли ин ҷанг 27 ҳазор нафар аскару афсари худро талаф дод.

Миср дар нимаи аввали асри XIX.

Табақаи феодалии имтиёзнок – мамлукҳо (ки 560 сол дар Миср ҳукмрон буданд) аз тарафи Муҳаммадалӣ нобуд карда шуданд.

Муҳаммадалӣ баъди ҳукмрони мутлақ шудан, дар Миср ислоҳот гузаронида, иқтисод, идораи давлатӣ ва фарҳанги онро як дараҷа ба низом даровард. Ислоҳоти ӯ барои пешрафти Миср натиҷаи хуб дод. Кишоварзӣ, косибӣ ва тиҷорат пеш рафт. Дар Миср корхонаҳо (мануфактураҳо) пайдо шуданд.

Миср ханӯз ҳам ба Туркия тобё буд. Солҳои 1811–1818 Муҳаммадалӣ бо супориши султони Туркия Маҳмуди II нимқазираи Арабистон, Арабистони Ғарбӣ, Марказӣ ва як қисми Арабистони Шарқиро ишғол мекунад. Солҳои 1820-1822 лашкари Миср қисми зиёди Судонро низ истило кард.

Соли 1824 бо супориши Маҳмуди II Муҳаммадалӣ бар зидди юнониён лашкар кашид. Ба ӯ муяссар шуд, ки қариб тамоми қисматҳои ҷанубӣ ва марказии Юнононро ишғол намояд. Акнун лашкари Миср ба қувваи бузург табдил ёфта буд. Он солҳои 1831-1833 бар зидди Туркия низ ҷанг эълон кард. Бо даҳолат ва ёрмандии Русия Туркия аз шикаст наҷот ёфт. Дар натиҷаи ин ҷанг султони Туркия маҷбур шуд, ки Фаластин, Сурия ва Киликияро ба итоати Муҳаммадалӣ супорад. Мамлакатҳои абарқудрати Аврупо манфиатдор набуданд, ки Миср давлати пуриқтидори соҳибистиклол бошад.

ИРОК

Дар миёнаҳои асри XVIII ҳокимияти Ироқ дар дасти келманҳо буд. Аслан онҳо гурҷӣ буданд. Солҳои 1780-1802 волии Бағдод гурҷӣ Сулаймон Буёк буд. Ӯ соли то 7,5 млн пиастр даромад мегирифт. Дар оғози асри XIX Саудиён хостанд, ки Ироқро забт кунанд, вале ин ба онҳо муяссар нашуд. Баъд аз ин барои ҳокимият дар Ироқ гурӯҳҳои гуногуни келманҳо мубориза бурданд ва оқибат домоди Сулаймон Буёк Довуди Гурҷӣ ғолиб баромад.

Довуд дар мамлакат як қатор ислохот гузаронид. Ӯ ба худсарии амалдорон хотима гузошта, лашкари Ироқро ба тарзи аврупоӣ аз нав сохт. Ислохоти ҳарбиро бо ёрии афсарони англисӣю фаронсавӣ ба амал баровард. Барои аз нав барқарор кардани иншооти обёрикунӣ чораҳо андешид. Флоти баҳрии Ироқро ташкил намуд. Дар мамлакат чопхона ва фабрикаи қоғазбарории аввалинро кушод.

116. Кулбаи найми ироқӣ.

Довуд давлати худро аз ҷиҳати иқтисодӣ ва ҳарбӣ пурқувват карда, хост, ки Ироқро аз зери иттидои Туркия озод кунанд. Соли 1828 ӯ бар зидди Русия раво кардани аскарони худро рад карда, ба Туркия додани андозро қатъ намуд. Соли 1830 сафири аз тарафи Маҳмуди II раво кардари ба қатл расонид. Охири соли 1830

султони Туркия ба Ироқ лашкар кашид. Довуд онхоро дар Бағдод интизор буд, вале вабои моҳи апрели соли 1831 дар Ироқ дахҳо ҳазор нафар, аз он ҷумла лашкари Довудро нобуд кард. Ба туркҳо муяссар шуд, ки Ироқро аз нав ба зери итоати худ дароранд.

МАҒРИБ

Дар асри XVIII Мағриб Марокаш, Алҷазоир, Тунис ва Либияи ҳозираро дар бар мегирифт.

Хукмронии туркҳо дар ин кишварҳо ҳанӯз аз охирҳои асри XVI суфт шудан гирифт. Аз соли 1671 дар сари ҳокимияти Алҷазоир бей меистод, ки онро аввал раисҳо ва аз соли 1689 сар карда афсарони яничарҳо интихоб мекарданд. Дар Тунис сарвари лашкари савораи турк Хусайн ҳокимиятро ба даст дароварда, ба сулолаи бейҳои Хусайниён асос гузошт. Дар Триполӣ бошад, соли 1711 Аҳмад Қараманлӣ ба пошои Бейлербейи меросии Триполӣ, Киренаика ва Фазан соҳиб мешавад. Халқи Марокаш асри XVI тавонист, ки ҳучумҳои туркҳо ва португалиҳоро зада гардонид, истиқлоли ватани худро дифоъ кунад. Дар миёнаҳои асри XVIII дар Марокаш ба сари ҳокимият сулолаи султонҳои шарифи Филалиён ё худ Хусайниён меояд.

Дар охирҳои асри XVIII ва ибтидои асри XIX чандин задхӯрди лашкари ИМА бо артиши мамлакатҳои Мағриб ба амал омад. Аммо ИМА дар талоши ба даст даровардани мамлакатҳои Мағриб набуд.

117. Саҳнаи тӯйи арабҳо.

Барои ишғоли мамлакатҳои арабии Мағриб аз ҳама бештар Фаронса талош мекард. 5-уми июл шаҳри Алҷазоир аз тарафи фаронсавиҳо гирифта мешавад. Дар вазъияти барои Тунис мураккаб бей Аҳмад дар мамлакат ислоҳот гузаронид. Ҷуғломдориро бекор карда, мактаби ҳарбии политехникии аввалини аврупоиро сохт, мактаби (миссионерӣ) (мубаллиғӣ) кушода, почтаи Тунисро ташкил намуд. Кори оғозкардаи ӯро бей Муҳаммад ас-Содиқ давом дод. Сарфи назар аз ин навғониҳо, Тунис беш аз пеш ба сармояи хориҷӣ, пеш аз ҳама, ба сармояи Фаронса тобеъ мешуд.

Дар нимаи аввали асри XIX султонҳо Сулаймон (1792-1822) ва Абдурахмон (1822-1859) ба муқобили қабилаҳои саркаш мубориза мебуданд. Фаронса аз ин вазъият истифода бурда, ба лашкари заифгардидаи Марокаш паси ҳам якчанд зарба зад. Созишномаи соли 1767 қабулкардашуда дар соли 1824 васеъ ва аз нав тасдиқ карда шуд. Мувофиқи ин созишнома ҳуқуқҳои фаронсавиҳо дар Марокаш боз ҳам зиёдтар гардиданд. Тавассути созишномаҳои дахлдор ҳуқуқҳои таслимкоронаро дар Марокаш дар баробари Фаронса, Испания, Австрия, Италия, Англия, ИМА, Нидерланд ва Белгия ҳам ба даст дароварданд.

Моҳи ноябри соли 1859 артиши Испания ба Марокаш ҳучум карда, ғалаба ба даст овард. 26-уми апрели соли 1860 онҳо ба созишномаи сулҳ имзо гузоштанд, ки мувофиқи он Испания аз Марокаш иҷора (консессия) ва бо маблағи 100 млн риёл товони ҷанг гирифт.

Ҳамин тариқ, дар нимаи аввали асри XIX Марокаш мутеи давлатҳои пурзӯри Ғарб мегардад.

* * *

Мамлакатҳои араб дар асри XVI ва нимаи якуми асри XIX маҷбур буданд, ки бар зидди империяи Туркҳои Усмонӣ мубориза баранд. Мамлакатҳои абарқудрати Ғарб оҳиста-оҳиста ба ин мустамликаҳои арабии туркӣ сар мебароварданд. Бо баҳонаҳои гуногун ба ин мамлакатҳо тачовуз ташкил карда, мехостанд, ки мамлакатҳои арабро аз дасти султонҳои Туркия қашида гирифта, ба бозорҳои молфурӯшӣ ва манбаи ашёи хоми худ табдил диҳанд. Дар натиҷаи ин раванд ба мамлакатҳои араб сармояи хориҷӣ ворид гардида, барои ба вучуд омадани унсурҳои ҷомеаи сармоядорӣ замина мегузоштанд.

Аз тарафи дигар, ба мулкҳои Туркҳои Усмонӣ сар даровардани мамлакатҳои пурқуввати Ғарб аз он шаҳодат медиҳад, ки ин империя давраи бӯхрони сиёсии худро аз сар мегузаронид. Аз ин рӯ, Туркия дигар мулкҳои худро дифоъ карда натавонист. Мустамликаҳои Туркия пайваста ба тобеияти мамлакатҳои Ғарб гирифта мешуданд.

Савол ва супориш:

1. Мамлакатҳои араб мустамликаҳои кадом давлат буданд?
2. Давлатҳои нимқазираи Арабистонро номбар кунед ва дар бораи ҳар яки онҳо маълумот диҳед.
3. Дар бораи фаъолияти Муҳаммад ибни Абдулваҳҳоб ва Ваҳҳобиён чиро медонед?
5. Дар бораи лашкарқашии Наполеон ба Миср ва Сурия нақл кунед.
6. Муҳаммадалӣ дар Миср чӣ тавр ба сари қудрат омад?
7. Ироқро киҳо идора мекарданд?
8. Дар бораи Сулаймон Буюк ва Довуд чиро медонед?
9. Дар бораи давлатҳои арабии Мағриб маълумот диҳед?
10. Дар бораи Абдулқодир чиҳо медонед?
11. Аз мавзӯи хулоса бароред.

БОБИ VI МАМЛАКАТҲОИ АФРИҚО

§ 33. ҲАБАШИСТОН

Ҳабашистон дар асрҳои XVII-XVIII. Дар асри XVII заифшавии минбаъдаи мутлақияти Ҳабашистон давом мекард. Дар баробари хавфи ҳуҷуми туркҳо, султонҳои исломӣ, Сомалӣ ва қabilaҳои судонии фунг, дар мамлакат ҷангҳои байниҳамдигарии феодалҳо ва шӯришҳои зидди ҳокимияти марказӣ ба амал меомаданд. Дар ин ҷангҳо галлҳои ҷанубӣ фаъол буданд. Онҳо барои ба даст даровардани мулкҳои негӯсҳо мубориза мебарданд. Давраи ҳукмронии Сусниёс (1606-1632), асосан ба ҷангҳои зидди қabilaҳои галлҳо ва ағау рост омад. ӯ қabilaи ағауро ба худ тобеъ карда, ба зӯри насронӣ гардонид.

118. Хонуи ҳабашиӣ дар вақти кор.

Ба Сусниёс лозим омад, ки бар зидди қabilaи фалаш мубориза бурда, қисми зиёди онро несту нобуд кунад. Қисми ками ин қabila аз тарс дини насрониро қабул кард. Сусниёс дар зери таъсири католикҳои иезуитӣ, испанӣ ва португалӣ монда, ин мазҳабро қабул кард ва бо ин кирдори худ қаҳро ғзаби халқро ба вучуд

овард. Ӯ маҷбур шуд, ки аз мазҳаби католикӣ баромада, ба ғоидаи писари худ Фасилидес (1632-1667) аз тахту тоҷи Негус даст кашад. Мавқеи Фасилидес дар муносибат бо иезуитҳо нисбат ба падараш баръакс буд. Ӯ иезуитҳоро ҷашми дидан надошт ва онҳоро аз Ҳабашистон пеш кард.

Барои рушди давлат ва бехатарии он Фасилидес як қатор ҷораҳо андешид: муносибатҳои Ҳабашистонро ба ҳамсоҳҳои мусулмон ба эътидол овард; шаҳри Гондэро поймакони мамлакат эълон кард. Бо вучуди ин ҷораҳо муборизаи ҷудоихонаи ҳокимони феодалии Тигре ва Шоаро баргараф карда натавонист. Соли 1642 лашкари Фасилидес дар Тигре аз тарафи артиши Галла торумор карда шуд. Ин воқеа таъсири ҳокимияти марказиро дар музофотҳои Тигре ва Бегемдир аз байн бурд. Тамоюли ҷудоихона аз рӯи нишонаҳои динию қабилавӣ барои Ҳабашистон хатари ҷиддиро ба миён овард. Ин мочароҳо дар замони ҳукмронии писари Фасилидес – Ёханнеси I низ давом кард. Муқобилони Ёханнес писари ӯ Иясуро ба сари ҳокимият оварданд. Ба негуси нав лозим омад, ки дар зарфи 25 соли ҳукмрониаҷ бар зидди ҳокимони ҷудоихона қабилҳои гуногун мубориза барад.

Муттаҳидшавии Ҳабашистон. Дар ҷангҳои дуру дароз ҳазорон мардуми Ҳабашистон талаф шуданд. Аз муҳолифатҳои дохилии Ҳабашистон хориҷиён истифода бурданд. Дар охири асри XVIII ба Ҳабашистон таблиғотчиёни католикӣ ва протестантӣ тез-тез меоманд. Онҳо мекӯшиданд, ки таъсири сиёсии худро ба ҳокимони ин мамлақати пароканда пурзӯр намоанд. Дар ин қор англисҳо фаъолтар буданд. Соли 1841 майор Гаррис аз номи Ҳукумати Британияи Кабир бо ҳокими Шоаи Сахле Саласие созишномаи дӯстӣ мебандад. Соли 1849 намояндаи дигари англисҳо Плоуден бо ҳокими қисмати марказии Ҳабашистон – Алӣ дар бораи тичорат шартномаи дӯстӣ ба имзо мерасонад. Мулкҳои Алӣ дар соҳилҳои баҳри Сурх буданд.

Ба Ҳабашистон сар даровардани хориҷиён феодалиҳои дурандеши ин мамлақати парокандаро ба ташвиш овард. Дар байни онҳо ҳокими Ҳабашистони Ғарбӣ Касса барои барҳам задани ҷангҳои байниҳамдигарии ҳокимони Ҳабашистон қамар бааст. Маҷлиси намояндагони халқ Кассаро бо номи Федора (Теодросса)-и II негуси Ҳабашистон (1855-1868) интихоб кард. Вале Убие Кассаро ҳамчун негуси Ҳабашистон эътироф накард ва бар зидди ӯ муборизаи мусаллаҳонаро оғоз намуд. Дар лаҳзаҳои халқунанда

як қисми артиши Убие ба тарафи рақиб мегузарад. Дар натиҷаи ғалаба бар Убие, соли 1855 Касса дар Гондер дар вазъияти ботантана негуси негест (шоҳи шоҳон ё худ шоҳаншоҳ)-и Ҳабашистон эълон карда мешавад.

Ҳангоми ҷанг негус Федор хазинаи пур аз тиллою нуқра, ҷа-воҳирот ва 7 ҳазор силоҳи Убиеро ба даст меорад. Вай тирамоҳи соли 1855 ба муқобили қабилаҳои галлаҳо амалиёти ҳарбиرو оғоз карда, онҳоро дар наздикии Лагадор торумор мекунад.

Федор барои муттаҳид кардани мулкҳои ҳокимони саркаши Ҳабашистон ҷангро давом медиҳад. Дар рафти ин ҷанг ӯ музофоти Шуароро, ки бо Англия робита дошт, ишғол мекунад. Ҳангоми забти пойтахти Шоа – шаҳри Анкобер силоҳеро, ки Англия ва Фаронса ба ин ҷо фиристонда буданд, ғанимат мегирад.

Федор музофотҳои дигари саркашро низ ба Ҳабашистон тобеъ мекунад. Барои маҳдуд кардани ҳокимияти музофотҳои ба Ҳабашистон мутеъ, Федор ҷузъу томҳои лашқарашро дар он ҷо бо сарварии ашхоси ба ӯ содиқ ҷойгир мекунад. Ҳокимони музофотҳо аз ҷониби тарафдорони Федор таъйин карда мешуданд. Қисми зиёди даромади музофотҳо ба хазинаи марказӣ ворид мешуд. Ин чораҳо иқтисодии ҳокимияти марказиро афзун мекард.

Масъалаи дигаре, ки Ҳабашистонро аз ҷиҳати сиёсӣ ва иқтисодӣ пурқувват менамуд, ин кам кардани миқдори нуқтаҳои гумрук буд. Ин чора имкон медод, ки робитаҳои иқтисодию тижоратии байни музофотҳо мустаҳкам карда шаванд. Дар замони Федор сохтмони роҳҳо босуръат пеш рафта, тижорат бо роҳҳои қаблан азқорбаромада аз нав оғоз меёбад.

Федор дар қори ҳарбӣ, таъминоти он, мубориза бар зидди таъсири сиёсии калисо ба давлату давлатдорӣ ва ғайра ислоҳот гузаронид. Ислоҳоти Федор дар мамлакат, махсусан, ба феодалиҳои маҳаллӣ, маъқул набуд.

Исёни феодалиҳо дар музофоти Тигре. Соли 1855 бо сардории набераи Убие Негуссие исёни нисбатан калони феодалиҳо ба амал омад. Ӯ яке аз довтолабони асосии тахту тоҷи Ҳабашистон буд. Негуссие дар мубориза ба муқобили ҳокимияти марказӣ ба дастгирии Фаронса умед мебаст. Соли 1857 Негуссие бо консули Фаронса Массауа робита барқарор намуд. Фаронса Негуссие ба негуси Ҳабашистон шудан дастгирӣ мекард. Ба ивази он Негуссие ба Фаронса бандари Зулу ва ҷазираи Диссеро (воқеъ дар димоғи Аннесли) тухфа кардани буд. Негуссие ба Рим сафир фиристонда,

ба дастгирии Попо ҳам ноил мешавад. Аз муваффақиятҳои дипломатии худ руҳбаланд шуда, Негуссие худро шоҳи Тигре эълон кард ва барои ишғоли Гондер лашкар кашид. Барои ба мақсади сиёсӣ расидан мазҳаби католикиро қабул намуд. Вай умед дошт, ки аз Фаронса ёрии ҳарбӣ хоҳад гирифт. Дар оғози соли 1860 киштиҳои Фаронса на барои ёрӣ ба Негуссие, балки баҳри забти бандари Зула ва қазираи Дисеки ба соҳили баҳри Сурх лангар партофтанд.

Мохи январӣ соли 1861 лашкари Федор ва Негуссие дар Саггамои наздикии Аксума бо ҳам вохӯрданд. Дар ин муҳориба Федор ғалаба ба даст овард. Негуссие бо ҳамроҳии лашкари боқимондаи худ ба музофоти Тембиен фирор мекунад.

Ба Федор муяссар шуд, ки тамоми қаламрави Ҳабашистонро ба зери итоати худ дароварда, идораи марказии давлати худро мустақкам намояд.

Савол ва сӯворишҳо:

1. Дар асрҳои XVII-XVIII заифии мутлақияти Ҳабашистон дар чӣ ифода ёфта буд?

2. Негусҳо – Сусниес, Фасалидас, Ёханиси I ва Иясу барои ташикли давлати мутамаркизи Ҳабашистон чӣ тавр мубориза мебарданд?

3. Чаро ба онҳо муяссар нашуд, ки музофотҳоро бо ҳам муттаҳид кунанд?

4. Дар бораи аз нав муттаҳидшавии Ҳабашистон нақл кунед.

5. Англия ва Фаронса ба Ҳабашистон чӣ тавр сар дароварданд?

6. Кӣ ташаббускори аз нав муттаҳид кардани Ҳабашистон буд?

7. Дар байни Федор ва Негусие чӣ тавр мубориза ба амал омад?

8. Федор чӣ тавр негуси тамоми Ҳабашистон шуд?

9. Шӯриши феодаҳои вилояти Тигре бо сардори Негусие барои чӣ ба амал омад? Он чӣ натиҷа дод?

10. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 34. ДАВЛАТҲОИ АФРИҚОИ ҒАРБӢ ВА ҲАВЗАИ ДАРӢИ КОНГО

ДАВЛАТҲОИ АФРИҚОИ ҒАРБӢ

Давлатҳои Сегу ва Каарта. Давлатҳои Аврупо аз ибтидои ба Африқо сар даровардани худ мақсад доштанд, ки мамлакатҳои ин қитъаро заиф гардонид, ба худ тобеъ намоянд. Бо ин мақсад онҳо дар соҳилҳои ғарбии Африқо нуқтаҳои таъягоҳӣ ташкил карда, ба қорҳои дохилии ин давлатҳо дахлат мекарданд.

Ғарби Африкоро забт кардани аврупоиён ва камқувват шудани мамолики Мағриби Араб ба тичорати давлатҳои Судони Ғарбӣ ва Марказӣ таъсири манфӣ расонид. Роҳи асосии тичоратӣ аз Сичилмасӣ ба Тимбукту, ки аз Саҳрои Ғарбӣ мегузашт, пурра аз қор баромад. Ҳаҷми тичорати Тунис ва Триполӣ ба воситаи Саҳрои Марказӣ хеле кам шуд. Ин ҳам барои аз ҷиҳати сиёсӣ иқтисодӣ заиф гардидани мамлакатҳои африқоӣ ва барҳам хӯрдани давлатҳои Малӣ ва Сангаӣ оварда расонид. Дар асри XVIII дар харобаҳои давлатҳои Малӣ ва Сангаӣ давлатҳои Сеғу, Каарта ва Масина ба вуҷуд омаданд. Сеғу ва Каарта нисбат ба Масина пуриқтидортар буданд. Давлати Сеғуро дар нимаи дууми асри XVII қабилаҳои бамбарҳо ташкил карда буданд.

Сеғу ба 60 ҳавзаи ҳарбӣ тақсим шуда буд, ки онҳоро гондионҳо идора мекарданд. Гондионҳо барои ҳукмрон шудан дар ин давлат дар байни худ беист мубориза мебуданд.

119. Пешвои яке аз қабилаҳои Африқои Ғарбӣ.

Давлатҳои Судони Ғарбӣ ва Марказӣ. Дар охири асри XVII дар Фута – Чалона қабилаҳои фулҳо, ки аз Масина ва вилояти Фута–Торо омада буданд, сокин мешаванд. Онҳо мусалмон буда, аз тарафи имомҳо идора карда мешуданд. Фулҳо бар зидди қабилаҳои ғайримусалмони Сусу, Бара ва Силебе ҷанг карда, баъди 25

соли мубориза онҳоро ба худ тобеъ карданд.

Дар Судони Ғарбӣ ва Маркази зангиҳои судонӣ ва қабилаҳои дигари аз шимол ва шарқ омада (арабҳо, барбарҳо ва фулҳо) сокин буданд. Яке аз ин қабилаҳо хаус буд. Дар таърихи хаус шаҳр – давлатҳои Кано, Гобир, Катсина ва ғайра мақоми хосса доранд. Пуқувваттарини онҳо Кано дар чорроҳаи тичоратии Судони Марказӣ воқеъ буд. Ин давлат бо давлатҳои Африқои Шимолӣ – Тунис, Либия ва Африқои Ғарбӣ – Гана ва Нигерияи Ҷанубӣ муносибатҳои тичоратӣ дошт.

120. Тасвири Они
(ҳоким).

121. Ҳайкали са-
фолӣ. Асри XV. Ни-
герия.

Дар асри XVII Кано рӯ ба таназзул ниҳод. Бинобар ин, он ба хучумҳои давлатҳои Гобир ва Зари тоб оварда натавонист. Соли 1807 дастаҳои фулбҳо Каноро ишғол намуда, ба султони Сокото ҳамроҳ карданд.

Давлати аз ҳама шимолтарини ҳаусӣ Гобир буд, ки он яке аз марказҳои муҳимтарини тичорати қисмати шимолии Судон ба шумор мерафт. Давраи нашъунамои Гобил ба асри XVII рост омадааст. Гобир масоҳати бузургро дар бар мегирифт. Он аз вилоятҳои Тесов ва Годобав, қаламрави Сокотои кунунӣ, қисмати шимолии Замфара ва як қисми Марад иборат буд.

Давлатҳои дигари Африқои Ғарбӣ.

Соҳилҳои ҷанубии Нигерия маркази маданияти қадимтарини африқоӣ мебошад. Кашфиёти бостонӣ дар ин ҷо мавҷудияти шаҳр – давлатҳои қадимро ошкор сохт.

Соҳти давлатӣ дар ин мамлакатҳо подшоҳӣ буда, онро ҳоким – алфин идора мекард, лекин ҳокимияти алфин тавасути шурои ашрофон маҳдуд карда шуда буд. Шаҳрҳои Ойо аз тарафи сардорон (ба муҳлати ду сол таъйин мегардиданд) идора карда мешуданд.

Дар охири асри XVIII дар байни қабилаи фулбҳо зери шиори аз нав барқарор намудани қонуни қоидаҳои азалии исломӣ ҳаракате оғоз меёбад, ки ба он Усмон дан – Фодио (ба қабилаи фулбии таронквета тааллуқ дошт) роҳбарӣ мекард. Даъватҳои ӯ на танҳо дар байни фулбҳо, балки дар байни ҳаусҳо низ ҳамовозӣ пайдо мекунанд. Даре нагузашта ин ҳаракат ба шӯриш табдил ёфт.

Дар ибтидои асри XIX дар Масина ҳаракати дигари исломӣ оғоз ёфт, ки ба он Ҳамиду Лоббо сарбарӣ мекард. Вай иштирокчиҳои шӯриши Усмон дан – Фодио буд. Ҳамиду Лоббо баъди ғалабаи шӯриш масъалаи аз зери ҳокимияти Сегу озод кардани фулбҳоро ба миён мегузорад. Мувофиқи гуфтаи ӯ, ин давлатро

сулолае, ки аз тозагии ислом рӯй гардонидааст, идора мекард. Дар зери таблиғоти Ҳамиду Лоббо музофотҳои Бомбара ва Массина ба ӯ тобеъ шуданд.

Бо роҳбарии Ҳамиду Лоббо давлати ҳарбию динӣ ташкил карда мешавад. Соли 1815 пойтахти нави Массина Ҳамдалоҳ эълон карда шуд. Дар натиҷаи ҳуҷуми Умар ал-Ҳоча соли 1862 давлати Массина барҳам хӯрд.

Дар солҳои 30-40-уми асри XIX дар Судони Ғарбӣ, ки дар зери роҳбарии мазҳаби исломии тичалия буд, давлати динӣ ташкил карда мешавад.

Соли 1848 Умар ал-Ҳоча дастаҳои мусаллаҳи худро дар маҳаллаи Дангирайе мустаҳкам карда, ба «чанги муқаддаси зидди кофрон» тайёри дид. Соли 1854 Умар ал-Ҳоча аввал артиши Каартаро шикаст дод. Барои муборизаи якҷоя бар зидди давлати бузург – Сеғу вай хост, ки бо шоҳи давлати фулбии Массина иттифок бандад. Вале шоҳи Массина ҷавоби рад дода, бар зидди Умар ал-Ҳоча лашкар кашид, вале шикаст хӯрд. Пеш аз ҳуҷум ба Сеғу Умар хост, ки давлатҳои начандон калони Ҳасо ва Галамро дар Сенегали Миёна ишғол намояд. Бинобар ин, моҳи апрели соли 1857 бо артиши 20-ҳазорнафараи худ пойтахти Ҳасо – шаҳри Мадинаро муҳосира кард, вале дар он ҷо бо артиши Фаронса рӯбарӯ меояд ва маҷбур мешавад, ки муҳосираи Мадинаро қатъ гардонад. Дар Ҳасо Умар аз фаронсавиҳо саҳт шикаст хӯрда, бо боқимондаи лашкари худ ба сӯйи Кундиан равон мешавад, то ки мардуми онро ба муборизаи зидди Фаронса бархезонад, вале ин кор ба ӯ муяссар нашуд. Баъди чанде Умар ба Фугте-Торо баргашта, артиши нави 40-ҳазорнафара ташкил медиҳад, вале боз ҳам аз тарафи артиши Фаронса торумор карда мешавад. Лашкаркашии Умар ба шаҳри Ниоро низ натиҷаи дилхоҳ надод, вале ба Умар муяссар гардид, ки бо мушкилиҳои зиёде Мадинаро ба зери итоати худ дарорад. Соли 1860 лашкари Умар ба қаламрави Сеғу ҳуҷум карда, онро ишғол мекунад. Ӯ идораи ҳамаи мулкҳои ишғолкардаи худро ба писараш Аҳмад месупорад.

Баъди ҳокими олии шоҳии Туклер эълон шудани Аҳмад бародаронаш ба муқобили ӯ бархостанд, вале Аҳмад онҳоро мағлуб кард. Соли 1884 Аҳмад идораи давлати Сеғуро ба писари худ Медани супорида, идора кардани музофоти Ниоро ба уҳдаи худ гирифт.

Мустамликазабтқунии давлатҳои Аврупо дар Африқои Ғарбӣ. Батадриҷ зиёдшавии истехсоли молҳои саноатӣ бозорҳои нави молфурӯширо талаб мекард. Барои истехсоли молҳои са-

ноатӣ бозорҳои нави ашёи хоми арзон аҳаммияти калон пайдо карда буданд. Англия мехост, ки соҳилҳои Сьера Леонеро дар Африқои Ғарбӣ ба пойгоҳи асосии баҳрии худ табдил диҳад. Бо ҳамин мақсад ҳукуматдорони англис як қисми африқоӣҳои аз ғуломӣ озодшударо барои сокин шудан ба ин ҷо оварданд. Англия соли 1808 он мавзёҳоро мустамликаӣ худ эълон кард. Ҳамин тариқ, дар Африқои Ғарбӣ аввалин мустамликаҳои ин кишвари аврупоӣ пайдо мешаванд.

Ҷидду ҷаҳди асосии давлатҳои пуриқтидор – Англия ва Фаронса ба истилои минтақаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ нисбатан тараққиқардаи Судони Ғарбӣ, Соҳили Тиллоӣ ва Нигерия равона шуда буд. Англия дар нимаи аввали асри XIX, асосан ба муқобили иттиҳоди давлатҳои Ашантӣ мубориза мебард. Ин мубориза соли 1805 оғоз ёфта, то соли 1831 давом кардааст. Ба англисҳо муяссар шуд, ки Соҳили Тиллоиро ба мустамликаӣ худ табдил диҳанд.

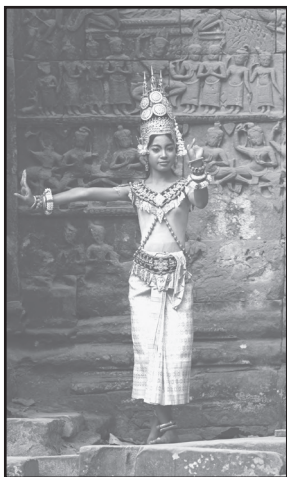
Муборизаи Англия барои ба даст даровардани Ашанти соли 1863 аз нав сурат мегирад. Баъд аз ҷанги даҳсола, иттиҳоди давлатҳои Ашанти ва давлатҳои дигари Африқои Ғарбӣ ва Соҳили Тиллоӣ ба мустамликаҳои Англия табдил дода мешаванд. Англия истилои Нигерияро ба зиммаи генерал-губернатори Соҳили Тиллоӣ месупорад.

Дар солҳои 30-юми асри XIX Фаронса қадамҳои аввалинро барои мустаҳкам кардани мавқеи худ дар соҳилҳои Гвинея гузоштааст. Солҳои 1838-1842 дар наздикии димоғи Палмасӣ – Соҳили Устухони Оҷ ва Бенини Фаронса бошишгоҳҳои таъҷиқ месозад. Баъди бист соли мубориза дар соҳилҳои Нигерияи Ҷанубӣ Фаронса мавқеашро мустаҳкам карда, соҳибияти худро бар давлатҳои Ачаче ва Котону эълон мекунад. Дар солҳои 50-ум Фаронса давлатҳои на чандон калони Сенегал-Ғалам ва Хассо, вилояти Фута-Тороро ба худ тобеъ карда, Дакарро ишғол намуда, ба забти давлати Кайор шуруъ мекунад.

ДАВЛАТҲОИ ҲАВЗАИ ДАРӢИ КОНГО

Давлати Конго. Ба забт кардани Конго аввалин шуда португалиҳо шуруъ намуданд. Соли 1665 дар наздикии Абуил ҷанги байни Англия ва Португалия ба амал омад. Дар ин муҳориба шоҳи Конго Антонио I ҳалок гардида бошад ҳам, ба португалиҳо муяссар нашуд, ки Конгоро забт намоянд. Баъд аз ин, ҷангҳои байниҳамдигарӣ барои ишғоли тахту тоҷи подшоҳии Конго давом карданд.

Ҳарчанд ки соли 1695 Педрои IV дар Конго ҳокимияти шоҳро аз нав барқарор намуд, вале он танҳо намуди зоҳирӣ дошт.

122. Раққосадухтар.

Дар натиҷаи ҷангҳои байниҳамдигарӣ, соли 1684 пойтахти Конго шаҳри Ибанза-Конго оташ гирифт ва сокинон он шаҳро тарк карданд. Соли 1703 ҳаракати халқӣ барои аз нав барқарор кардани пойтахти он ҳамчун рамзи ягонагии давлати Конго оғоз мегардад. Ин ҳаракат тамоми музофотҳои Конгоро фаро гирифта, ба худ моҳияти зиддимубаллиғиро низ пайдо мекунад. Сарвари ин ҳаракатро зане бо номи Беатрича ба уҳда дошт. Ашрофони Конго ва Педрои IV ба муқобили ин ҳаракат муттаҳид шуданд, то ки он ба шӯриш табдил наёбад. Соли 1706 иттифоқчиён тавонистанд, ки Беатричаро дастгир карда, дар оташ сӯзонанд. Ин ғалаба ҳокимияти марказии Конгоро мустаҳкам накард, ҳарчанд ки шоҳ ба музофотҳо лашкар кашида, иштирокчиёни шӯриш ва тарафдорони онҳоро несту нобуд кард, вале Педрои IV дар амал танҳо дар пойтахти мамлакат ҳокимият дошту халос.

Давлати Куба. Солҳои 30-юми асри XVIII давраи гул-гулшукуфии давлати Куба буд. Дар давраи ҳукмронии Шяама Мбула Нгоонг васеъшавии давлати Куба, марказонидани идораи он, табдилёбии пешвои иттиҳоди қабилаҳо ба ҳокими мутлақ анҷом меёбад. Дар замони ҳукмронии ӯ дар кишоварзӣ парвариши маис, маниок ва тамоку паҳн мегардад. Парвариши найшакар, чормағзи заминӣ ва зироатҳои лубийегӣ кишоварзиро бо соҳаи сердаромади Куба табдил медиҳад. Ин зироатҳо ба рушди васеи тиҷорат ва касибӣ мусоидат мекарданд, валиаҳди Шяама Мбонга-Леенг (1640-1650) забти қаламрави сукунати қабилаҳои шимолро идома дод. Қаламрави қабилаҳои пянг, б'енг ва бакет, ки дар ҷанубтари Куба сокин буданд, истило карда шуданд. Ин ҷангҳо имкон доданд, ки шоҳи Куба артиши доимии худро ташкил кунад.

Вале истилогарихои Куба дер давом накард. Шӯришҳои қабилаҳои истилошуда оғоз гардиданд, ки онҳо дар асри XIX ҳам идома ёфтанд. Дар натиҷаи ин Куба рӯ ба таназзул ниҳод. Ин давра ба пайдошавии аврупоиён дар Куба рост омад.

Давлати Луба. Забтқорихои Касонго Мвине Кибонза дар нимаи аввали асри XVII қаламрави Лубаро васеъ ва ҳокимияти давлатиро мустаҳкам мекунад. Баъди вафоти ӯ дар байни валиахдонаш муборизаи сулолави авҷ мегирад, ки дар натиҷа аз ин давлат якчанд музофот ҷудо шуда, бар зидди ҳокимияти марказӣ мубориза мебаранд.

Аз наздикии сарҳади Луба роҳи корвонгузари тичоратӣ байни Ангола ва Мозамбик мегузашт. Луба дар ин тичорат фаъолона иштирок мекард.

Дар давраи ҳукмронии Илунга Кабале Луба доимо бар зидди давлатҳои ҳамсоя мечангид. Ҷангҳои байниҳамдигарии музофотҳои Лубаро заиф гардониданд ва он ба мулкҳои хурд-хурд тақсим мешуд. Дар чунин шароит сарвари давлат танҳо бо ном вучуд дошт.

Давлати Лунда. Бо ин ном якчанд давлати мустақили халқиятҳои балунда муттаҳид шуда буданд. Ин муттаҳидӣ, асосан дар супоридани андоз ифода меёфт. Лунда давлати калонтарини Африқои Марказӣ буд. Дар асри XVII қабилаи Балунда қабилаҳои чанубии музофоти ҳозираи Заира Шаби ва Замбияро зери ҳокимияти худ мебарорад. Давлати нисбатан калонтарини Лунда – Казембе буд.

Дар нимаи аввали асри XVIII Казембе, асосан бар зидди Луба мубориза мебард. Дар нимаи дуюми асри XVIII дар давраи ҳукмронии Казембеи III (1760-1805) ин давлат хеле тараққӣ кард. Соли 1790 Казембеи III бо португалиҳо муносибатҳои тичоратӣ барқарор кард. Солҳои 1830-1831 ба Казембе экспедитсияи португалии Монтейру ва Гомиту ташриф овард, ки дар натиҷаи он муносибатҳои тичоратии Португалия бо Лунда то як дараҷа васеъ шуд.

Дар нимаи аввали асри XIX баъди муборизаи тезу тунди сулолави дар Лунда Муата Ямво Невечи II ба сари қудрат меояд. Ӯ низ монанди пешгузаштагонаш ҷангҳои барои аз ҳисоби Боконго ва Бакете васеъ кардани қаламрави Лунда давом медиҳад.

Соли 1852 Невечи II ба Португалия сафири худро раво мекунад, то ки вай бо ин мамлакат робитаҳои тичоратии Лундаро барқарор ва васеъ намояд. Барои золимиаш валиаҳди Невечи II Чакасекене аз тахт маҳрум карда мешавад. Ба ҷойи ӯ Мутебаи II ба тахт менишинад. Шоҳи нав бар зидди қабилаҳои ҳамсояи Бакете ва таба якчанд маротиба лашкар кашид. Аз миёнаҳои асри XIX сар карда, ба қаламрави Лунда қабилаҳои ҳамсоя ҳучум мекунанд. Чунин вазъият давлати як вақтҳо пурзӯри Лундаро заиф гардонид ва аз тарафи аврупоиён забт шудани онро осон мекунад.

Савол ва супоришҳо:

1. Давлатҳои Африқои Ғарбиро номбар кунед?
2. Дар бораи давлатҳои Сагу ва Каарта маълумот диҳед.
3. Дар бораи қабилаҳои фулбҳо ва ҳокими онҳо Иброҳим Сори чӣ медонед?
4. Шаҳр-давлатҳои Ойоро номбар кунед?
5. Дар бораи ҳаракати исломӣ дар Масина ва роҳбари он Ҳамиду Лобоб нақл кунед.
6. Шӯриши фулбҳо дар зери роҳбарии Усмон ден – Фодио чӣ тавр ба амал омад?
7. Дар бораи чараёни тичалия ва роҳбари он Умар ал-Ҳоча чӣ маълумот доред?
8. Мустамликазабткунши аврупоиён дар Африқои Ғарбӣ чӣ тавр сурат гирифт?
9. Кадом давлатҳо дар ҳавзаи дарёи Конго ҷойгир шудаанд?
10. Дар бораи давлатҳои Куба, Луба, Лунда чиҳо медонед?
11. Португалия ба давлатҳои ҳавзаи дарёи Конго чӣ тавр сар даровард?
12. Доир ба давлатҳои Африқои Ғарбӣ ва ҳавзаи дарёи Конгои асри XVII ва нимаи аввали асри XIX хулоса бароред.

§ 35. ДАВЛАТҲОИ АФРИҚОИ ШАРҚИ ВА ҶАНУБУ ШАРҚИ

Мубориза бар зидди истилогарони португалӣ. Дар асри XVII Португалия ҳукмронии худро дар соҳилҳои Африқои Шарқӣ нигоҳ медошт. Халқҳои ин минтақа нисбат ба португалиҳо назари душманона дошта, борҳо шӯриш бардоштаанд. Соли 1699 амалиёти якҷояи шӯришчиён ва лашкари Уммон имкон дод, ки португалиҳо аз Момбаса, Пемба, Килва ва чазираҳои Занзибар пеш карда шаванд.

Солҳои 1721-1728 флоти Португалия ин шаҳрро аз нав забт мекунад. Вале португалиҳо дар Африқои Шарқӣ ҳукмронии худро аз даст доданд ва бо ҳамин ҳокимияти дусадсолаи онҳо дар Африқои Шарқӣ хотима ёфт.

Баъд аз рондани португалиҳо дар байни шаҳр-давлатҳои соҳил мубориза оғоз мешавад.

Давлати Занзибар. Ҳокими Умон Саид Саид (1804 -1856) пойтахти худро аз Москат (Умон) ба Занзибар мекӯчонад. Ҳамон сол

Момбасаро забт карда, ӯ ташкилёбии султони Занзибарро эълон мекунад. Ин давлат ҳамаи шахрҳои соҳилҳои Африқои Шарқиро муттаҳид кард. Даре нагузашта, шаҳри Занзибар ба маркази калонтарини тичоратии тамоми Африқои Шарқӣ табдил меёбад. Шаҳрҳои Пангани ва Танга дар тичорати дохилии Африқои Шарқӣ бандар буданд. Онҳо роҳҳои тичоратро бо Уганда, Руанда, Бурунд ва вилоятҳои шарқии Конго мепайвастанд.

Дар баробари Мозамбик Занзибар ба маркази калонтарини ғуломфурӯшӣ табдил меёбад. Гоҳҳо даромад аз фурӯши ғуломон қариб нисфи зиёди даромади султонро ташкил мекард.

Султон Саид Саид соли 1856 вафот кард. Ба ҷойи ӯ ба тахти султони Занзибар писараш Мачид менишинад.

Соли 1859 бародари Мачид Саид Баргаш тавассути исён ба ҳокимият соҳиб мешавад, вале Мачид бо ёрии артиши Англия аз нав ба ҳокимияти Занзибар соҳиб шуда, Саид Баргашро ба Ҳиндустон бадарға мекунад. Барои дар Занзибар мустаҳкам кардани мавқеи худ, Англия султони Умонро маҷбур мекунад, ки истиқлоли Занзибарро эътироф намояд.

Давлатҳои аз соҳил дуртари Африқои Шарқӣ. Яке аз давлатҳои ин минтақаи Африқои Шарқӣ Қатар буд. Қатар дар охири асри XVI заиф шуда, мулкҳои зиёди худро аз даст медиҳад. Дар ин минтақа мақоми Буганда, ки аз Қатар ҷудо шуда буд, торафт баланд мешавад. Буганда дар соҳилҳои кӯли Викториа – то шаршараи Рипон паҳн гардида буд. Буганда дар миёнаҳои асри XVIII ба авҷи тараққиёти сиёсӣ ва иқтисодии худ мерасад.

Аз охири асри XVIII сар карда, Буганда бар ивази устухони оҷ ва ғуломон аз хориҷа молҳои гуногун, аз он ҷумла силоҳи оташфишон меҳарид. Ин иқдом имкон дод, ки шоҳ Сунаи II артиши худро аз нав хуб мусаллаҳ карда, марзҳои давлатиро васеъ намояд. Валиаҳди Суна Мутеса (1850-1884) шумораи артиш ва флотро хеле зиёд кард. Он аз 150 ҳазор нафар аскар афсар ва 300 кишти иборат буд.

Буганда давлати калонтарини Африқои Шарқӣ ба ҳисоб мерафт. Он ба 24 округ (саза) тақсим шуда буд. Ҳар як округро ноиб (басаза) роҳбарӣ мекард. Ӯ ҳуқуқ дошт, ки аз аҳолии маҳаллӣ андоз ғундошта, як қисми онро ба хазинаи шоҳ ва қисми дигарашро дар ихтиёри худ нигоҳ дорад. Ҳокимияти олӣ меросӣ буд.

Давлатҳои калонтарини ба Буганда ҳамсоя Бунъоро (Катараи Калон), Ангола ва Торо буданд. Ангола ва Торо ба Буганда тобеъ ва ба он андоз меоданд.

Давлатҳои Руанда ва Бурундӣ. Дар асрҳои XVII-XIX дар ҷануби минтақаи байни кӯлҳо давлатҳои Руанда ва Бурундӣ ташаккул ёфтанд. Дар оғози асри XVII дар Руанда сулолаи ҳукмрони Хондого иваз шуд. Ба сари ҳокимият сулолаи нав – Ҳинда омад.

Дар гули асри XVII истилогарони хориҷӣ қабилаи хуторо, ки дар вилоятҳои марказии Руанда сокин буданд, ба худ тобеъ мекунад.

Баъд аз ин, Ҳинда ба васеъ кардани қаламрави давлати худ оғоз мекунад. Дар ҷомеаи Бурунди деҳқонон, ки пайдоиши бантуӣ доштанд, аз нилотҳо паस्तтар меистоданд. Пигмейҳо дар зинаи паस्तтарини иҷтимоии ҷомеа қарор доштанд.

Роҳбари давлатҳои Руанда ва Бурунда меросӣ – қавмӣ буд. Ҳоким дар Руанда имкониятҳои номаҳдуд дошт.

Дар Руанда мақоми давлатии маслиҳатӣ – шуро вучуд дошт, ки он аз феодалҳои калон иборат буд. Мамлакат ба округҳо тақсим мешуд. Онҳоро шахсони аз тарафи мвами таъйиншуда идора мекарданд. Ба ҳайати идораи округ «дохӣ»-и заминҳо, яъне андозгундор, сарвари ҳарбӣ ва «соҳиби пода», ки чарогоҳхоро тақсим мекард, дохил буданд. Бурунди мутамаркиз набуд. Он ба округҳои зироатпарварӣ, чорводорӣ ва ҳарбӣ тақсим шуда буд. Округҳои ҳарбӣ ба артиши давлатӣ аскар меоданд.

Танганьика. Дар нимаи аввали асри XIX дар қаламрави Танзания ҳозира иттифоқҳои ҳарбии давлатии қабилаҳои маҳаллӣ, аз ҷумла дар кӯҳҳои Усамбара иттиҳоди давлатии халқиятҳои Шамбала ба вучуд меояд. Роҳбари он Кимвери (1820-1869) буд, ки ӯро бо унвони «симб» ва «муэне», яъне «шерии осмон» ном мебарданд. Соли 1837 ӯ ба султони Занзибар Саид Саид дар бораи дастгирии намояндагони қисмати шимолии соҳил созишнома менамояд. Ҳокимияти шоҳи Шамбала тавассути шурое, ки ба он нахуствазир, сарфармондеҳи артиш ва горди шахсии шоҳ дохил буданд, маҳдуд шуда буд.

Дар қисмати ғарбии Танганьика, дар натиҷаи ба Ванъямбези муттаҳид шудани як қатор қабилаҳо, бо сардории Мирамбо иттифоқи ҳарбие ташкил меёбад.

Халқияти ваҳеҳе низ иттиҳоди давлатии худро ташкил дод. Он бо сардории Муюгумба дар ғарбтари Килва ташкил меёбад.

Давлатҳои чанубу шарқи Африко. Ханӯз дар асри XVI португалиҳо қадқади дарёи Зембези ҷойгир шуда, дуқонҳою қорвонсаройҳои Масанеро низ бунёд карданд. Португалиҳо ба ҳукумати Мономотапа бочи тичоратӣ медоданд. Ҷангҳои байниҳамдигарии дохилӣ дар ин мамлакат қариб беист давом мекарданд. Бинобар ин, иқтидори ҳарбии Мономотапа заиф шуда буд. Аз ин рӯ, шоҳи Мономотапа маҷбур шуд, ки соли 1607 аз португалиҳо ёрӣ пурсад. Барои ин ёрӣ португалиҳо ҳамаи қонҳои тилло, нуқра, оҳан ва сурби Мономотапаро ба даст оварданд.

Дар асри XVII португалиҳо сиёсати истилогаронаи худро дар ин минтақаи Африко давом доданд. Солҳои 1632-1652 онҳо ҳокими Маууриро ба худ тобеъ карданд. Соли 1668 пешвои қабилаи розви Шангамира қисмати шимоли Мономотапаро аз португалиҳо ба даст медароранд. Шангамира дар ҷойҳои ишғолкардаи худ иттиҳоди давлатии пурзӯреро ташкил кард, ки он то оғози асри XIX вуҷуд дошт.

Дар шимолтари дарёи Замбезӣ давлати Малавӣ ташкил ёфт. Ин давлат нисбат ба португалиҳо муносибати душманона дошт. Дар асри XVII халқи малавӣ қаламрави давлати худро қадқади дарёи Замбезӣ ба масофаи 250 км ба шимол васеъ мекунад. Ин давлат солҳои 30-юми асри XIX аз байн меравад.

Мадагаскар. Аз охири асри XVIII ба Мадагаскар Англия ва Фаронса сар медароранд. Дар ин вақт муттаҳидшавии қабилаҳои малғаш ва давлатҳои хурд – хурд оғоз ёфта буд. Давлати бузурге, ки дар қисмати марказии ҷазира дар миёнаҳои ин аср ба вуҷуд омада буд, дар нимаи дуюми асри XVIII ҳолати парокандагиро аз сар мегузаронад. Аз нав барқарор шудани давлати мутамаркиз дар маркази ҷазира ба номи Андриенампуинӣ-Мерина (1784-1810) алоқаманд аст. Дар натиҷаи лашкаркашиҳои музаффарона ба ӯ муяссар шуд, ки сарҳадҳои давлати худро аз ҳисоби қаламрави суқунати як қатор қабилаҳои шимолӣ, шарқӣ ва чанубии ҷазира васеъ кунад. Ӯ федератсияи давлатҳои Сакалаваро низ ба давлати худ ҳамроҳ мекунад.

Соли 1857 фаронсавӣҳо ба муқобили Ранавалона суиқасд ташкил кардани мешаванд, то ки ба ҷойи ӯ шоҳзода Ракотарро, ки тарбияи фаронсавӣ гирифта буд, ба сари қудрат биёранд, вале аз нақшаи суиқасд боҳабар шуда, Ранавалона тамоми амволи фаронсавӣҳоро мусодира намуда, онҳоро аз ҷазира пеш кард.

Соли 1861 Ранавалона вафот мекунад ва ба ҷойи ӯ Ракота бо унвони Радами II ба тахти шоҳии Мадагаскар менишинад. Ӯ дарҳои мамлакатро барои хоричиён кушода, барои Фаронса шароити беҳтаринро фароҳам меоварад. Хиёнаткориҳои Радами II халқро ба шӯриш бархезонд. Шӯришгарон шоҳ ва наздикони ӯро ба қатл расониданд. Ба ҷойи ӯ занаш Разохерина (1863-1868) шохмаликаи Мадагаскар интихоб мешавад. Ӯ ҳамаи созишномаҳои бо давлатҳои хоричӣ, аз он ҷумла бо Англия ва Фаронса бастаи Радами II-ро бекор ва робитаҳои дипломатии Мадагаскарро бо Фаронса қатъ мекунад.

Савол ва ҷупориш:

1. Мардуми соҳилҳои Африқои Шарқӣ бар зидди портуғалиҳо чӣ тавр мубориза мебуданд?

2. Муборизаи шаҳр – давлатҳои соҳили шарқии Африқоро шарҳ диҳед.

3. Дар бораи ташаккулёбии давлати пурқуввати Занзибар маълумот диҳед.

4. Англия чӣ тавр ба Занзибар сар мебарорад?

6. Давлатҳои Руанда ва Бурундӣ чӣ тавр идора қарда мешуданд?

7. Портуғалиҳо ба ҷанубу шарқии Африқо кай сар дароварда буданд?

9. Дар Мадагаскар муттаҳидишавии қабилаҳо ва давлатҳои хурд чӣ тавр сурат мегирад?

10. Хизмати Андриенампуини-Мерина ва писари ӯ Радами I-ро дар мубориза бар зидди сиёсати истилогаронаи Англия ва Фаронса дар Мадагаскар муайян кунед.

11. Ранавалона бар зидди даҳолати Англия ва Фаронса ба қорҳои дохили Мадагаскар ва истилогариҳои онҳо чӣ тавр мубориза мебуд?

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1492 Сафари Христофор Колумб ба Ғарб.
1494 Тақсимои мустамликавии нимкураи Ғарбӣ.
1502 Сафари Америго Веспуччи ба Ғарб.
1519 Лашкаркашии Кортес ба Мексика.
1526-1761 Солҳои мавҷудияти империяи Темуриёни Ҳинд.
1529 Тақсимои мустамликавии нимкураи Шарқӣ.
1532-1535 Лашкаркашии Писарро ба Перу.
1566-1609 Инқилоби буржуазии Нидерланд.
1599 Оғози ҳукмронии сулолаи Ҷониён.
1600 Дар Ҷопон ба сари кудрат омадани хонадони Токугава.
1640-1649 Инқилоби буржуазии Англия.
1644-1911 Солҳои ҳукмронии сулолаи манчурӣ дар Чин.
1700–1721 Ҷанги Русия ва Шветсия.
1703 Оғози бунёди шаҳри Санкт-Петербург.
1709 Муҳорибаи Полтава.
1719 Аз тарафи Даниел Дефо таълиф шудани асари «Робинзон Крузо».
1726 Аз тарафи Ҷонатан Свифт таълиф шудани асари «Саёҳати Гуливер».
1730 Шӯриши Патрон Халил дар Туркия.
1761 Ғалабаи ширкати англисии Ост-Индия бар Фаронса.
1776 Эълон шудани истиқлолияти ИМА.
1784 Ҳаракатдиҳандаи дарунсӯзро ихтироъ кардани Ҷ.Уатт
1787 Қабул шудани Конститутсияи ИМА.
1789 Президенти ИМА интихоб шудани Ҷорҷ Вашингтон.
1789 Оғози Инқилоби бузурги буржуазии Фаронса.
1791 Инқилоби ғуломон дар Гаити.
1792-1793 Ислоҳоти «Низоми ҷадид» дар Туркия.
1799 Табаддулоти Наполеон дар Фаронса.
1804 Худро императори Фаронса эълон кардани Наполеон.
1805 Шӯриши яничарҳо дар Истанбул.
1806-1812 Ҷанги Русия ва Туркия.
1812 Ҳучуми Наполеон ба Русия.
1814-1815 Конгресси байналхалқии Вена.
1814 Қатори аввалинро сохтани Ҷорҷ Стефесон.
1819 Соҳибистиклол эълон шудани Венесуэла.
1821 Соҳибистиклол эълон шудани Мексика.

- 1822 Аз Португалия чудо шудани Бразилия.
1821-1823 Чанги Эрон ва Туркия.
1825 Таъсиси Чумхурии соҳибистиклоли Боливия.
1825 Шӯриши декабристон дар Санкт-Петербург.
1826 Ба амал омадани бухрони аввалини иқтисодӣ.
1827 Оғози Алчазоирро забт кардани Фаронса.
1829 Ба Мадагаскар омадани бухрони аввалини иқтисодӣ.
1828-1829 Чанги Русия ва Туркия.
1831-1853 Ислоҳоти Маҳмуди II дар Туркия.
1836-1848 Ҳаракати чартистон дар Англия.
1839-1841 Чанги якуми Англия бар зидди Афғонистон.
1839 Оғози татбиқи ислоҳоти танзим дар Туркия.
1848-1849 Инқилобҳои буржуазӣ дар Фаронса, Олмон,
Австрия, Италия.
1848-1852 Шӯриши Бобиён дар Эрон.
1849 Амволи Ҳиндустонро забт кардани Англия.
1853-1856 Чанги Қрим дар байни Русия ва Туркия.
1854 Баста шудани шартномаи Эрон ва ИМА.
1856-1857 Чанги Эрон ва Англия.
1856-1859 Шӯриши Сипоҳиён дар Ҳиндустон.
1860 Ба Ҳабашистон таҷовузи ҳарбӣ ташкил намудани Фаронса.

МУНДАРИЧА

Пешгуфтор	3
ФАСЛИ I. МАМЛАКАТҲОИ АВРУПО ВА АМРИКО ДАР АСРИ XV ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XI БОБИ I. ПОЙДОР ШУДАНИ СОХТИ	
САРМОЯДОРӢ	5
§1. Пайдоиши муносибатҳои сармоядорӣ	5
§2. Кашфиёти бузурги чуғрофӣ	10
§3. Оқибатҳои кашфиёти бузурги чуғрофӣ	16
§4. Инқилоби буржуазии Нидерланд	19
§5. Инқилоби буржуазии Англия	26
§6. Ташкилҳои Иёлоти Муттаҳидаи Амрико	31
§7. Ғалабаи инқилоби бузурги буржуазии Фаронса ...	37
§8. Бархӯрдҳои шадиди неруҳои инқилобии Фаронса ва хатари беруна.....	44
§9. Фаронса дар аҳди Бонапарт Наполеон	50
§10. Русия дар аҳди Пётри I	56
§11. Русия дар чоряки аввали асри XIX	62
§12. Тараққиёти сармоядорӣ ва оқибатҳои он дар давлатҳои Аврупо	71
§13. Ҳаракати сотсиалистӣ ва коммунистӣ	78
§14. Ташкилҳои давлатҳои соҳибистиклол дар Амрикои Лотинӣ	84
§15. Амрикои Лотинӣ баъд аз ҷанги истиқлоли- ятҳои	90
БОБИ II. ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1848-1849 ДАР МАМЛАКАТҲОИ АВРУПО	
§16. Инқилоби буржуазии соли 1848 дар Фаронса	96
§17. Инқилоби буржуазии солҳои 1848-1849 дар ол- мон ва италия	99
§18. Инқилоби буржуазии солҳои 1848 – 1849 дар им- перияи Австрия	106

БОБИ Ш. МАДАНИЯТИ АВРУПО ВА АМРИКОИ ШИМОЛӢ

§19. Тамаддуни Аврупо ва Амрикои Шимолӣ дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX	112
--	-----

ФАСЛИ II. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИҚО ДАР АСРИ XVI-НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

БОБИ IV. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ

§20. Чин	120
§21. Корея	125
§22. Муғулистон	129
§23. Чопон	133
§24. Ветнам	138
§25. Бирма	142
§26. Индонезия	145
§27. Ҳиндустон	149
§28. Афғонистон	157
§29. Эрон	161
§30. Мамлакатҳои Осиеи Марказӣ	168
§31. Туркия	173

БОБИ V. МАМЛАКАТҲОИ АРАБИИ ОСИЁ ВА АФРИҚО

§32. Мамлакатҳои Араб	181
Миср	182
Ироқ	185
Мағриб	186

БОБИ VI. МАМЛАКАТҲОИ АФРИҚО.

§33. Ҳабашистон	189
§34. Давлатҳои Африқои Ғарбӣ ва хавзаи дарёи Конго	192
§35. Давлатҳои Африқои Шарқӣ ва Чанубу Шарқӣ....	199
Санаҳои муҳим	204

ЗИЁЗОДА ТАВАРАЛӢ

ТАЪРИХИ УМУМӢ

Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Мухаррир
Мусаххех
Мухаррири техникӣ
Таррох

Х. Сангов
М. Сафаралиева
Қ. Назаров
Р. Донаёрова

Ба чоп 29.09.2023 иҷозат дода шуд.
Қоғази офсет. Чопи офсет. Андоза 60x90 1/16.
Қузьи чопӣ 13. Адади нашр 15 000 нусха.
Супориши № 65/2023

Нарх 24 сомонӣ 82 дирам

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734024, шаҳри Душанбе, кӯчаи Аҳмади Дониш, 50.
Тел: 222-14-66. E-mail: Nashriya@maorif.tj

Дар ҶСП «Нашриёти муосир» чоп шудааст.
Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон,
шаҳри Душанбе, кӯчаи Зарнисор, 3.
Тел.: (+992 44) 600-35-52
E-mail: info@nmuosir.tj